

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF.

*

2016. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Néhány reflexió a hallgatás szemantikájáról

A hallgatással foglalkozó szakemberek nyíltan elismerik, hogy nem könnyű vállalkozás megadni a hallgatás definícióját. Különösebb nehézség nélkül meg lehet határozni az információs hallgatást, de ez nem elégséges alapja annak, hogy pontosan értelmezzük a hallgatás lényegét. A szótári definíció sem ad pontos és teljes képet erről a fogalomról. Például a MÉrtsz. szerint: „Az a tény, magatartás, hogy vki(k) szótlánul hallgat(nak). Írás-, levélbeli kapcsolat szünetel(tet)ése. Kényeszerű szótlanság. Az a magatartás, hogy szándékosan hallgatnak vkiről, vmiről. Titoktartás.” Hozzá kell tenni azt is, hogy az emberek évszázadok óta nagyobb értéket tulajdonítottak a hallgatásnak: *A hallgatás senkinek be nem töri a fejét; Hallgatás beleegyezés; Hallgatással az ördögöt is le lehet győzni; Hallgatással szép az asszonyember; Nem mindig hasznos a hallgatás; Fontolgtatás, hallgatás anyja az okosságnak; Hónod alá tedd a nyelvet; Az se bolond, aki hallgat; Ne szólj nyelvem, nem fáj fejem; Többen vesztek el a nyelvek által, mint fegyver által; Kályha van a házban; Veréb van a házban; Hallgatni arany* (O. Nagy Gábor 1976). Ezek a példák az emberi tapasztalatot tükrözik.

1. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy a hétköznapi életben többet hallgatunk, mint beszélünk. A beszéd önállóan is létezhet, a hallgatás viszont a beszéd-től függ, azaz a beszédhez való viszonyítás nélkül nem jelenik meg. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy nem minden *nem beszél* jelent hallgatást, de minden *hallgat*-ot az olyan parafrázissal lehet helyettesíteni, mint például: *nem beszél, nem válaszol, kerüli a beszélgetést* stb.

A *beszél* szorosan kapcsolódik a nyelvhez, a beszédhanghoz és a tartalomhoz. A *beszél* azt jelenti, hogy: 1) az ember nyelvi kompetenciával, azaz nyelvi tudással rendelkezik, és képes azt használni (*Ő magyarul beszél = ismeri a magyar nyelvet, és használhatja a szóbeli beszédben*); 2) a nyelvhasználatot hangokban realizálja; 3) a nyelv segítségével kommunikál, azaz továbbítja a tartalmát. Valószínűleg meg kell különböztetni kétfajta *beszél*-t, és ennek megfelelően kétfajta *hallgat*-ot is. A *beszél*₁ = 'a nyelv beszédhangokban történő használata' és a *hallgat*₁ = 'csendet tart, nem használja a nyelvet', valamint a *beszél*₂ = 'a kommunikációban való részvétel' [függetlenül a közölt tartalomtól és a közlésben felhasznált tartalom hordozójától] és a *hallgat*₂ = 'nem vesz részt a tartalom továbbításában [szintén a potenciális tartalom hordozójától függetlenül]', például: *A reklám sokat mond az áru kiváló minőségéről, de az áru kártékonyágáról mélyen hallgat*. A szóban forgó *beszél* kettőségén a következő két metafora alapul: *úgy beszél, hogy hallgat*

= nem használja a nyelvet [*a szem beszél, beszél a te szemed, beszélnek a gesztusok*], valamint *a csend beszél* is, azaz nem továbbítja a tartalmat, tehát valamit elhallgat, eltitkol, takargat.

Elmondhatjuk, hogy valaki valamit mondott (pl.: *Mondta, hogy...*), de nincs olyan formula, hogy **Nem mondta, hogy...* vagy inkább **Hallgatott, hogy...* A *Nem mondta, hogy...* vagy az *Ilyen* (tegyük hozzá) *szavakat ő nem mondott* mentegetőző, védekező, bírósági formulák nem valaminek az elhallgatásáról, hanem valaki esetében az ilyen szavak és tartalmak alaptalan neki tulajdonításáról szólnak. Azt, hogy *Nem mondta, hogy...* vagy *Hallgatott, hogy...*, akkor mondják általában némi szomorúsággal, amikor *ex post* napfényre kerül, hogy az illető személy valamit tett, valamilyen módon viselkedett, vagy amikor minderről harmadik féltől szerzünk tudomást.

Ahhoz, hogy azt mondjuk, hogy *Azt nem mondta* (= valamit elhallgatott, olyan értelemben, hogy eltitkolt valamit), például: *Azt nem mondta, hogy mikor vizsgálják* (= olyan értelemben, hogy titokban tartja), illetve *A terveinkről mélyen hallgatott* (= nem árulta el, óvatos volt a beszéd közben), szükség van az ilyen kifejezések bizonyos szempontból történő elemzésére. Itt figyelembe kell venni valamilyen tartalom továbbításának vagy nem továbbításának a tényét. Egyformán fontos lehet az, hogy valaki valamilyen információt közölt, vagy nem közölt semmilyen információt (= valamit titokban tartott). Ha azt akarjuk tudni, hogy valaki nem mondott valamit, és le akarjuk vonni a következtetéseket, akkor ezt a kifejezést tudnunk kell (= mit és milyen szavakat használt), és tudni kell azt is, hogy ez a valaki mit tud (= és ha akarná, elmondhatná, vagy el kellett volna mondania).

2. Annak ellenére, hogy a magyarban a *hallgatás* és a *csend* szavak bizonyos kontextusokban egymással felcserélhetők, például: *Ott nagy hallgatás lett; Ott nagy csend lett*, ez a két conceptualizáció különbözik egymástól. A csend függővé teszi bármilyen hang jelenlétét/eltűnését (gyakran a mozgását és a dinamikaét is), a hallgatás viszont a megnyilatkozás akusztikai reprezentációjának csak a részleges hiányában fejeződik ki. Ha valaki alszik, és álmában nem beszél, akkor nem mondhatjuk róla, hogy hallgat, viszont a néma emberről bizonyos helyzetekben azt mondhatjuk, hogy hallgat. Másképpen fogalmazva a csend a kommunikációs aktusnak nem része, és nem képez semmilyen közlést, a hallgatás viszont kommunikatív egység.

A közlésben megjelenhet a csendnek más fajtája is, amely a szünetekben és a delimitációkban fejeződik ki. Ez a jelenség a nyelvi kód diszkrét jellegéből következik.

Egy perc csend (néma hallgatás) szintén nem jelent valódi hallgatást – ilyenkor az utcai forgalom megállítása, tartózkodás bármilyen más cselekvéstől, vigyázállásban maradás mágikus és misztikus érintkezést takar „amaz oldallal”. Es ha szokás szerint azt mondjuk, hogy „néma hallgatás”, *de facto* ez esetben semmilyen hallgatásról vagy elhallgatásról nincs is szó.

3. Annak ellenére, hogy az ember arra van predesztinálva, hogy beszéljen, igénybe véve a beszédhangokat, valójában az élete során többet hallgat, mint beszél.

A beszéd mindig csak a másokkal történő kommunikációra van orientálva. Az, ha valaki hangosan beszélget saját magával, a mi kultúránkban bizonyos csodálkozást, furcsaságot, szokatlanságot, különleges érdeklődést válthat ki.

A hallgatás, mint információtovábbítás, kívülről nehezen különböztethető meg a természetes (nem kommunikációs) hallgatástól, mivel nincsen külön, rá jellemző mutatója (markerje), és csak az akusztikai csendben manifesztálódik. A hallgatásnak, mint kommunikatív egységnek, mindig van egy címzettje. A természetes hallgatásnak nincsen se címzettje, se témája, és az ilyen hallgatásnak a megszakítása nem eredményezi semmilyen információ felfedezését. Lehet, hogy ilyenkor valaki elkezd beszélni, de ez a beszéd inkább *ad hoc* feltett témára irányulhat. A kommunikatív hallgatás megszakítása viszont mindig egy meghatározott megnyilatkozással fejeződik ki, és a téma-réma struktúrájában a zéró téma helyet foglalja el. *Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell*, ahol a *lehet beszélni* (valamiről/valamikről), azt jelenti, hogy lehetőségünk van arra, hogy ehhez a meghatározott valamihez/valamikhez hozzárendeljük a rémákat. A vevő szempontjából az ilyen kommunikatív elhallgatás esetében fontos, hogy ismerjük vagy a nem közölt közlés rémáját, vagy legalább az ilyen rémának a rekonstrukcióját (= másképpen nem mondom, hogy ez a valaki hallgat), illetve néha a témáját is. A hallgatás rematikus értelmezésének a lényege abban rejlik, hogy az ilyen hallgatás megszakításának eredményeként igazmondás következik, például: *Sokáig hallgattam, de most megmondom neked az igazat; Hallgatott, hallgatott, hosszasan sürgölődött, forgolódott, különféle történeteket mondott, és végül is kikényszerítette magából az igazat*. Az igazság kimondása viszont leggyakrabban valamelyik fél számára kellemetlen lehet (ritkábban viszont kellemes meglepetés is lehet).

A hallgatás segítségével több rituális, társadalmi, szokásjellegű interakciót valósítunk meg. A kulturális determináció, amely különböző módon valósul meg a különböző társadalmakban és csoportokban, döntő módon meghatározza az interakció részvevői számára a beszéd- és a hallgatásaktusokat is. A magas szinten hierarchikusan megszervezett társadalmakban egyes személyeknek szabad volt beszélni, másoknak pedig hallgatniuk kellett, illetve csak válaszolni a kérdésekre (Rokoszowa 1983: 29).

A hallgatás társadalmi és történelmi kategória, sőt bizonyos mértékben földrajzi is. Egy adott társadalmon belül is létezhetnek egymástól eltérő szokások is, például: egyes lengyel falvakban manapság is csoportos hallgatásban öröködnék éjjel a halottnál. Az ilyen hallgató viselkedés csak az adott csoport tagjai számára érthető, vagy azon személyek számára is, akik ismernek ilyen szokásokat, például: Oroszországban utazás előtt az emberek rövid időre csendben leülnek.

4. A természetes hallgatás (csend) nem továbbít semmilyen jelentést akkor sem, amikor a beszéd közben elgondolkodunk valamin, vagy hirtelen megszakítjuk a beszédet. Jelentéshordozóvá csak akkor válik, amikor nem a közlés tartalmát, hanem e közléshez való viszonyt fejezi ki, közös gondolkodásra ösztönöz az elmondott tényekkel vagy szavakkal összefüggésben. Másképpen fogalmazva, az ilyen hallgatás olyan keretet teremt, amely a metaszövegbeli reflexiónak a vevő által történő befogadását kíséri.

A kommunikatív hallgatás nem önálló, a beszédétől függ, valamit helyettesít, aminek a vevő és a kommunikatív konvenciók értelmében el kellett volna hangzania. A kommunikatív hallgatás a monológban egy távolabbi, a második rémára utaló pozíciót foglal el, a dialógusban viszont a második és a távolabbi replikák helyét jelzi, és soha nem jelenik meg a megnyilatkozás elején.

A csend, azaz a természetes hallgatás, és a kommunikatív hallgatás közötti különbség akkor mutatkozik meg a legjobban, amikor az egyik is és a másik is megszakításra kerül. Az elsőnek a megszakítása megnehezítheti a vételt, deformálhatja a közlést, és általában lehetetlenné teheti a kommunikációt is, a másodiknak a megszakítása pedig ellenkezőleg – a közlést be kell fejezni, azaz végig kell mondani, illetve ki kell egészíteni abban az esetben, ha egyáltalán nem újonnan szerkesztett közlésről van szó. Amennyiben a csend a vevőre és a közléstovábbításnak a környezetére vonatkozik, annyiban a hallgatás az információadóra mutat akkor is, ha kommunikatív értelemben nem ő volt a kezdeményező, és csak a második partner szerepét töltötte be.

A hallgatásban és a csendben csak annyi a közös, hogy mindkettő ugyanazt a zéró akusztikai hordozót használja, és ez a formális fizikai azonosság a hallgatás és a csend között lehetővé teszi, hogy álcázzuk a hallgatást, például: *Nem mondok semmit, hallgatok, de az a gondolat, hogy egyszerűen csendben vagyok, nem szeretnék zavarni, elterelni a figyelmet, egyszerűen nem veszem észre.* A megnyilatkozással kapcsolatos hallgatás viszont megengedi, hogy a beszéd közben hallgassunk is, például: *Nyilvánvaló, hogy kerüli a témát, és ahányszor ezt szóvá teszem neki, mellébeszél, és kitalál különféle történeteket ahhoz, hogy más irányba terelje a beszélgetést.*

5. Léteznek olyan jelenségek, amelyekről hallgatunk, és amelyek ahhoz a világhoz tartoznak, amely körülvesz bennünket. A transzcendens hallgatás szemantikai értelemben, úgy tűnik, azzal a változással függ össze, amely a „világ rendjében” következik be. Például az új megismerés, új tudásszerzés a „világrend”, azaz az emberi világkép megváltoztatásához vezethet, és okot ad arra, hogy beszéljünk róla. Az új információt a transzcendens hallgatásból, az általános csendből nyerjük, amely a feldolgozás, és a nyelvi megnevezés után az ember világképének, azaz a világrendjének részévé válik (Bańcerowski 1998: 400–3; Rokoszowa 1983). A természetes nyelvekben a „világrend” hallgatást jelent, megváltoztatása viszont a nyelv használatához vezet. Tehát a hallgatást helyettesíthetjük a beszéddel.

Funkcionális vonatkozásban a transzcendens hallgatás a nyelvben azon közvetítő reláció inherens tulajdonságain keresztül nyilvánul meg, amely a tárgyi és a mentális világ között tapasztalható. A két világ között érvényesülő reprezentációs reláció soha nem lehet izomorf. Az adott tárgyat szimbolizáló mentális objektum mindig csak parciális módon fogja tükrözni ezt a tárgyat. Egy része viszont mindig a hallgatás szférájában marad. Tehát olyan „játékról” van itt szó, amely a nyelv és a hallgatás között zajlik, és amely arra vonatkozik, ami a közvetlen reprezentációs reláción kívül marad. A nyelv és a hallgatás közötti játék lehetőséget biztosít arra, hogy olyan nyelvi jeleket konstruáljunk, amelyek egyfelől terjedelmükben, extenziójukban minél szélesebben és minél gazdagabban tükrözik

a tárgyi világot, másfelől pedig, a közvetlen szimbolikus reprezentáción kívül, azaz a hallgatás szférájában maradnak. Ezt mutatják például a költészet, a célzások, az aforizmák, amelyek jól tükrözik a „beszéd-hallgatás játék” lehetőségeinek igénybevételét. Ez a jelenség megszűnik, ha a verseket, célzásokat, aforizmákat „lefordítjuk” a nyelvre, azaz elmondjuk a vers tartalmát, megmagyarázzuk a célzásokat, értelmezzük az aforizmákat. Azt is mondhatjuk, hogy az egész szép-irodalom egyrészt a nyelvhasználatnak, másrészt pedig a hallgatással folytatott játéknak a művészete.

A természetes nyelv a transzcendens hallgatás síkján jött létre. A transzcendens hallgatás a megismerendő valóságnak a funkciója. A beszéd viszont az ember funkciója, aki mint a világ része, ellenáll a hallgató világnak. A világ hallgat, az ember pedig beszél. A hallgatás jogával az ember is rendelkezik, aki a természet része, de kiemelkedik belőle mint *homo loquens*. Tehát ebben az értelemben a transzcendens hallgatás szférája az egész objektív valóságra kiterjed, az emberre is, kivéve a beszélő embert. A nyelv és a hallgatás, mint kölcsönösen összekapcsolt rendszer, lehetőséget biztosít minden ember számára, hogy totális vagy korlátozott dimenzióban igénybe vehesse a hallgatás szféráját. A hallgatás élő jelenség minden nyelvközösségekben, és így az univerzálékhoz sorolandó: kifejezheti az expresszív információt, a kommunikációs stratégia fontos komponense, lehet a cselekvés taktikai eszköze, számot adhat az ember szellemi magatartásának a megnyilvánulásairól stb. (Dąbmska 1963: 73–9; Wilde 1997: 30–42).

A hallgatás jelen van a társadalmi életünkben, és sok beszédaktustípust is jellemez, például: a válasz, a vallomás, valamint a kommunikációs részvétel megtagadását; az elhallgatást; eltitkolást; titkosítást; hallgatási utasítást (parancsot); tartózkodást a szavazásnál; a véleménynyilvánítástól való tartózkodást; a választásokban való részvétel megtagadását; stb. Ide sorolandók a rejtett pragmatikai információt tartalmazó beszédaktusok is (Bańcerowski 1997/1: 49–62, 1997/3: 270–4). Ez azt jelenti, hogy ez a jelenség „lefordítható” a nyelvre is, ugyanúgy, mint a preszuppozíciók és a konverzációs implikaturák.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr* 121: 49–62.
- Bańcerowski J. 1997. A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Magyar Nyelvőr* 121: 270–4.
- Bańcerowski J. 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Magyar Nyelvőr* 122: 270–7.
- Bańcerowski J. 1998. A hallgatás mint nyelvészeti kérdés. *Magyar Nyelvőr* 122: 400–3.
- Dąbmska J. 1971/II. O funkcjach semiotycznych milczenia. In: *Roczniki Filozoficzne*. Warszawa, 77–88.
- Faryno J. 1999. Skąd wiesz, kiedy milczę? In: *Semantyka milczenia*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Katedra Teorii Muzyki Akademii Muzycznej im. Fryderyka Chopina, Warszawa, 33–47.
- Handke K. 1999. Między mową a milczeniem. In: *Semantyka milczenia*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Katedra Teorii Muzyki Akademii Muzycznej im. Fryderyka Chopina. Warszawa, 9–17.
- Magyar értelmező kéziszótár* (= MÉrtsz.) 2003. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.

- Rokoszowa J. 1983/XI. Język a milczenie. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 129–37.
- Wilde Stuart 1997. *Silent Power*. Hay House, Inc. Arlbad, Ca 1984. (Idézem magyar fordítás alapján: A csend hatalma. Édesvíz Kiadó.)

Bańcerowski Janusz

professor emeritus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Tanszék

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Reflections on the semantics of silence

Despite the fact that we intuitively think of silence as being closely related to human speech – providing for an important prerequisite of the existence of *homo loquens* –, the relevant literature says precious little about this issue. The problem has not been seriously raised in linguistic pragmatics, either, even though in our view it is an integral and indispensable part of language use.

The Hungarian verb *beszél* ‘speak’ is closely related to speech, both to its sound and its content. It means that (i) one has linguistic competence and is able to use it, (ii) one realises one’s linguistic knowledge in uttering speech sounds, and (iii) one communicates, that is, one transmits content, via using language. In all probability, two types of *beszél* ‘speak’ and accordingly two types of *hallgat* ‘not speak’ are to be distinguished. *Beszél*₁ = ‘use language in speech sounds’ and *hallgat*₁ = ‘keep silent, not use language’ can be opposed to *beszél*₂ = ‘participate in communication’ and *hallgat*₂ = ‘not participate in transmission of content’. Although the Hungarian words *hallgatás* ‘lack of speaking’ and *csend* ‘silence’ can be interchanged in certain contexts, these two conceptualisations are distinct. Silence (in the strict sense) is not part of the communicative act, and does not convey any message, whereas “failing to speak” is a communicative act.

There are phenomena of which we never say a word, although they do belong to the world surrounding us. “Transcendent silence”, in a semantic sense, is related to some change in the “order of the world”. New information is gained from transcendent silence, or general silence in the sense of “nothing that can be heard”; upon processing and linguistic encoding, such pieces of information become part of man’s view of the world, or “world order”.

Keywords: speech and silence, natural silence vs. informative silence, silence vs. lack of speaking, transcendent silence

Alkalmazott névtudomány, anyanyelvi keresztnévtervezés Szlovákiában*

1. Alkalmazott névtudomány, kisebbségi névtervezés

Az alkalmazott névtudomány minden egyéb alkalmazott tudományhoz hasonlóan a tudomány kutatási területeire építve, más tudományterületek eredményeit is fölhasználva – az inter- és multidiszciplinaritás jegyében – olyan kérdéseket vizsgál, amelyek a mindennapi életben hasznosíthatók (Raátz 2015: 230). Raátz Judit az alkalmazott névtan részei közé sorolja (bővebben l. Raátz 2015) a tulajdonnév különböző területeken – genealógia, jog, művészetek, informatika, lexikográfia, ortográfia, fordítás, kultúra, iskola – való hasznosíthatóságának a vizsgálatát. Az alkalmazott névtan jellemzője az elmélettel, elméletekkel való szoros kapcsolat, a hasznosságra-gyakorlatiasságra való törekvés és az interdisziplinaritás (vö. Balázs 2011: 30).

Az alkalmazott névtudomány fontos területe a névtervezés, amely a tulajdonnevek használatának tervezésével, problémáival foglalkozik (vö. Bauko 2015a: 83–8), a hagyományokra, a közösség és az egyén igényeire és érdekeire, a gyakorlati szempontokra egyaránt figyelmet fordít (Farkas 2015: 32–3). Névtervező, névmenedzselő tevékenységgel (vö. Lanstyák 2015; Szabó Mihály 2008; Vörös O. 2007) hozzájárulhatunk az anyanyelvi névhasználat terjesztéséhez is. A kisebbségi (anyanyelvi) névtervezés elsősorban a személy-, hely- és intézménynevek hivatalos használatát érinti.

A névtervezés fontos területe a névhatártalanítás, amely a határon túli tulajdonnevek használatának fokozatos kiterjesztését, mind Magyarországon, mind pedig az utódállamokban elfogadható és használható kodifikációját szorgalmazza. Névtervezéssel, a magyar tulajdonnevek standardizálásával, kodifikálásával és határtalanításával foglalkozott „A korpusztervezés problémái kétnyelvűségi helyzetben” megnevezésű projekt, amely a Termini kutatóhálózathoz tartozó határon túli műhelyek – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet (Románia); Gramma Nyelvi Iroda (Szlovákia); Hodinka Antal Intézet (Ukrajna); Imre Samu Nyelvi Intézet

* Szlovákiában a hivatalos személynév keresztnév + családnév névsorrendben használatos (még akkor is, ha magyarul van anyakönyvezve a név), ezért a tanulmányban kizárólagosan a *keresztnév* terminust használok. A szlovákban a keresztnév tehát nem *utónévként*, hanem „előnévként” funkcionál. Arra, hogy a keresztnév az adott nyelvben az első helyen áll, egyes névtani terminusok – például az angol *first name*, a német *Vorname* – is utalnak. A szlovák nyelvben a keresztnév terminus megfelelőjeként a *krstné meno ~ rodné meno ~ meno* ’keresztnév ~ születési név ~ név’ fordul elő. A hivatalos dokumentumokban a leggyakrabban a *meno* ’név’ terminus szerepel (a *priezvisko* ’családnév’ előtt kell feltüntetni) a *krstné meno ~ rodné meno* rövidítéseként (l. Bauko 2012).

(Ausztria) – együttműködésével valósult meg 2010-ben. Két főbb altémában történt a kutatás, és a résztvevők az eredmények hasznosítását a következőkben jelölték meg: 1. A Kárpát-medencei magyar helynévanyag újstandardizálása. – Az egységes, minden érintett fél részére elfogadható helységnévjegyzék révén egyszerűbbé válik az adatbázisokban való keresés, a település azonosítására nemcsak a többségi név, hanem a magyar név is alkalmas lesz (vannak olyan települések, amelyek különböző magyarországi és határon túli adatbázisokban különböző neveken szerepelnek, ezért lényegében azonosíthatatlanok a magyar nevük alapján), javul a magyar helynevek ismertsége mind Magyarországon, mind az érintett országokban élő magyarok körében. 2. Intézménynév-standardizálás kisebbségi helyzetben. – Az egységes intézménynév-jegyzékek segítséget nyújtanak a fordítóknak, a sajtó munkatársainak, a közigazgatásban dolgozóknak stb. abban, hogyan említsenek magyarul egy-egy intézményt. Mindez a jelenlegi bizonytalanságot okozó változatosság csökkenését eredményezi majd, miáltal megszilárdul a magyar intézménynév (illetve annak rövidítése), ennek következtében az adott régióban élő magyarok körében a magyar név elterjed, és felváltja a jelenlegi államnyelvű nevet.

A határokon túli kisebbségi személynévtervezést segíthetné olyan magyar–román, magyar–szlovák, magyar–szerb, magyar–ukrán, magyar–horvát, magyar–német, magyar–szlovén keresztnévszótárak megalkotása, amelyek tartalmazzák az adott országban érvényben lévő vonatkozó névtörvényeket, a kétnyelvű névhasználat sajátosságait, a kisebbségi (magyar) és államnyelvi névmegfelelőket.

2. Anyanyelvi keresztnévtervezés Szlovákiában

A kisebbségi (anyanyelvi) személynévtervezés egyik módja lehet Szlovákiában¹ egy (általam előkészületben lévő) magyar–szlovák keresztnévszótár megalkotása, amely útmutatóként szolgálhat az anyanyelvi névtervezéshez, a szlovákiai magyarok személynéveinek anyanyelven történő anyakönyvezéséhez. A keresztnévszótárt a szlovákiai magyar településeken az anyakönyvi hivatalokban is használhatnák segédeszközként.

Szlovákiában az 1994-es anyakönyvi törvény biztosítja a nem szlovák nemzetiségű nők számára a családnév *-ová* toldalék nélküli bejegyzését, a szlovákiai magyarok számára a keresztnév magyaros anyakönyvezését, illetve kérvényezhető a régebben szlovákul anyakönyvezett név magyarosítása (l. még „A keresztnévek anyakönyvi bejegyzésével kapcsolatos szlovákiai törvények” című részt). Az utóbbi időben többen éltek azzal a lehetőséggel Szlovákiában, hogy az ere-

¹ Szlovákiában a legutóbbi 2011-es népszámlálás szerint a lakosság 80,7%-a szlovák nemzetiségű. A többségi lakosságon kívül a következő kisebbségek élnek az országban: 8,5% magyar, 2% roma, 1% alatt a cseh, ruszin, ukrán, német, lengyel, horvát, szerb, orosz, zsidó, morva, bulgár és egyéb, 7% ismeretlen, nem vallotta be a nemzetiségét. Szlovákiában a legszámosabb kisebbséget a magyar nemzetiségű lakosok alkotják. A 2011-es népszámlálás alapján az összlakosság 8,5%-a, 458 467 lakos vallotta magát magyar nemzetiségűnek, illetve 9,4%-a, 508 714 személy magyar anyanyelvűnek (mivel a népszámláláskor az 5 397 036 lakos közül 382 493 személy nem tüntette fel a nemzetiségét, valószínű, hogy a reális számarányok magasabbak lennének).

detileg szlovákul anyakönyvezett keresztnévet átírassák magyarra. A Dunaszerdahelyi járásban 2002 és 2007 (március végéig) között 325 személy magyarosította a keresztnévét (pl. *Zuzana* → *Zsuzsanna*, *Katarína* → *Katalin*, *Ladislav* → *László*, *Juraj* → *György*). 1994 és 2005 között az Érsekújvári járásban 225-en, a Vágsellyei járásban 200-an, Zselízen 186-an igényelték a keresztnév magyaros bejegyzését (Bauko 2011: 415). A szlovákiai magyarok körében növekvőben van a személynevek anyanyelven történő anyakönyvezése, többségük azonban nem él a törvény adta lehetőséggel, és szlovák nyelvű alakváltozatban anyakönyveztetni gyermeke nevét, ebben szerepet játszhat az is, hogy a névadó neve is szlovákosan van anyakönyvezve, és ez a minta befolyásolja a név bejegyzésének a módját.

A szlovákiai magyarok körében elterjedt a kettős személynévhasználat (pl. *František Tóth* : *Tóth Ferenc*, *Katarína Kissová* : *Kiss Katalin*), a család- és keresztnévnek (egyes nyelvekhez kötődő) kétféle alakváltozatban való használata (vö. Bauko 2011, 2013). A hivatalos szintéren a szlovákos névformák használata dominál, ekkor a névsorrend keresztnév + családnév, és a nők családnévéhez az *-ová* végződés kapcsolódik (pl. *Ladislav Horváth*, *Alžbeta Szabová*). A nem hivatalos szintéren a magyaros névformák kerülnek előtérbe, ekkor a névsorrend családnév + keresztnév, és a nők családnévéhez nem járul az *-ová* morféma (pl. *Horváth László*, *Szabó Erzsébet*). A szlovákiai magyarokat a hivatalos szintéren a szlovákdomináns névhasználat, a nem hivatalos szintéren a magyardomináns névhasználat jellemzi. A magyar–szlovák keresztnévszótár segédeszközt nyújthatna a személynevek anyanyelven történő anyakönyvezését illetően, és hozzájárulhatna a magyar névalakok elterjedéséhez a hivatalos szintéren.

Kisebbségi környezetben a tulajdonnevek nagy része két (vagy több) párhuzamos nyelvi formában él. A szlovákiai magyarok magyar–szlovák kétnyelvű környezetben élnek, így mind a magyar, mind a szlovák névhasználat hatással van rájuk. A keresztnévválasztásuk eltér mind a magyarországi magyarok, mind a szlovákiai szlovákok névadási, névhasználati sajátosságaitól. A szlovákiai magyar szülők egy része a Magyarországon is használatos utónevek közül válogat, és magyaros formájú keresztnévet választ gyermekének (pl. *Ilona*, *István*). Ők élnek az anyakönyvi törvény adta lehetőséggel, amely engedélyezi a kisebbségek anyanyelven történő anyakönyvezését. A szlovákiai magyar szülők másik része szlovákul anyakönyvezi gyermeke nevét (pl. *Helena*, *Štefan*), így a szlovákban használatos keresztnévek listájából választ nevet. Ekkor a névviselés és névhasználat között eltérés mutatkozik, mivel a szlovákiai magyar családokban az élőnyelvben (valamint magyar nyelvű informális írott szövegekben, sírfeliratokon) többnyire nem az anyakönyvezett szlovák változatot használják, hanem a név magyar megfelelőjét, illetve annak becézett alakváltozatát. A magyar keresztnévállományból való név anyakönyvezésével a névviselés és a névhasználat összhangba kerülhetne.

A szlovákiai magyarok által használatos magyar–szlovák kétnyelvű névpárokon kívül sok olyan keresztnév is létezik, amelyiknek a másik nyelvben nincs megfelelője, illetve mindkét nyelvben azonos alakváltozatban használatos. Szlovákiában egyes keresztnévek csak a magyar nemzetiségűek körében fordulnak elő, etnikai identitásjelölő szerepük van (vö. Bauko 2014), utalnak az egyén nyelvi

hovatarozására, a névviselő nemzetiségére: például *Ajándék, Anikó, Csege, Csilla, Csongor, Emese, Enikő, Napsugár, Ödön, Örs, Szabolcs, Tünde, Virág, Zalán, Zoltán, Zolt, Zsombor*. Az említett keresztnemeknek nincs szlovák névmegfelelőjük, nem fordíthatók le szlovák nyelvre. A szlovákiai magyar szülők egy része olyan keresztnemet választ gyermekének, amely mind a magyar, mind a szlovák nyelvben azonos alakváltozatban használatos, elkerülvén ezáltal a név átírásával, fordításával kapcsolatos bonyodalmakat is: például *Albert, Andrea, Angelika, Anna, Dávid, Júlia, Laura, Mária, Tamara, Tibor, Viktória*.

A szlovákiai kisebbségekhez tartozó kétnyelvű személyek a keresztnévválasztás során gazdagabb névkincsből, a kisebbségi és többségi (illetve egyéb idegen nyelvekből származó) névállományból egyaránt válogathatnak. Az anyakönyvezhető keresztnemek Szlovákiában és Magyarországon is a már meglévő névállományból választhatók, de újabb nevek is kialakulhatnak, illetve bővíthetik a repertoárt. Napjainkban a hivatalos keresztnévállomány elsősorban a múltban használatos régi személynevek felelevenítése, a nem hivatalos becenévi alakváltozatok hivatalos keresztnévként való anyakönyvezése, a női keresztnemek férfinévpárjainak / a férfi keresztnemek női névpárjainak megalkotása, a férfigkeresztnemek idegen nyelvekből való átvétele által bővül (vö. Knappová 2010: 43; Raácz 2013: 398).

Szlovákiában az 1989-es rendszerváltást (ügynevezett bársonyos forradalom) követően a névdivat változása, a keresztnévállomány bővülése, gazdagodása figyelhető meg. 1993-ban Csehszlovákia két önálló, független államra vált szét. 1993. január 1-jén alakult meg a Szlovák Köztársaság. Megnyíltak az államhatárok, megnőtt a migráció, a ki- és bevándorlás. Szlovákia 2004-ben az Európai Unió tagjává vált, megnövekedett a külföldön munkát vállalók száma, illetve sok külföldi telepedett le az országban. Ezek a tényezők mind szerepet játszottak az ország keresztnévállományának az alakulásában (l. Bauko 2015b).

A névadók sokszor egyedi, ritkábban előforduló keresztnemek bejegyzésére törekednek. Gyakoriak az idegen hangzású, helyesírású keresztnemek. Növekszik a bejegyzett keresztnévváltozatok száma. Egyre több becenév válik anyakönyvezhető keresztnévvé. A kettős keresztnemek bejegyzése divattá kezd válni az utóbbi években. A szlovákiai magyarok körében növekvőben van a keresztnemek magyaros formában való anyakönyvezése (l. Bauko 2013).

3. A keresztnemek anyakönyvi bejegyzésével kapcsolatos szlovákiai törvények

A többségi hatalom korlátozhatja a kisebbségi nyelvű tulajdonnevek nyilvános használatát (vö. Beregszászi–Csernicskó 2011). Szlovákiában az 1990-es években a szlovák nyelvtörvényre hivatkozva korlátozták a személynevek magyaros (illetve egyéb kisebbségek anyanyelvén történő) anyakönyvi bejegyzését. Ezzel kapcsolatban született a „névháború” kifejezés, amely a személynevek hivatalos használatára vonatkozott. Az ezzel kapcsolatos névpolitikai kérdésekkel foglalkozó Zalabai Zsigmond által szerkesztett „Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A »táblaháború« és a »névháború« szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994”

című könyv vonatkozó cikkeinek címei is utaltak az úgynevezett (személy)névháborúra: *Nomen est omen, avagy nem ér a nevünk?*; *Gyula, mégsem vagy Gyula*; *Tiltottak a magyar nevek?*; *Čaba vagy Csaba*; *Miklós-Mikuláš Duray?*; *Kiújult a névvita*; *„Utálok, ha -ová-nak szólítanak”*; *Mégis -ová nélkül?*; *Végre eldőlt: nem lesz Jánoš a János*; *Törvénybe iktatják a magyar névhasználatot* (bővebben I. Zalabai 1995).

Szlovákiában a Tt. 300/1993. és 154/1994. számú (többször módosított) törvényei szabályozzák a személynevek használatát. A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 1993. szeptember 24-én adta ki a kereszt- és családnévről szóló 1993. évi 300. számú törvényt. A törvény 1. §-ának (1) bekezdésében az áll, hogy mindenkinek kell viselnie keresztnévet. Ez a névrész (a családnévvel együtt) minden ember identitásának szerves részét képezi, az egyén társadalomban való azonosításának alapvető jele.

Az újszülött keresztnévét általában a szülők együtt határozzák meg. Amennyiben a szülők egyike ismeretlen vagy meghalt, a gyermek keresztnévét az ismert szülő nyilatkozatban állapítja meg. Ha a szülők között névre vonatkozó megegyezés nem született, vagy mindkét szülő ismeretlen, illetve az anya a gyermeket a szülést követően egészségügyi intézményben hagyta, és nem adott nevet a gyermeknek, az újszülött keresztnévét az anyakönyvet vezető települési vagy városkerületi önkormányzatnak a kezdeményezésére a bíróság mondja ki.

A törvény 2. §-ának (2) bekezdésében az olvasható, hogy nem adható feltűnően szélsőséges, sértő, nevetséges vagy nem személyre utaló keresztnév; a kicsinyítő képzővel ellátott és becéző név (a formailag önállósult keresztnévek kivételével); az illető élő testvére által viselt név; továbbá férfinak nem adható női név, és viszont. Ezek a korlátozások nem vonatkoznak az idegen nevekre, amennyiben köztudomású, hogy az ilyen névhasználat összhangban van annak az állammal a hagyományaival, ahol az adott keresztnév használatos. Az anyakönyvi hivatal kérésére a szülő a külföldi állam képviselőjének az igazolásával köteles bizonyítani azt, hogy az adott államban létezik az adott név a megfelelő nem számára.

A Szlovák Köztársaság területén született személy számára legfeljebb három keresztnév határozható meg. Az a személy, akinek második és harmadik keresztnévet határoztak meg, nagykorúsága elérését követően (kiskorú személy esetében annak törvényes képviselője) kérvényezheti (de csak egy alkalommal) ezen nevek törlését, illetve sorrendjük megváltoztatását.

A névviselő kérvényezheti keresztnévének a megváltoztatását. A törvény 7. §-ában olvasható, hogy a keresztnév megváltoztatásához nem szükséges engedély, ha idegen nyelvű név szlovák megfelelőjére történő fordításáról (vagy fordítva), örökbe fogadott gyermek nevéből, a nem megváltozása miatti névváltozásról van szó. Az örökbefogadást engedélyező határozat jogerőre emelkedését követő hat hónapon belül az örökbe fogadó szülők egyetértő írásos nyilatkozattal az örökbe fogadott személy számára annak anyakönyvezett keresztnévétől eltérő nevet határozhatnak meg.

A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa által 1994. május 27-én kiadott az anyakönyvekről szóló 154/1994. számú törvény biztosítja a nem szlovák nemzetiségű nők számára a családnév *-ová* toldalék nélküli bejegyzését, a kisebb-

ségek számára a személynév anyanyelven való anyakönyvezését, illetve kérvényezhető a régebben szlovákul anyakönyvezett név anyanyelvi névalakra való átírása (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 2002; Vörös 2011, 2013). Az anyakönyvi törvény 19. §-ában olvasható, hogy ha nem szlovák nemzetiségű személy keresztnéve az anyakönyvben szlovák névformában van bejegyezve, az érintett személy írásbeli kérelmére a születési anyakönyvi kivonatban keresztnévét anyanyelvi névformában tüntetik fel. Minden további hivatalos kivonatban és az anyakönyvbe bejegyzett adatokról készített tanúsítványban ez a névforma szerepel.

4. A keresztnévek anyakönyvezésekor használatos névjegyzékek, névkönyvek Szlovákiában és Magyarországon

A szlovákiai anyakönyvi hivatalokban a keresztnévek bejegyzésekor elsősorban a Majtán–Považaj-féle szlovák keresztnévkönyvet használják, amelynek bővített változata 1998-ban „Vyberte si meno pre svoje dieťa” (Válasszon keresztnévet gyermekének) címen jelent meg. A kiadványban az egyes keresztnévek ábécérendben találhatóak. A keresztnévek mellett rövidítések jelölik, hogy női, illetve férfinévről van-e szó. A szerzők a keresztnév eredete és jelentése után a különböző nyelvekben (angol, cseh, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol, svéd stb.) meglévő névmegfelelőket tüntetik fel, majd közlik a keresztnévből származó családneveket. A könyv a keresztnévek szótárán kívül egyéb részeket is tartalmaz. A szerzők foglalkoznak a személynevek történetével, a keresztyénség felvétele előtt használatos régi szláv nevekkal, a keresztyénségben kapott személynevekkel, a keresztnévi eredetű családnevekkel, a névdivattal, a keresztnévek anyakönyvezésével, a becenévi alakváltozatokkal, az új keresztnévek létrejöttével, a névválasztással, -változtatással, a női családnevek használatával. A férfi- és női keresztnévek hivatalosan bejegyezhető alakváltozatainak listája nem tartalmaz magyar névformákat. A kiadvány nem foglalkozik a kisebbségi névhasználattal, névtörvényekkel.

A magyar–szlovák keresztnévszótár megalkotása során számunkra mintaként szolgáltak a már megjelent magyar keresztnévszótárak is, amelyeket többek között Farkas Tamás tekintett át és jellemzett tanulmányaiban (Farkas 2006, 2012). A legismertebb magyar keresztnévszótár Ladó János „Magyar utónévkönyv” című műve 1971-ben jelent meg; később bővített kiadása is elkészült (Ladó–Bíró 1998). Rövid névcikkekben a legfontosabb információkat közli: eredet, jelentés, becézés, névnap és rokon nevek. Az ismeretterjesztő jellegű, enciklopédikus tartalmú művek közé tartozik Fercsik Erzsébet és Raátz Judit „Keresztnévek enciklopédiája” című kötete (Fercsik–Raátz 2009). Adatgazdag névcikkei a következőket tartalmazzák: eredet és jelentés; védőszent, névnap, gyakoriság; becézés, rokon név, női-férfi névpárok, idegen nyelvi megfelelőik; előfordulásai családnévként, híres emberek nevéként, a művészetben, helynévként, a népszokásokban, a frazeológiában, névcsőfolókban, köznevesült alakokban. Névanyaga a Magyarországon leggyakrabban viselt 100–100 férfi-, valamint női névre korlátozódik, amely ugyanakkor a lakosság körülbelül 85%-ának névanyagát öleli fel. A szótári anyagot

naptár, névstatisztikák és névmutató egészítik ki. A kétnyelvű keresztnévszótárak típusát képviseli egy szakszerű magyar–angol/angol–magyar névszótár (Hajdú 1983), amely a magyar nevek mellett azok kiejtését, etimológiáját és becézőit is tartalmazza. A nemzetiségi keresztnévanyag összeállítását a magyarországi kisebbségi önkormányzatok végezték el a közelmúltban. A német nemzetiségé önállóan (Heinek 2004, vö. a második kiadással: Brenner–Erb–Knipf 2015), majd a többi 12 kisebbségé (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) együtt, közös kiadványban jelent meg (S. Dávid szerk. 2004). Az egyes nemzetiségi fejezetek kidolgozottsága változó, de a név eredeti alakja mellett rendszeresen közlik annak fonetikus átírását, magyar megfelelőjét, eredetét, jelentését, többnyire pedig becézését, névnapját és egyéb (pl. művelődéstörténeti, híres névviselőkre vonatkozó) megjegyzéseket. Farkas Tamás egyik tanulmányában megjegyzi (Farkas 2012), hogy a kisebbségi magyar névhasználatra – így a körülményekre, állampolgári megfelelőkre – is tekintettel lévő magyar keresztnévkönyv típusának is lenne létjogosultsága, elsősorban a határon túli magyar lexikográfiában.

Magyarországon az anyakönyvi hivatalokban a keresztnévek bejegyzésekor a <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek/index.html> weboldalt is használják, amely a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Nyelvtudományi Intézete által anyakönyvi bejegyzésre alkalmasnak minősített férfi- és női utónevek (folyamatosan bővített és havonta frissített) jegyzékét ismerteti. Ez a névlista tartalmazza a Nyelvtudományi Intézet által 1997-ben összeállított névlistát, valamint mindazokat a neveket, amelyeket az intézet 1997 óta bárki számára anyakönyvi bejegyzésre alkalmasnak minősített, állampolgárságra és nemzetiségre való tekintet nélkül.

A Magyarországon élők névviselését az anyakönyvi eljárásról szóló 2010. évi I. törvény szabályozza. E törvény 44. §-ának (4) bekezdése kimondja, ha a szülők által választott utónév nem szerepel az utónévjegyzékben, az MTA a központi anyakönyvi szerv megkeresésére harminc napon belül nyilatkozik a kért utónév anyakönyvvezetőségéről. Amennyiben magyar állampolgár olyan utónevet szeretne bejegyeztetni, amely nem található meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján levő női és férfikutónevek listájában, akkor ezt a nevet hivatalos eljárásban a lakóhely vagy a születés helye szerinti illetékes anyakönyvvezetőnél vagy a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Anyakönyvi Felügyeleti Osztályán kell kérvényeznie. A minisztérium továbbítja a kérvényt az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez. Itt a nyelvész (névkutató, nyelvtörténész, pszicholingvista, szociolingvista) szakemberekből álló Utónévbizottság szakvéleményt készít a kérvényezett névről. Az Utónévbizottság – kizárólag a hivatal megkeresésére – bizonyos alapelvek figyelembevételével készíti el szakvéleményét az egyes nevekről (l. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek/alapelvek.html>).

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének honlapján – <http://corpus.nytud.hu/utonevportal/> – elérhető az online utónévkereső, amely jelenleg a 2013 júniusáig alkalmasnak minősített 3529 utónevet tartalmazza. Adott paraméterek szerint a névanyag kereshető, szűrhető is. A név beírása után megjelenik a nemhez való tartozása, az eredete, jelentése, névnapja, becézése,

a rokon nevek listája, a név szótagszáma, hangrendje, gyakorisága. Minden egyes megjelent tételre külön is rá lehet kattintani, és így könnyen hozzá lehet jutni egyéb vonatkozó adatokhoz.

Szlovákiában nem létezik olyan interneten elérhető hivatalos névjegyzék, mint Magyarországon, amely az országban anyakönyvezhető keresztnévek listáját tartalmazná, ám a szlovákiai anyakönyvi hivatalokban egyéb online névforrásokat használnak. Minden olyan keresztnévet bejegyeznek az anyakönyvbe, amely megtalálható a www.babynameworld.com, www.babynames.com vagy a www.babynology.com weboldalon. A szlovák televízióban 2014 októberében egy anyakönyvvezető nyilatkozott a nevek bejegyzését illetően. Arra a kérdésre, hogy bejegyezhetnék-e Szlovákiában például a *Lucifer* nevet (Oroszországban egy újszülöttnak adott név alapján), az anyakönyvvezető igenlő választ adott (lásd http://www.tvnoviny.sk/my-zeny/1775412_chceme-mat-doma-lucifera-nie-je-problem), mivel az adott név férfinévként megtalálható a www.babynology.com honlapon.

A Szlovák Tudományos Akadémián belül nem működik keresztnévbizottság, illetve egy újonnan kérvényezett keresztnév bejegyzésével kapcsolatban csak ritkán fordulnak az Akadémiához tanácsadásért, és szakvélemények sem készülnek a nevekről. Ez annak is köszönhető, hogy a vonatkozó törvényekben nincs ezzel kapcsolatos meghatározás (az említett magyarországi törvénnyel ellentétben), és az anyakönyvvezetők online keresztnévjegyzékeket is használnak, amelyek bőséges névadatbázist nyújtanak ugyan, de téves névformákat is tartalmazhatnak.

5. Magyar–szlovák keresztnévszótár

Az előkészületben lévő magyar–szlovák keresztnévszótár három fő fejezetre tagolódik. Az „Általános tudnivalók” című részben foglalkozunk a keresztnév fogalmával, a személynevek rendszerében betöltött helyével, a magyar keresztnévek kialakulásának a történetével, az anyanyelvi személynévtervezés fontosságával, az anyakönyvezés sajátosságaival, a keresztnévek anyakönyvezésekor használatos szlovákiai és magyarországi névkönyvekkel és -jegyzékekkel, a kisebbségekre vonatkozó szlovákiai névtörvényekkel, a névdivat változásával, a keresztnévadás indítékaival, a szlovákiai magyarok személynévhasználatának jellemzőivel. A „Magyar–szlovák keresztnévszótár” című fejezet egyelőre 3067 (1749 női és 1318 férfinevhez kapcsolódó) névcikket tartalmaz. A szótári részben feltüntetjük a magyarul (Magyarországon hivatalosan) anyakönyvezhető férfi- és női keresztnévalakokat, ezek mellett a szlovák névmegfelelőjüket (ha létezik), továbbá a névetimológiát és -jelentést, a becenevalakokat, a névnap(ok) időpontját, a rokon nev(ek)et. A „Melléklet” című részben a személynevek anyakönyvezését érintő szlovákiai névtörvények szövegét ismertetjük.

A magyar–szlovák keresztnévszótárban található névcikkek megírásához alapvető forrásul szolgált a Ladó János és Bíró Ágnes által 1998-ban kiadott „Magyar utónévkönyv” és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének honlapján elérhető Magyarországon anyakönyvi bejegyzésre alkalmasnak minősített férfi- és női keresztnévek listája (<http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/>

utonevek/index.html), valamint az online utónévkereső (<http://corpus.nytud.hu/utonevportal/>). A szlovák névpárok keresésekor elsősorban Milan Majtán – Matej Považaj által 1998-ban megjelent „Vyberte si meno pre svoje dieťa” (Válasszon keresztnévet gyermekének) című, illetve Miloslava Knappová „Jak se bude vaše dítě jmenovat?” (Hogy hívják majd az Ön gyermekét?) című 2010-ben kiadott (mintegy 14 000 keresztnévet tartalmazó) keresztnévszótárát és a belügyminisztériumból származó szlovákiai lakosok keresztnévjegyzékének az adatbázisát használtuk.

A címszóként álló keresztnév/keresztnévek félkövér betűtípussal szerepelnek a szótárban. Az első helyen található álló nyomtatott nagybetűvel szedve a Magyarországon anyakönyvezhető keresztnévalak, amelyhez gondolatjellel kapcsolódik az adott névnek a szlovák nyelvben használatos, anyakönyvezhető névpárja, névmegfelelője (ha létezik). A magyar–szlovák névpárok esetében három eltérő jelöléssel találkozhatunk:

1. Azokat a keresztnévalakokat, amelyek mindkét nyelvben (a magyarban és szlovákban is) azonos alakváltozatban anyakönyvezhetőek nyomtatott nagybetűvel közöljük. A Magyarországon anyakönyvezhető névformát álló, a szlovák nyelvben használatos névalakot dőlt nyomtatott nagybetűvel szedjük. Például: **JADVIGA – JADVIGA, MAX – MAX.**

2. Azokat a keresztnévalakokat, amelyek mindkét nyelvben (a magyarban és szlovákban is) eltérő alakváltozatban anyakönyvezhetőek eltérő betűtípussal jelöljük. A Magyarországon anyakönyvezhető névforma után a szlovák nyelvben meglévő keresztnévi megfelelő dőlt kisbetűvel (a keresztnév természetesen nagybetűvel kezdődik) szerepel. Például: **DÓRI – Dora, FILEP – Filip.**

3. Abban az esetben, ha a Magyarországon használatos hivatalos keresztnévalaknak nincs a szlovák nyelvben névpárja, illetve a keresztnév napjainkig nem fordult elő a szlovák névhasználatban (nincs névviselője, nem anyakönyvezték ez idáig Szlovákiában), ezt Ø-val jelöljük. E nevek nagy része magyar eredetű. Például: **BÓBITA – Ø, ÁLDÁS – Ø.**

A címszóként szereplő keresztnévet a név eredetének és jelentésének közlése követi. Ezek után feltüntetjük a keresztnév becézett alakváltozatait, majd naptári rendben felsoroljuk az adott keresztnév névnapját. A névcikkek végén az adott keresztnév rokon neve(i) található(k).

Lássuk szemléltetésképpen a fentiekben említett női és férfinevekhez kapcsolódó névcikkeket:

JADVIGA – JADVIGA

A német *Hedvig* (jelentése: harc) név lengyel és orosz alakváltozata. Névnep: október 17. Rokon név: *Hedvig*.

MAX – MAX

A latin *Maximilián* név önállósult rövidült alakváltozata. Jelentése: a legnagyobb. Névnep: március 12., augusztus 14., 21., október 12. Rokon név: *Maximilián*.

DÓRI – Dora

A görög eredetű *Dorottya* névnek (jelentése: Isten ajándéka) becézett alakja. Névnap: február 6. Rokon nevek: *Dóra, Dorottya*.

FILEP – Filíp

A *Fülöp* név (jelentése: lókedvelő) régi magyar alakváltozata. Névnap: február 16., május 1., 3., 11., 26., június 6., augusztus 23., szeptember 20. Rokon név: *Fülöp*.

BÓBITA – Ø

Magyar eredetű név. Irodalmi névalkotás Weöres Sándor *A tündér* című versében szereplő *Bóbbita* név alapján. Névnap: június 1., 22.

ÁLDÁS – Ø

A magyar *Áldáska* női név férfitárja. Jelentése: áldás. Névnap: augusztus 13., október 8., december 29. Rokon név: *Áldáska*.

6. Összegzés

Az alkalmazott névtudomány egyik területe a kisebbségi névtervezés, amelynek feladatai közé tartozik az anyanyelvi névhasználat támogatása is. A kisebbségi (anyanyelvi) névtervezés elsősorban a személy-, hely- és intézménynevek hivatalos használatát érinti.

A tanulmányban foglalkoztunk az anyanyelvi keresztnévtervezés lehetséges módjával Szlovákiában, áttekintettük a keresztnévek anyakönyvi bejegyzésével kapcsolatos szlovákiai törvényeket, az anyakönyvezéskor használatos szlovákiai és magyarországi névjegyzékeket, névkönyveket, ismertettük az előkészületben lévő „Magyar–szlovák keresztnévszótár” szerkezetét és névcikkek felépítését.

Minden szülő szembesül azzal a kérdéssel, hogy újszülött gyermekének milyen keresztnévet válasszon, illetve a gyermek személynevét milyen alakváltozatban anyakönyveztesse. A „Magyar–szlovák keresztnévszótár” című kiadvány azért készült, hogy hozzájáruljon az anyanyelvi (magyar nyelvű) személynévtervezéshez Szlovákiában, segítse a szülőket újszülött gyermekük keresztnévének kiválasztásában. A szlovákiai magyarok számára a magyar–szlovák keresztnévszótár útmutatóként szolgálhat a keresztnévek anyanyelven történő anyakönyvezését illetően. A keresztnévszótárat a szlovákiai magyar településeken az anyakönyvi hivatalokban is használhatnák.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2011. Az alkalmazott nyelvészet és főbb irányai. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészet-ről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Nonprofit Kft, Budapest, 30–3.
- Bauko János 2011. A szlovákiai magyarok személynévhasználata. In: Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 407–22.
- Bauko János 2012. A magyar és a szlovák (szláv) névtani terminológia összevetése. *Névtani Értesítő* 34: 157–66.

- Bauko János 2013. A keresztnévek használata magyar–szlovák kétnyelvű környezetben. In: Bauko János – Benyovszky Krisztián (szerk.): *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 5–27.
- Bauko János 2014. A tulajdonnév identitásjelölő funkciója. In: Bauko János – Benyovszky Krisztián (szerk.): *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest, 78–96.
- Bauko János 2015a. *Bevezetés a szocioonomasztikába*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Bauko János 2015b. A keresztnévadáást befolyásoló tényezők a rendszerváltozás utáni Szlovákiában. In: Misad Katalin – Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 204–27.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2011. A kárpátaljai magyar személynévek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135: 414–22.
- Brenner Koloman – Erb Maria – Knipf Erzsébet 2015. *A magyarországi német utónevek jegyzéke*. (ldu.hu/attachments/file/55c1da40ce468a37560000b8)
- S. Dávid Emese (szerk.) 2004. *Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve*. Aranyhal Kiadó, Budapest.
- Farkas Tamás 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévszótárak Magyarországon. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 246–52.
- Farkas Tamás 2012. Proper Name Dictionaries in Hungary. In: Fábíán Zsuzsanna (ed.): *Hungarian Lexicography II. Lexikográfiai füzetek 6. Monolingual and Special Dictionaries*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 307–29.
- Farkas Tamás 2015. A nemzetközi névkutatás és magyar kapcsolatai. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 23–47.
- Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009. *Keresztnévek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 1983. *Magyar–angol, angol–magyar keresztnévszótár. Hungarian–English, English–Hungarian Dictionary of Christian Names*. ELTE, Budapest.
- Heinek, Otto (szerk.) 2004. *Magyarországi német utónevek jegyzéke*. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.
- Knappová, Miloslava 2010. *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* Academia, Praha.
- Ladó János – Bíró Ágnes 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest.
- Lanstyák István 2015. Nyelvalakítás – névalakítás. A tulajdonnevekkel kapcsolatos nyelvi problémák kezelése a nyelvmenedzselés-elmélet keretében. In: Misad Katalin – Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 43–75.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Majtán, Milan – Považaj, Matej 1998. *Vyberte si meno pre svoje dieťa*. Art Area, Bratislava.
- Raátz Judit 2013. Társadalmi változás – névjog – névválasztás. In: Tóth Szergej (szerk.): *Társadalmi változások – nyelvi változások. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében*. MANYE – Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Budapest–Szeged, 396–401.
- Raátz Judit 2015. Alkalmazott névtan. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 227–47.
- Szabó Mihály Gizella 2008. A határon túli névhasználat és a nyelvi tervezés. In: Bölskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 41–52.
- Vörös Ferenc 2011. *Nyelvek és kultúrák vonzásában. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről I*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

- Vörös Ferenc 2013. *Nyelvek és kultúrák vonzásában. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről II.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Vörös Ottó 2007. A névhasználat tervezésének néhány kérdése kisebbségi, kétnyelvűségi környezetben. In: Maticsák Sándor (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás I. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest–Debrecen, 187–93.
- Zalabai Zsigmond (szerk.) 1995. *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Bauko János

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara

SUMMARY

Bauko, János

Applied onomastics: Mother tongue forename planning in Slovakia

Minority name planning is one of the fields of applied onomastics, the tasks of which include propagation of mother tongue name usage. Minority name planning deals primarily with the official use of personal, geographical and institution names. Publishing a Hungarian–Slovak forename dictionary (under preparation by the present author) may be one of the methods for minority (mother tongue) name planning in Slovakia, which could serve as a set of guidelines for mother tongue name planning, and for registering the personal names of Hungarians living in Slovakia in their mother tongue. The study deals with the laws of the Slovak Republic concerning personal names, the name registers and name catalogues used in Slovakia and in Hungary, the importance of name planning, as well as the features of the prospective forename dictionary and the structure of its entries.

Keywords: applied onomastics, mother tongue name planning, personal name, forename, Hungarian–Slovak forename dictionary

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

7. rész*

4. A párhuzamos névadás kutatásának lehetőségei és néhány eredménye

4.1. A Baranya megyei helynévtárakban található, a fentiekben bemutatott – al-típusonként már elemzett – példaanyagot igyekeztem úgy kiválasztani, hogy tükrözze a két- és többnyelvű földrajzi nevek előfordulásának, gyakoriságának arányát. Remélem, hogy ez sikerült. Aligha véletlen, hogy a legtöbb adatot a három-, négy- és ötnyelvű helynevekre találtam. Ez azzal függ össze, hogy részben a 17. és 18. század fordulója előtti évtizedekben, részben pedig 18. század első évtizedeitől kezdődően viszonylag sok Baranya megyei községben – eltérő összetételben – különböző nemzetiségek (magyarok, szerbek, horvátok és németek) éltek együtt. Jóval később – egy-két évszázad múltával – pedig helyenként cigányok, csekély számban szlovákok települtek be (pl. Kölked, Mohács, Véménd területére). Ezt követően pedig néhány helységben öt-, hat- és hétnyelvű földrajzi nevek keletkeztek. A többnyelvű földrajzi nevek, amint már említettem, a legtöbb példát baranyai névkötetekben (főképpen a Mohácsi járás névanyagában) találtam.

4.2. Ha valaki – Nyugat-Dunántúltól egészen Szabolcs-Szatmárig – abból a szempontból tekinti át az egyes megyei és járási földrajzinév-kiadványokat, hogy a magyaron kívül hány és milyen nyelvű névadatok találhatók bennük, arra az eredményre jut, hogy más eredetű helynevek (német, jiddis, horvát, szerb, szlovák és cigány) a legnagyobb számban Baranyában vannak. A felsoroltak közül szlovák és szlovén (vend) földrajzi nevek igen csekély számban fordulnak elő. Így például Kölked névadatai között egy-két szlovák példa van, Somogyban pedig hat faluban (Gyugy, Lengyeltóti, Somogyvár, Tarany, Táska és Vése) találunk szlovén (vend) földrajzi neveket (vö. BMFN. II. 525–55). Mivel nagyszámú cigány nyelvi-nyelv-járási bel- és külterületi elnevezést jegyeztek föl, amelyek helyenként a párhuzamos névadásban is szerepet játszottak, ezért ezek példaanyagának bizonyos részét és a cigány névadás főbb sajátosságait külön alfejezetben mutattam be.

Mindezek alapján Baranyában a többnyelvű párhuzamos névadásra leginkább a magyar, német, horvát, szerb és jóval ritkábban a cigány (oláh, magyar és roma vagy beás nyelvjárási) földrajzi neveket tudtam vizsgálódásaimhoz figyelembe venni. Mivel cigány köznyelvről nem beszélhetünk, ezért az egyes objektumok, tájékozási pontok megjelölésére használt neveket egynek számítottam akkor is, ha két vagy három cigány nyelvjárási változatban kerültek a baranyai névtárakba. Így párhuzamos névként – főképpen az egyes települések nemzetiségi

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát I. a Nyr. 2014/4. számában; a 2. részt a Nyr. 2015/1. számában; a 3. részt a Nyr. 2015/2. számában; a 4. részt a Nyr. 2015/4. számában; az 5. részt a Nyr. 2016/1. számában; a 6. részt a Nyr. 2016/2. számában közzöltük.

összetételétől, ott-tartózkodásuk időtartamától, létszámuktól függően – leggyakrabban három- és négy nyelvű földrajzi nevek fordulnak elő Baranyában. Somogy megyében viszont – amiatt, hogy a betelepült horvátok és a szlovénok egyaránt elmagyarosodtak, és a németek pedig nem velük, hanem más somogyi községekben laktak, ezért ott három nyelvű helynevek nem keletkez(het)tek, csupán kétnyelvűek, azok is nagyon csekély számban. Mivel pedig a Tolna megyébe és Somogyba bevándorolt szerbek a 17–18. század fordulójától mindkét megyéből nagyrészt elköltöztek, és csupán néhány településen maradt szerb lakosság (vö. Szita 1993: 6), ezért ott – hiába voltak nagyarányú német bevándorlások – három nyelvű földrajzi nevek nem alakulhattak ki. Ennek következtében a többnyelvű helynévadás csak Baranyára jellemző, ott viszont nagymértékben.

4.3. A többnyelvű helynevek altípusai közül a jövevényneveket abból a szempontból is lehet vizsgálni, hogy egy-egy helynév melyik nyelvből került át a másikba, vagy az átvétel irányát tekintve is elemezni lehet őket. Így például magyar > horvát, szerb irányú kétnyelvű névadatot például a következő községek földrajzi neveiben találtam: **Szemely:** 155/21. *Büdös-kut* : szh. *Biduskut* Kút. 155/53. *Farkas-vögy* : szh. *Farkasëvac* 'Farkasevac' Ds, sz. Régen az egész területet itt erdő borította. Nevét feltehetően az ott tanyázó farkasokról kapta (BMFN. I. 908–9). – **Felsőszentmárton:** 277/86. *Bükkös* : *Bikës* [...] S, l. A legelőn bükkfák vannak (BMFN. II. 761). Három- és négy nyelvű példák pedig a következő települések helynévanyagában fordulnak elő: **Liptód:** 211/166. *Szállás* : n. *Szalas* : szh. *Szalas* [K2: *Szálás* pascuum 'Szálás legelő', *Szállás* K9: *Szállás* P: *Szállás*; szö, sz, l, e MoFnT2: *Szálás*] Ds, sz – **Mohács:** 223/363. *Bétonfal* : *Gát* : n. *Pétomaue* : j. *Bétónmaue* 'Betonmauer' : szh. *Gát* 'Gat' Védőgát, betonfal, 1894-ben épült a Sokac és a Magyar rév. – **Monyoród:** 215/80. *Békás* : n. *Pékás* : n. *Béka* : szh. *Békás* S, Me, sz (BMFN. II. 296, 351, 451, 761).

Ezzel szemben, amint az az egyes altípusoknak a fentiekben bemutatott példaanyagából jól kitűnik, Baranyában viszonylag sok horvát és szerb nyelvű bel- és külterületi elnevezés került át jövevénynévként a magyarba. Vannak olyan földrajzi köznevek, amelyekkel jóval több kül- és belterületi név keletkezett, mint más lexémákkal. Közülük ilyenek például a következők: *Ada, Adica; Dola, Dolac, Dolica, Dolice, Dolina; Grabik, Grabina, Grabine, Grabrik; Ledina, Ledine, Ledinka; Mocsila, Mocsilák, Mocsilla*; Stb. Az itt felsorolt földrajzi nevek megtalálhatók a baranyai kötetek névmutatójában (BMFN. II. 963, 1015, 1048, 1123, 1143).

4.4. Némelyik négy-, öt-, hat- és hétnyelvű földrajzi név úgy keletkezett, hogy bizonyos helyneveket a német és cigány lakosság is átvett. Erre ugyancsak nagyszámú példát találunk, miként ritkábban arra is, hogy – ha egyes településeken a németek valamilyen okból túlsúlyba kerültek – az ottani horvátok és szerbek tőlük vettek át földrajzi neveket. Ilyenek például a következők: **Nagyhajmás:** 2/81. *Bukvik* : n. *Bufík* : szh. *Bukvik* 'Bukvik' [K2: *Bukvik*...] – Az a. sz. régen bükkerdő volt. – **Szőkéd:** 173/1. *Grabina* : n. *Krabina* : szh. *Grabina* 'Grabina' [*József Attila u*] U, Fr. A Grabina kapcsolatba hozható a szh. *grab* 'gyertyánfa' vagy a szh. *graba* 'árok' köznévvvel (BMFN. I. 46, 987). Négy nyelvű adatot csak

egyét találtam, ez a következő: **Dunaszekcső: 204/351.** *Kurják* : n. *Kurjak* : szh. *Kurjakovo* : szh. *Kurják* 'farkas' [...] – Nh.: Itt a régmúltban farkasok tanyáztak (BMFN. II. 230). Az öt-, hat- és hét nyelvű földrajzi nevek számának növeléséhez hat településen (elsősorban Kölked és Mohács névanyagában) – amint arról már szó esett – nagymértékben hozzájárul a cigány névadatok előfordulásának a gyakorisága, valamint az is, hogy a cigány helynévadásra nem a más nyelvű nevek átvétele, hanem a magyar elnevezések lefordítása jellemző.

Vizsgálódásaim során az a vélemény alakult ki bennem, hogy a kétkötetes baranyai névtárhoz hasonlóan gazdag, ilyen sok párhuzamos nevet magában foglaló földrajzinév-kiadványt – objektív okokból – más országrészek, más megyék névanyagában aligha találunk. Ugyanakkor szerencsére már napvilágot látott több olyan megyei és járási földrajzinév-gyűjtemény, amely névadatait például fonetikai, alaktani, szókészleteti szempontból vagy éppen a párhuzamos névadás tekintetében fogták vállat, mégpedig igen eredményesen.

C) A nyelvészeti vizsgálódás áttekintése, néhány tanulsága

1. Régóta ismert számomra, hogy milyen sokrétű tudományos értéket foglalnak magukban a kutatásaim forrásul kiválasztott dél-dunántúli földrajzinév-gyűjtemények, hiszen egyrészt Somogyban és Tolna megyében gyűjtőként, közlétezőként vállaltam feladatot, másrészt pedig – Baranyát is hozzájuk véve – ugyanezen megyék névgyűjteményei alapján több év óta nyelvészeti és néprajzi célú vizsgálódásokat végeztem. Ezen dolgozatom témaválasztásának alapjául szintén az említett három megye helynevei szolgálnak. „A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben” című munkámhoz viszonyítva a SMFN.-ben és TMFN.-ben – az adatok számát tekintve – összességében valamivel több német helynév fordul elő, mint amennyi horvát és szerb nyelvű. Ezzel szemben a BMFN. I–II.-ben a horvát és a szerb bel- és külterületi elnevezések száma – a Somogy és Tolna megyei előfordulásukhoz viszonyítva rendkívül nagy (l. erről a különböző nyelvű baranyai helynevek települések szerinti, járásonkénti összesítését az előzőekben már bemutatott második táblázatban). A horvát és szerb nyelvű példák megkülönböztetése, az etnikai csoportok sokfélesége, a nyelvi sajátságoknak elemzése és a néprajzi közléseknek a megfelelő kategóriákba való besorolása nemegyszer okozott számomra nehézséget. A nagyszámú példának a BMFN. I–II.-ből való kiválasztása, felhasználása miatt ezért neveztem a bevezető fejezetben ezt az írásomat részben *feldolgozásnak*, részben *forrásnak* is. Ugyanakkor ehhez föltétlenül hozzá kell tennem, hogy ezen névgyűjteményeknek a rendkívül gazdag anyaga és az egyes névcikkekhez kapcsolódó magyarázatoknak, kiegészítéseknek a sokfélesége, több forrásértékű történeti kiadvány adatának egyes helyneveknél történő közlése, valamint etimológiai kérdések, ötletek fölvetése összességében a baranyai névtárat több szakterület szempontjából is jól felhasználhatóvá, kiemelkedően értékessé teszi.

2. A horvát és a szerb földrajzi nevek elkülönítése, megkülönböztetése – nyelvi kompetencia híján – számomra nagy nehézséget jelentett. Ezért keresnem kellett azokat a fogódzókat, lehetőségeket, amelyek kutatási céljaim megvalósításában segítségemre lehettek. Először a horvát és szerb nyelvű adatokra utaló, a kötetekben használt *szh.* rövidítés jelentését néztem meg, amelyre a következő értelmezést találtam: 'szerb–horvát nyelvjárási névalak'. Ez abból a tényből adódott, hogy a névgyűjtés idején és azt követően még egy-két évtizeden át a horvát és szerb szomszédaink nyelvének megnevezésére a *szerb–horvát* szókapcsolat (vagy ritkábban az egybeírt *szerbhorvát* formája) volt használatos. Amióta megszűnt Jugoszlávia délszláv népeinek szövetsége és új államok jöttek létre, Horvátország és Szerbia államnyelveként a *horvát* és a *szerb* elnevezés terjedt el. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a két nyelv hasonlóságai miatt megkülönböztetésük természetesen jóval nehezebb, mint más (egymással nem rokon) nyelvek esetében. Arra törekedtem, hogy a BMFN. I–II.-ben lévő, az *szh.* rövidítéssel jelzett horvát és szerb nyelvű helyneveket lehetőleg pontosan különítsem el egymástól.

A névadatoknak a három megye névköteteiből történt gyűjtése során a különböző bel- és külterületi objektumok, tájékozódási pontok nyelviségének megjelölésére leggyakrabban egy, ritkábban két *szh.* rövidítést is találtam. Szerencsére azonban Kölked község helyneveinek közzététele előtt számomra igen fontos, a horvát és szerb nyelvű példanyag gyűjtéséhez jól felhasználható magyarázat kapcsolódott. Ez pedig a következő volt: „A nevek nem tükröznek egységes nyelvjárást, s mivel ugyanazt a nevet egy-egy nyelvi közösség többféleképpen ejti, ismétléskor más-más változatot közlünk. A szerb–horvát neveknél az első változat többnyire szerb, a második horvát vagy sokác” (BMFN. II. 527). Ez a meghatározás azonban nem minden esetben tudott útmutatóul szolgálni annak eldöntésében, hogy az *szh.* rövidítéssel közölt névadat horvát vagy szerb nyelvűnek tekintendő-e. Néhányszor az is problémát okozott, hogy a *sokác* megnevezés használata, jelentése helyenként nem volt egyértelmű, olykor nehéz volt eldönteni: külön nyelvre vagy etnikai csoportra vonatkozik-e. Sarosáczy György etnikai csoportosítását is felhasználva döntöttem úgy, hogy semmiképpen sem külön nyelvek, hanem a horvátok egyik etnikai csoportjának tekintem. A névcikk másodikként álló *szh.* rövidítése utáni adatot általában *horvátnak* vettem. Jóval ritkábban a kötetekben három vagy négy *szh.* rövidítést is találunk. Ilyen esetekben azt, hogy a szóban forgó névadatok melyik nyelvhez tartoznak nem tudtam eldönteni. Végül megemlítem még, hogy Barics Ernő 'horvát nyelvű' értelemben többnyire a *horvátszerb* szóösszetételt használta (1989a: 23, 25), továbbá Penavin Olga dolgozatában is találtam erre példát, amikor *szerbhorvát*, illetőleg *horvátszerb* helynevekkel kapcsolatosan fejtette ki véleményét (1989: 55). Szerencsére volt egy-két olyan megbízható, jó fogódzóm, amelyet az adott helynévváltozatok nyelviségének megállapításában reményeim szerint jól tudtam hasznosítani. Ilyennek vélem a szerb–horvát nyelvű földrajzi nevek névtani szempontú kutatási eredményeinek a felhasználását, amelyet részletesen kifejtettem, továbbá az érintett községek és városok demográfiai, településtörténeti összefoglalóinak figyelembevételét is a horvát és/vagy szerb nyelvű helynevek számának és előfordulási arányainak a meghatározásában. Ezekről az alábbiakban részletesebben szólok.

3. A déli szláv (horvát, szerb és szlovén) nyelvű helynevek nyelvészeti (nyelvtörténeti és dialektológiai) felhasználásának különböző lehetőségeit elsősorban Barics vizsgálódásaiból ismertem meg, amelyek sokat segítettek kutatási céljaim megvalósításában. Dolgozataiban földrajzi nevek alapján – a baranyai horvát és szerb dialektusok egyes típusait, sajátosságait mutatta be, követendő példát nyújtva a helynevekben megőrzött, különböző nyelvi-nyelvjárási jelenségek elemzésére, vizsgálatuk tudományos hasznosítására. A további kutatások számára jó útmutatóul szolgálhatnak azok a megállapításai is, amelyeket a zselici magyarság és a bevándorolt horvát, valamint a kisebb számban odatelepült szerb nyelvű lakosság együttélésével, a földrajzi nevek kialakulásával és használatával összefüggésben így foglalt össze: „A *Zselic* ma is élő szláv eredetű földrajzi nevei – főleg a dülőnevek – [...] nem az Árpád-kori, hanem a XVI.–XVII. századi névanyaghoz tartoznak. A török hódoltság idején kipusztult vagy elmenekült magyarság helyére – a XVII. századi conscriptiók tanúsága szerint – nagy számban érkeztek horvát és szerb telepesek, akik e vidék helyneveit nem változtatták meg, de az általuk használt határrésznek szláv nevet adtak. Mivel e nevek a hivatalos névadásban elfogadottá váltak, a kataszteri térképekre is fölkerültek, és az itt élő magyarság nyelvében közkeletűeknek számítottak a névhasználat (a helymegjelölés), funkció szempontjából, ezért ma már homogénnek lehet tekinteni e vidéken a névanyagot ezt a két (magyar–szláv), a régiségben még elkülönült csoportját” (Barics 1989/b: 74).

3.1. Barics Ernő elsősorban a helynevekben rejlő nyelvjárási jelenségek vizsgálatára fordított nagy figyelmet. A horvát és/vagy szerb nyelvű bel- és külterületi elnevezésekben jó néhány archaikus, különösen értékes sajátosságot talált, olyanokat is, amelyek a nyelv(járás)történeti kutatásokban is hasznosíthatók. Így bukkan rá például az élő és történeti földrajzi nevekben az összsláv **sti* hangcsoportra visszavezethető realizációkra, és fedezett föl a névadatokban olyan jelenségeket, amelyekkel a nyelvtörténeti kutatásokat, a horvát és szerb dialektológia eredményeit egyaránt gazdagítani tudta. Ezek főleg a hang- és alaktantörténeti sajátságokra terjednek ki.

3.2. Dolgozatában a szerző érintette a horvát és/vagy szerb helyneveknek a magyar és német telepítésű falvakban és városokban való átvételét, megőrzését, ezenkívül a baranyai földrajzi nevek tipológiai és névtani szempontú elemzésére is figyelmet fordított (1989: 21–6). Ennek kapcsán az ugyanazon településen élő nemzetiségek egymástól átvett jövevényneveivel is foglalkozott, és ezekre háromnyelvű (horvát vagy szerb, magyar és német) példákat mutatott be. Sorra vette azokat a helynévtípusokat, amelyek az együtt élő, más nyelvű népcsoportok névhasználatában keletkeztek. Erre a kérdéskörre Penavin Olga is részletesen kitért, és ehhez jól kidolgozott csoportosítási szempontokat adott (vö. 1989: 54), amelyeket eredményesen föl lehetne használni, ha lesz rá vállalkozó.

Írásában Barics kitért a helynévadás indítékainak vizsgálatára és a földrajzi közneveknek a tulajdonnévi csoportok kialakításában játszott fontos szerepére. Ezeket nagyszámú földrajzi köznévv kiválasztásása és értelmezése alapján három kategóriában mutatta be. Csoportosítását alapul véve példaanyagát további horvát

nyelvű adatokkal egészítettem ki. A névmutatóban található adatok és a település-történeti összefoglalókat figyelembe véve nagyrészt sikerült is további horvát nyelvű földrajzi nevekre lelmem. Egyetértek azon megállapításával, hogy „a Baranya megyei névadattár nagy segítséget nyújthat ahhoz, hogy szóföldrajzi vizsgálatokkal, azaz nyelvi adatokkal is bizonyítsuk a mai Baranya megyében élő horvátok és szerbek egykori származási helyét, etnikai hovatartozását” (1989a: 26).

4. Az egyes községek és városok különböző eredetű helyneveinek vizsgálatához nagyon hasznos volt számomra, hogy a bevándorolt idegen nyelvű lakosság időnként nagymértékben változó létszámáról, arányairól Tímár György népesedéstörténeti összefoglalóiban értékes, megbízható adatokat találtam. Erről az alábbiakban részletesebben ejtek szót.

4.1. A kiváló nyelvész, Pais Dezső születésének 100. évfordulóján 1986-ban Zalaegerszegen rendezett névtudományi konferencián Tímár György a baranyai kötetek többnyelvű földrajzi neveiről, azok gazdagságáról szólva például a következőket fogalmazta meg: „Ha valaki felüti a BMFN. köteteit az adattári részeknél, elcsodálkozik a névanyag nyelvi sokféleségén. Akár a Hegyhát, a Mecsek-vidék, a Zselicség, akár a Dráva-mellék, a Duna-vidék helyneveit vizsgáljuk, feltűnik, hogy a magyar nevek mellett milyen nagy számban élnek még ma is déli szláv (szerb-horvát) és német földrajzi nevek” (1989: 184).

Tímár György Baranya megye soknyelvű földrajzi neveinek kialakulását, annak történeti háttérét kitűnő összefoglalásokban mutatta be, amelyek – miként utalt is rá – magyarázatul szolgálnak a baranyai helynevek soknyelvűségére, és szerintem egyszerismind jó fogódzót jelentenek sok falu és város bel- és külterületi neveinek nyelvészeti szempontú vizsgálatában, ha figyelembe vesszük az érintett települések népesedéstörténetét is. Ezzel összefüggésben a következőket fogalmazta meg: „Minthogy megyénknek mai (élő, szóbeli) és történeti (írásbeli) helyneveiben rendkívül nagy nyelvi sokféleséget tapasztaltunk már a névgyűjtés idején, keresnünk kellett a jelenség okát. A magyarázat nagyon kézenfekvő volt; tudniillik a megye jellegzetes népesedéstörténete adhat csak érdemi választ a két kötet adattárának sokak számára meglepő nyelvi heterogenitására. Baranyában ugyanis igen sok olyan földrajzi név van, amely még ma is él a lakosság körében, és egy-egy, a helyséből már régebben eltávozott etnikum emlékét őrzi. Ezek a nevek gyakran az eredetitől messze eltérő formában maradtak fenn az időközben más nemzetiségűvé vált falu ajkán. A helynevek helyes szófejtéséhez (elsősorban az ilyen kérdéses esetekben) a kutatónak mindenképpen figyelembe kell vennie a szóban forgó helységben élt egykori és mai nemzetiségeket” (1989: 184).

4.2. A BMFN. I–II.-nek – amint az előzőekben már utaltam rá – tudományos értékei sorába tartoznak azok a népeségtörténeti összefoglalók, amelyek az egyes települések helynévanyaga előtt találhatóak. Ezek kutatásaimban – a különböző nyelvű földrajzi nevek előfordulásának a megismerésében, összevetésében és elemzésében nagy segítséget, fontos támpontot jelentettek. Ehhez természetesen

a baranyai helynévköteteit tüzetesen át kellett nézmem, hogy mely falvak és városok névanyagában található (a magyar és a német nyelvű névadatok mellett) nagyobb számban, jelentős arányban horvát és szerb eredetű bel- és külterületi elnevezés. (Zárójelben említem meg, hogy külön csoportban azokat a helységeket is felsorolom ezen dolgozatomban, amelyeknek földrajzi neveiben – halvány nyelvi nyomként – csupán néhány horvát és/vagy szerb eredetű fordul elő.)

4.2.1. A horvát és a szerb etnikai csoportokba sorolt községek és városok helynévanyagából kiválasztott példák előtti bevezető részben – Timár György kutatásai alapján – röviden összefoglaltam azokat a fontosabb népesedéstörténeti változásokat, mozzanatokat, amelyek megvilágítják a szóban forgó helységbe költözött magyar és más nyelvű lakosság nemzetiségi hovatartozását, létszámának alakulását, esetenként népcsoportjaik elvándorlását és (főként a szerbek esetében) visszaköltözését is, mégpedig nagyjából a 17. század ötvenes éveitől a 18. század közepéig, sőt az azt követő évszázadokban is. Ezekből a demográfiai adatokból és a településtörténeti összefoglalásokból nemegyszer következtetni lehet az adott község és város helyneveinek nemzetiségek szerinti összetételére, előfordulásuk gyakoriságára. Ennek a problémakörnek a vizsgálatára a BMFN. II.-ből kiválasztottam néhány két- és háromnyelvű települést, amelyeknek népességtörténetete és nemzetiségi nyelvi névanyaga összevetésével igyekszem ezt az összefüggést bemutatni, megvilágítani.

A kétnyelvű (magyar és horvát) földrajzi neveket tartalmazó községek közé tartozik például **Alsószentmárton**, **Drávakeresztúr**, **Drávasztára**, **Felsőszentmárton**, **Kásád** és **Révfallu**, háromnyelvű (magyar, német és horvát) települések pedig például **Erdősmárok**, **Kátoly**, **Maráza**, **Monyoród** és **Versend** (helyneveiket l. részletesebben: BMFN. II. 194–200, 271–6, 277–81, 346–51, 384–7, 758–65, 809–11, 828–30, 831–4, 931–3, 937–41). Ha ezen községek különböző nyelvű népcsoportok szerinti helyneveinek számát és arányát összevetjük a szóban forgó falu demográfiai adataival és településtörténetével, az összehasonlításból jól kitűnik, hogy a földrajzinév-anyaguk teljes mértékben egybevág, harmonizál az itt felsorolt helységek lakosságának – történetileg ugyan kisebb-nagyobb mértékben változó, lényegében azonban a nagyobb létszámú többséget alkotó – nemzetiségi összetételével. Ez a vizsgált horvát és szerb nyelvű településekre túlnyomórészt jellemző, így például **Kásádra**, **Kátolyra** és **Monyoródra** is. Ezt azért említem meg, mert a többi falu névadatainak nemzetiségek szerinti előfordulási arányai nagyban eltérnek, sajátos különbségeket mutatnak, de ezek is összhangban vannak a népesedéstörténetük eseményeivel, különféle mozzanataival. **Kásád** bel- és külterületi nevei között alig van magyar nyelvű, nagymértékben a horvát (sokác) elnevezések dominálnak. **Kátoly** és **Monyoród** bel- és külterületi elnevezéseinek többsége német–horvát párhuzamos név, és eléggé kevés a magyar nyelvű helynév. Az 1970-es évek végén folytatott földrajzinév-gyűjtés óta minden bizonnyal nagymértékű változások mentek végbe az említett községek lakosságának névismeretében és névhasználatában is.

4.2.2. A Baranya megyei névtárakban sok szerb nyelvű helynév található. Az egyes falvak és városok népességtörténete és szerb nyelvisége között ugyanaz az össze-

függés, egybecsengés jellemző, amint azt a fentiekben röviden már kifejtettem, mint a horvát nyelvű földrajzi nevek esetében. Némelykor azonban nehéz eldönteni, hogy egyes településeken milyen mértékben játszott szerepet a szerb lakosság bevándorlása, illetőleg az elköltözése az adott helynevek kialakulásában. Nem egyszer előfordult ugyanis, hogy egy-egy faluba már a török hódoltság idején (főleg a 17. század végén) szerbek települtek be, de egy-két évtized múltával (elsősorban a Rákóczi-szabadságharc idején) továbbvándoroltak, majd bizonyos idő elteltével ugyanoda költöztek vissza. A Tímár-féle településtörténeti összefoglalókból minderről képet kaphatunk, és mivel a többszöri helyváltoztatás hatással volt földrajzinév-adásukra, viszonylag könnyebben meg lehet ítélni – összevetve az ugyanott lakó más nemzetiségek számával – a helyi szerb lakosság szerepét a helynévadásban. Erről tanúskodik például a következő települések népességtörténete és szerb nyelvű névanyaga: **Bezede**k, **Borjád**, **Ivándárda**, **Lippó**, **Liptód**, **Magyarbóly**, **Majs**, **Nagybudmér**, **Sárok**, **Somberek** és **Villány** (vö. BMFN. II. 177–92, 288–97, 555–8, 559–63, 576–81, 583–6, 586–9, 590–2, 592–5, 804–8).

4.3. A törökdúlás után Somogy megyébe történt horvát, szerb és szlovén betelepülésekkel kapcsolatban igen jól hasznosítható, tömör összefoglalásokat találtam Szita László könyvében (1993). Ezek nélkül a településtörténeti összegzések nélkül például nem tudtam volna **Kisberény** szerb eredetű helyneveit feltárni. Munkájából az is kiviláglott, hogy hat szlovén telepítésű falu közül ötbe (részben a Muraközből, részben horvát Szlavóniából) települt a magyarok mellé horvát és szlovén (vend) lakosság. Szita László ezen forrásértékű kutatásai nélkül a *somogyi szlovének* (*vendek*) etnikai csoportját – ha mégoly kevés község tartozik is oda – nem tudtam volna felállítani. Szilágyi Mihály könyvének a Tolna megyébe került *rácokkal* (szerbekkel) kapcsolatos fejezetében pedig részletes áttekintést kapunk bevándorlásukról és a Dráván túlra történt visszaköltözésükről egyaránt. Az ő gazdag anyagon nyugvó kutatásai eredményeit is föl tudtam használni tanulmányomban (1983).

Az olyan megyék esetében, ahol – kisebb-nagyobb számban – hosszabb ideig különböző nemzetiségek éltek, nagyon fontos lenne a Tímár György írta demográfiai, településtörténeti összefoglalókhoz hasonló áttekintések közzététele, ha egyáltalán adódik még lehetőség arra, hogy további megyei és járási földrajzinévkiadványok megjelenhessenek. Sajnos kb. húsz évvel ezelőtt a helynevek kiadása elakadt, pedig egy-két megyében már a kéziratkészítés is megtörtént.

5. Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a Baranya megyei földrajznév-kötetek adatainak nyelvi-nyelvészeti vizsgálata elsősorban Barics Ernő, részben pedig Penavin Olga munkáinak köszönhetően eredményesnek tekinthető. Ezeket felhasználva más megyék és járások déli szláv nyelvű földrajzi neveit lehetne és kellene vizsgálni. Ugyanezt mondhatom – amint már utaltam rá – Tímár György kutatásairól is. Lehetőség és teendő bőven van még, és nemcsak a BMFN. I–II.-nek, SMFN.-nek és TMFN.-nek felhasználása alapján, hanem a többi megyei és járási földrajzinév-kötetet illetően is. A Balatontól északra és nyugatra fekvő megyék

(így pl. Komárom, Veszprém, Vas és Zala megye) idegen nyelvű helynévanyagát felhasználva szintén hasznos lenne hasonló célú vagy más szempontú vizsgálódásokat végezni. Több értékes példa van már erre (pl. Gersner Károly 1981, 2006; Póczos Rita 2008), és a folytatásra is megvan a lehetőség, hiszen például a Komárom és a Veszprém megyei névgyűjteményekben jelentős számú német és szlovák névadat található, Vasban német és déli szláv (horvát és szlovén) eredetű, Zalában pedig horvát nyelvű földrajzi nevek fordulnak elő. Ugyanígy fontos volna például a baranyai névgyűjtemények akár még a déli szláv és más nyelvű helyneveinek nyelvtörténeti, dialektológiai és névtani szempontú további vizsgálata is.

V. A Dél-Dunántúlra települt délszlávok néphagyományainak nyomai a helynevekben

1. Kutatási előzmények

1.1. Hazánkban – mint ismeretes – évszázadok óta, különösen a török hódoltságot követő időktől fogva több nemzetiség él együtt. Néprajzi értékeiknek a gyűjtése és vizsgálata, amint azt több kutatástörténeti áttekintés is jól mutatja (vö. pl. Kósa László 1975; Manherz Károly 1980, 2000), eredményességét tekintve a 19. században hasonló pályán haladt a magyarság néphagyományainak kutatásával. Ennek a korszaknak a jellemzőit, eredményeit Kósa László a következőképpen foglalta össze: „a XIX. század elejétől a magyar néprajzi érdeklődés kibontakozásával párhuzamosan az ország nemzetiségeinek népi kultúrája iránti érdeklődés is föléledt. A megalakult Néprajzi Társaság vezetőségében a nemzetiségi szakosztályok élén nemzetiségi származású szakemberek és neves tudománypártoló személyiségek foglaltak helyet. A Társaság folyóirata, az *Ethnographia* (1890–), majd a Néprajzi Múzeum közlönye, a Néprajzi Értesítő (1900–) az első világháború végéig számos, a magyarországi nemzetiségek néprajzával foglalkozó cikket és tanulmányt közölt. Ebben a korban folytatott nagy értékű népzenei gyűjtéseket Bartók Béla a magyarországi románok és szlovákok közt. Nagy a száma azoknak a néprajzi és helyismereti kiadványoknak is, amelyekben ugyancsak helyet kaptak a korabeli Magyarország nemzetiségeiről szóló magyarul vagy más nyelven írt cikkek és tanulmányok” (1975: 423).

Az első világháború után a néprajzi kutatások visszaestek, és ez a helyzet a következő évtizedekben sem változott meg. Azt mondhatjuk, amint arról Kósa László részletesen szólt (1975: 424–5), hogy a visszaesés a hazai nemzetiségi néprajzra is jellemző volt. Manherz Károly kutatástörténeti áttekintéseiből az tűnik ki, hogy a magyarországi németek néprajzi értékeinek kutatása a 19. század elejétől az 1960-as évek végéig a fentiekben vázoltakhoz hasonlóan alakult (l. részletesebben 1981; 2000).

A délszlávok és más hazai nemzetiségek néphagyományainak gyűjtése és vizsgálata az 1970-es évektől hozott föllendülést. Dolgozatában Kósa kifejtette, hogy az MTA Néprajzi Kutatócsoportja szakmai tanácskozások szervezésével,

az országos néprajzi gyűjtőpályázatok meghirdetésével, a Magyar Néprajzi Társaság pedig a nemzetiségi szakosztály, a néprajzi és honismereti bizottságok megalakításával segítette a gyűjtéseket és feldolgozásokat. Írásában részletesen összefoglalta a nemzetiségi néprajz (az anyagi és szellemi kultúra) különböző területein végzett kutatásokat, végül pedig a további feladatokat is vázolta (Kósa 1975: 427–32). Néhány évvel ezután Kiss Mária a hazánkba települt délszlávok néphagyományainak gyűjtését és kutatását foglalta össze. Munkájának tárgyát így fogalmazta meg: „Attekintésünk megírásakor kettős cél vezetett bennünket. Egyrészt a magyarországi délszlávok folklórkutatását kívánjuk felvázolni a kezdeti időszaktól napjainkig. Másrészt az eddig feltárt anyag főbb jellemvonásaira is rámutatunk néhány példa kapcsán, – mindig a kevésbé ismert momentumokra összpontosítva figyelmünket. Éppen ezért az olyan általánosan ismert népszokásokat, mint amilyen például a mohácsi busójárás, jelen írásunkban nem tárgyaljuk” (1977: 3). Dolgozatában főként a régebbi kutatási eredményeket tekintette át, és különféle népszokásokat mutatott be, amelyekhez nemcsak magyar, hanem idegen nyelvű szakirodalmat is közölt, illetőleg egyes szokásokhoz kapcsolódóan néhány községet érintően (pl. Pomázon és Duskokon készült) fényképeket is mellékel.

1.2.1. A helynevekben rejlő értékeknek, a hozzájuk kapcsolódó népi közléseknek a kutatásban való felhasználhatósága régóta ismert a néprajzosok körében. Jól mutatja ezt például Barabás Jenő egyik írásának a következő megállapítása: „Már az első etnográfus nemzedék felismerte ezt, s anyaggyűjtésével csatlakozott a nyelvészek, történészek feltárásaihoz. Jankó János alapvető monográfiáiban Kalotaszegről, Torda-Aranyos megyéből, Torockóról, a Balaton vidékéről nagy gonddal gyűjtötte össze a földrajzi neveket. Nyomában több táji monográfia szerzője: Gönczi Ferenc, Kiss Géza, Fél Edit, Vajkai Aurél stb. – akár külön fejezetben, akár értelemszerű tárgyalási rendjükbe építetten – de nem hagyták el a földrajzi névanyagot. Olyan [...] gyűjteményekben, mint Berze Nagy Jánoséban (Baranyai magyar néphagyományok) is találkozunk külön fejezetben földrajzi nevekkal. De ezeken túl több néprajzkutató – például Kiss Lajos és Morvai Péter – céltudatosan is foglalkozott földrajzi nevek gyűjtésével és rendszerezésével, mások – különösen Bátky – megfajtásukkal” (1971: 463). Barabás Jenő írásának nagy részében – értékes források és jól kiválasztott példaanyag alapján – a népi építkezés tárgykörében tudta hasznosítani a helynevek vallomását (1971: 464–6).

1.2.2. A néprajztudomány kezdeti korszakának a földrajzi nevek gyűjtésével és a kutatásban való felhasználásával kapcsolatban – Barabás Jenőhöz hasonlóan – Balassa Iván is nagy elismeréssel szólt. Az 1964-ben megjelent Zala megyei helynévkötet (ZMFN.), majd az 1974-ben napvilágot látott somogyi földrajzinévgyűjtemény (SMFN.) kiadása után hívta föl a kutatók figyelmét arra, hogy ezeknek anyagát a különböző vizsgálódásokban nagyobb mértékben kellene felhasználni. Erről a következőket írta: „Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig azzal a lehetőséggel, melyet a sokrétű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt. Különösen nagyobb áttekintésekben ritkábban használták fel kellőképpen az egyre növekvő gyűjtéseknek

és azokat lassabban követő feldolgozásoknak jelentős eredményeit” (Balassa 1978: 175). Dolgozatában követendő mintát is adott a földrajzinév-kötetek néprajzi szempontú hasznosítására.

1.2.3. A helynevek néprajzi értékeinek felhasználásáról és a folklorisztika egyik adósságáról – Balassa megállapítása után több mint harminc évvel – hasonlóképpen vélekedett Magyar Zoltán, aki a következőket írta: „Míg azonban más társadalomtudományi diszciplínák tudatosan és rendkívül hatékonyan hasznosították a földrajzi nevekben rejlő információkat, mindezzel a magyar folklórkutatás máig adós maradt, esetenként még a felismerésig sem jutott el” (2010: 215). Véleményével egyetértve gondoltam arra, hogy ennek a hiánynak a csökkentéséhez valamelyest igyekszem hozzájárulni. Ilyen irányú kutatásaimat – részben Baranya, Somogy és Tolna megye helynevei alapján az ezredforduló táján kezdtem el (vö. Szabó 2000b, 2003, 2008a, 2008b, 2010a, 2010b, 2012, 2013, 2014), kisebb részben a Veszprémi járás földrajzi neveinek felhasználásával (2003, 2012).

1.2.4. A fentiekben kissé hosszán idéztem néhány néprajzos szakembertől a helynevekben rejlő néprajzi értékek felhasználásának fontosságát és lehetőségét, amellyel kb.1920-ig sokkal inkább élt a néprajzkutatásunk, mint a megyei és járási földrajzinév-kiadványok igen gazdag anyagának vallatóra fogásával. Az elsőként napvilágot látott ZMFN. című kiadványt és az azt követő megyei helynévköteteket valamelyest jobban felhasználták a néprajzkutatók. A hazai folklórkutatás eredményei – amennyire kissé kívülállóként, nem néprajzusként meg tudom ítélni – határainkon túl is elismerésre méltóak. Ezért sajnálom, hogy az a régebbi időkre visszanyúló szemléletmód, amelyet például a Mészöly-iskola és a hozzá szorosan kapcsolódó Nyíri Antal munkássága fémjelzett, és a szegedi egyetem magyar nyelvészeti tanszéke egykor képviselt, sajnos már a múlté. De azért jó emlékezni rá, és amiben csak lehet, ma is érdemes volna követni.

1.3. Talán túlzás nélkül állíthatom, hogy a Magyarországon napvilágot látott megyei és járási helynévkiadványokat eléggé ismerem. Néhányat különösen jól, ugyanis a Somogy és a Tolna megyei névgyűjteményeknek egyik közzevetője voltam, és ennek során lehetőségem volt arra, hogy figyelemmel kísérhessem azt a folyamatot, amely a ZMFN.-t követő SMFN. és TMFN. köteteknek munkálatai során (természetesen a gyűjtéstől a névanyag ellenőzésén át a kiadásra történő kéziratkészítésig) még inkább előtérbe került: ez pedig a földrajzi nevekhez fűződő néprajzi értékű közlések (anyagi okokból általában tömör formában való) számbavétele volt. A szerkesztők és közzevetők akkoriban nagyon bíztak abban, hogy lesz arra lehetőség, hogy a néprajzosok és más érdeklődők majd kiegészítő gyűjtéseket is végezzenek. Hogy ez mennyire valósult meg, arról kevés ismeretem van. Az mindenesetre tény, hogy a baranyai névkötetek a néprajzi szempontokat még inkább figyelembe véve jelentek meg. A Dél-Dunántúlra települt németeknek az újházában kialakult helyneveivel és az ezekhez fűződő néphagyományokkal foglalkozva, a Baranya, Somogy és Tolna megyei földrajzinév-kötetek átnézésekor (főképpen Baranya esetében) nemegyszer tapasztaltam, hogy a horvátok és a szerbek lakta

községek és városok helyneveihez viszonylag sok népi közlés, magyarázat is kapcsolódik. Ennek során merült föl bennem az a gondolat, hogy hasznos volna ezeket összegyűjteni, tartalmuk alapján megfelelő csoportosításban bemutatni, értékelni. Ebben az írásomban a déli szláv (horvát és szerb) nyelvű helynevek nyelvészeti és néprajzi célú felhasználását, elemzését tekintetem feladatomnak.

Amint a délszlávok Magyarországra településének története kapcsán már összefoglaltam, a horvátok és szerbek bevándorlása a magyar nyelvterület több részét – így például a Dél-Dunántúlt (leginkább Baranyát) – érintette. Némegyszer előfordult, hogy a beköltözésük után (elsősorban Baranya megyében) helyenként háromnyelvű települések is kialakultak. Egy idő után az együtt lakó (magyar, szerb és/vagy horvát és német) lakosság nemcsak az egyes bel- és külterületi neveket ismerte meg, hanem a hozzájuk fűződő néphagyományt is, és annak egy részét átvette egymástól. Arra is akad példa, hogy egyes helynevekhez kapcsolódóan már a magyarországi lakóhelyükön alakult ki például olyan népszokás, amely apáról fiúra szállva egyes helyi nyelvközösségek körében évszázadokon keresztül szinte a múlt század végéig fennmaradt. A különböző hagyományoknak a földrajzinév-kötetektől való összegyűjtése és vizsgálata – amint arról már szó esett – a néprajzi kutatások számára is felhasználható forrásul szolgálhat.

2. A vizsgálat lehetőségei, területei és módszertani kérdései

2.1. A Dél-Dunántúlra települt németek helyneveit és a hozzájuk kapcsolódó hagyományokat vizsgálva, a Baranya, Somogy és Tolna megyei földrajzinév-kötetek átnézésekor (elsősorban Baranya esetében) némegyszer tapasztaltam, hogy a horvátok és a szerbek lakta települések helyneveihez viszonylag sok népi közlés kapcsolódik. Ennek során merült föl bennem, hogy hasznos volna ezeket összegyűjteni és tartalmuk alapján megfelelő csoportosításban értékelni, bemutatni őket. Erre az is ösztönzött, hogy az 1960-as évektől kezdődően megjelent megyei, járási névgyűjtemények néprajzi célú felhasználására, amint már utaltam rá, kevés figyelmet fordított a kutatás.

A földrajzi neveken fennmaradt különböző (horvát és szerb) néphagyományoknak a vizsgálatában, ahol arra az összegyűjtött példaanyag alapján lehetőségem volt, a Sarosáczy Györgynek a déli szláv nyelvű néprészlegek etnikai csoportjaira kidolgozott felosztását vettem figyelembe (1973: 369–70). Ezeknek a csoportoknak a kialakulásával, értelmezésével kapcsolatos véleményét megalapozottnak tartom, amelyet a következőképpen fogalmazott meg: „A hazánkban élő délszlávok horvát és szerb etnikai csoportjait semmiképpen nem tekinthetjük a honfoglaláskor itt talált szlávok egyenes utódainak, hanem jövevényeknek, akik a történelem évszázadai alatt jöttek be önként, hívásra vagy kényszerből, és egy szűk őslakosságra települtek le, amely a migrációk során teljesen felszívódott. – A mai etnikai csoportok több rétegből alakultak ki. Különösen vonatkozik ez a Duna–Tisza közére és a Baranyában található délszlávokra, ahol a gyakori helyváltoztatáson túl az egymás mellé vagy egy azon helyre történő letelepedésen, a vallás megváltoztatásán kívül, az új környezet is hozzájárult az etnikai kép

kialakulásához. Valamennyi etnikai csoport magán viseli volt szűkebb hazájának jegyeit is. Néhány adat arra enged következtetni, hogy az egyes etnikai elnevezések már a hódoltságot megelőzően is ismertek voltak. A *b u n y e v á c* névvel Baranyában az 1550-es török összeírásban találkozunk először. A *s o k á c* népnevéről 1616-ban a budai Ali pasához írt levél tesz említést. A somogyi délszlávok egy része sokác etnikai csoporthoz tartozott” (1973: 385–6).

2.2. A délszlávok etnikai csoportjainak a Sarosáczy György kidolgozta felosztását – főként az egyes földrajzinév-kiadványokból összegyűjtött néprajzi példaanyag viszonylag csekély volta miatt – csak részben tudtam felhasználni. Ezenkívül egyrészt bizonyos népi közlések hiányos volta, szűkszavúsága nehezítette a megfelelő néprajzi tárgykörbe való besorolást, másrészt pedig az egyes földrajzi nevekhez kapcsolódó magyarázatoknak a szellemi néprajz témaköreit érintő sokfélesége, tarkasága okozott nehézséget. Ilyen népi közlések vannak például a következő adatokban: **Pécsudvard:** 154/36. *Régi-temető* : n. *Alter Fríthóf* : szh. *Sztáro gróbylë* ’Staro groblje’ Korábban temetkezési hely volt. – A. sz. egykor itt török templom állt. A temető alján békafejű emberek laktak. Aki meglátta őket, meghalt. Edény, téglák és cserépdarabokat találtak a volt temető területén (BMFN. I. 903). – **Felsőszentmárton:** 227/113. *Táborpuszta* : szh. *Táboracska puszta* ’Taboracka pustara’ [...] S, ke [...] A. sz. Szent László e helyen kelt át seregével a Dráván, és az említett helyen állt a tábora. – A. sz. a magyar területek megszállására küldött török hadsereg táborhelye volt (BMFN. II. 763). – **Somogyvár:** 28/215. *Szávica* [...] A monda szerint Kupa vezér erre menekült feleségével egy lovon, és amikor a ló kimerült, a vezér ezt mondta asszonyának: „Száj lë, Vical!” (SMFN. 125).

A fenti példák és természetesen minden egyes – ezekhez hasonló – helynév-adat esetében különböző szempontok mérlegelésével kellett eldöntenem, hogy az adott földrajzi névhez kapcsolódó különféle népi közlés tartalma alapján melyik néprajzi kategóriába kerülhet. Így például a fentiekben bemutatott példák csoportokba való besorolását is alaposan meg kellett fontolni. Így például **Felsőszentmárton** 227/113. számú helynévéhez tartozó kétféle közlést – tartalmuk szerint szétválasztva – Szent László királyhoz és a török hódoltsághoz kapcsolódó hagyománynak is tekintettem. Amint a Baranyai megyei horvát és szerb nyelvű névadatokból kitűnik, viszonylag kevés földrajzi névhez fűződik különféle hagyomány, ezért – amennyire az lehetséges volt – a népi közlés tartalma szerint igyekeztem az egyes példákat a megfelelő néprajzi kategóriákba sorolni. Így jártam el például **Pécsudvard** fentebb bemutatott 154/36. számú külterületi elnevezéséhez tartozó népi magyarázat értékelésében is: az egyik részét a törökkel kapcsolatos néphagyományokhoz, a másikat pedig a hiedelemmondák tárgykörébe soroltam. **Somogyvár** földrajzi nevei között található *Szávica* külterületi elnevezéshez pedig olyan népi közlés kapcsolódik, amely történeti hagyományt tartalmaz, emellett helynév-magyarázatnak is tekinthető. Ennek alapján mindkét kategóriába besoroltam. Meg kell jegyezni, ilyen típusú helynév a felhasznált anyagban elég ritkán fordul elő.

2.3. Hogy a különböző néprajzi értékű közléseket nemegyszer nagyon nehéz valamely kategóriába besorolni, azt jó néhány névadat mutatja, főképpen olyan

esetekben, ha az adott helynév többnyelvű, és nem kapcsolódik egyértelmű népi magyarázat hozzá. Ilyenek például a következők: **Erdősmárok**: 209/86. *Frájtár* : n. *Fraitál* 'Freiteil' : szh. *Lívadszka* 'réti föld' [K5, K12: *Freithal*; K17: ~] [...] A feudális terhektől korábban megváltott 'szabad föld'. A szh. név rét közelségére utal. – Nh.: Itt volt a régi falu. A törökök pusztították el. – A. sz. néhány éve ásatás közben vörös téglákra és cserépedényekre bukkantak. – **Erdősmecske**: 191/206. *Várhégy-düllő* : *Sloszberg-düllő*: n. *Slouszpëerih* 'Schloßberg' : szh. *Klisza* 'várhegy' [...K 8: *Schloszberg*..K16: *Schloß Berg*] Ds, sz. Itt egykor vár állott. – Nh.: A düllőn régen bronzkutyát találtak. Arany volt benne (BMFN. II. 37, 281).

Meg kell azonban jegyezni, hogy viszonylag sok olyan földrajzi nevet is találtam, amely után viszont pontos magyarázat található, és így annak alapján az adott névadatot be lehetett sorolni a megfelelő csoportba. Ilyenek például a következők: **Dunaszekcső**: 204/128. *Csatorna* : *Római kút* : n. *Rere Prune* 'Rohr-Brunnen' : szh. *Csészma* 'forrás' [*Római kút*] F, a víz csatornacsőből folyik, innen a magyar és német elnevezés. – Nh.: a kút a római időkből származik. A szerb lakosság török jövevényszóval jelzi régi eredetét. 204/275. *Főső-köröszt* : *Fehér-köröszt* n. *Ouveri Kraic* 'Oberes Kreuz' : n. *Vaizi Kraic* 'Weißes Kreuz' : szh. *Biëli krszt* : szh. *Bëli krszt* 'fehér kereszt' c. *Káparnó trusul* 'fehér kereszt' Ke. – A szabadságharc idején itt esett el egy Fehér nevű tiszt és három honvéd. Itt is temették el őket; emléküket e kereszt őrzi. – A nemzetiségek – az azonos alakúság miatt – színnevként értelmezik. – **Somberek**: 201/104. *Munyoka* : n. *Monyoka* : szh. *Munyika* : szh. *Munyuka* [...] A török időkből elpusztult falu nevét őrzi (BMFN. II. 184, 220, 226).

A népi közlések különböző néprajzi kategóriákba való besorolásával kapcsolatban arra törekedtem, hogy az összegyűjtött példaanyagot, lehetőleg minden esetben az egyes etnikai csoportok szerint mutassam be. Ezzel ugyanis jobban mód nyílik az egyes néphagyományok, néprajzi tárgykörök szerinti összehasonlítására. Itt jegyzem meg azt is, hogy – amint már szót ejtettem róla – **Lánycsók** községnek a *falusi sokácok* etnikai csoportjába sorolását nem tartom igazán elfogadhatónak, inkább vitathatónak, ezért célszerűségből a lánycsoki néprajzi értékű közléseket, adatokat mégis ebben a kategóriában mutattam be.

Bizonyos objektumok megnevezésére a déli szláv (horvát és szerb) nyelvű helynevek esetében olykor több változatot találunk. Erre főképpen olyan falvak és városok földrajzinév-anyagában vannak példák, ahová nagyobb számban szerb és horvát nyelvű lakosság települt, és hosszabb ideig élt együtt. Az így keletkezett névadatokat aszerint soroltam más-más etnikai csoportba, hogy melyik déli szláv nyelvű néprészleg köréből maradt fenn a szóban forgó helynévhez kapcsolódó néprajzi értékű közlés. Ha *szh.* rövidítésű (valamelyik szerbhorvát nyelvű) névadathoz fűződik népi magyarázat, akkor azt a Sarosáczy György-féle etnikai csoportosítás alapján soroltam be. Ezért került például a török hódoltság korával kapcsolatos hagyomány körébe a *falusi sokácok*hoz sorolt Magyarsarlós község következő belterületi neve: 143/1. *Ótemető* : szh. *Sztaro gróbblyë* 'Staro groblje' [...] – A. sz. valószínű, hogy török kori (BMFN. I. 842).

2.4. Azon településeken, ahol a délszlávok viszonylag nagyobb létszámban éltek, a magukkal hozott hagyományait jobban meg tudták őrizni. Ezeket – a horvát

és szerb földrajzi nevek vizsgálatához hasonlóan – az egyes megyék betűrendjében mutatom be. A névkötetektől összegyűjtött példaanyagot a megfelelő néprajzi kategóriákba sorolva, a lehetséges teljességre törekedve veszem sorra. Hogy az adatok száma miként alakul, az természetesen leginkább két tényezőtől függ. Egyrészt az egyes kötetektől példaanyagot gyűjtő kutatónak a szorgalmától, másrészt attól, hogy a szóban forgó helységek lakosságára milyen mértékben volt jellemző a hagyományörzés vagy esetenként a velük együtt élő, más nyelvű népcsoportok szokásainak, néphagyományainak átvételére irányuló hajlam. Ebben szerepe lehetett még annak is, hogy az érintett néprészlegek milyen vallási közösséghez tartoztak, milyen kapcsolatrendszerük alakult ki a közelebbi helységek azonos nyelvű és ugyanolyan vallású lakosságával. A fiatalok házasságkötésében ugyanis ezen tényezőknek is meghatározó szerepe lehetett. Mindenesetre tény, hogy azoknak a településeknek a száma, amelyeknek földrajzi neveihez kapcsolódva csekély számú példa fordul elő, vagy egyetlen névadat sincs, sajnos általában jóval nagyobb, mint a hagyományörző községeké és városoké.

Sarosász György a Somogyba bevándorolt horvátok tizennégy települését három etnikai csoportba sorolta. Szita László a „Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században” című munkájában részletesen foglalkozott a délszlávok betelepülésével, és elköltözésükre is kitért, ez ugyanis a horvátokat és szerbeket egyaránt igen nagy mértékben érintette. Vizsgálódásaiból kiviláglott, hogy a bevándorlók között kisebb számban szlovének is voltak, akik a horvátokkal és magyarokkal együtt laktak. Ezért őket külön etnikai csoportba soroltam. Ezenkívül a településtörténete alapján egy olyan községet (Kisberényt) is találtam, amely nyomokban szerb eredetű földrajzi neveket őrzött meg. Ennek a falunak és a somogyi szlovének csoportjába tartozó helységeknek a névadatait és a hozzájuk fűződő népi közléseket külön-külön mutattam be.

Szita kutatásai fényt derítettek arra, hogy Somogy megye jó néhány községébe kerültek telepések, akiket a *somogyi horvátok* etnikai csoportjához soroltam be. Bizonyos idő elteltével ugyan elmagyarosodtak, kisebb számban azonban horvát (illetőleg szlovén) nyelvű földrajzi neveik és a hozzájuk kapcsolódó néphagyományaik egy része is megmaradt. Ezeket SMFN.-ből összegyűjtöttem, és a néprajzi közléseket még abban az esetben is bemutattam, ha magyar nyelvű helynév után álltak.

A baranyai, somogyi és tolnai névkötetektől összegyűjtött, horvát és szerb földrajzi nevekhez fűződő néphagyományokat – a származástudat megőrződésétől a népszokásokon át a vallási jelképekig – az alábbiakban ugyanolyan csoportosításban és sorrendben mutatom be, mint ahogy azt a német nyelvű helynevekhez kapcsolódó, néprajzi értékű közlések esetében tettem (vö. Szabó 2013: 162–9; 342–55; 462–71).

3. A származástudat megőrzése, a betelepülés emléke

A szülőföldjéről más országba, nemegyszer más nyelvű közösségbe került népcsoportoknak igen sok megpróbáltatással járhatott az új hazába történt betelepülés, beilleszkedés. Az új körülmények megismerése, az otthonteremtéssel járó nehézségek leküzdése, a szülőföldtől való elválás, elszakadás visszavagyódást

ébreszthetett az egyénben és a kialakulóban lévő közösségekben egyaránt. Ez a nosztalgia az egyes települések lakosságában olyan maradandó lehetett, hogy az áttelepülés után akár évszázadokon át megmaradt, és apáról fiúra szállva az utóbbi évtizedekig megőrizte a népi emlékezet.

Baranya megye

Horvátok

Bikal: A horvátok bevándorlására utal – a község helytörténeti bevezető részében – a Pesty Frigyes-féle földrajzinév-gyűjtés során Bikal benépesedéséhez kapcsolódó néphagyománynak a következő följegyzése: „Lakói (1865-ben): magyarok, horvátok, németek. Horvát lakói Zrínyi Miklós szigetvári hős, valamint Jurisits Miklós a községi vár hőséneke Turupolya-ból ide jött maradványai, – a kamara által itt telepítették le. Német lakói a szomszéd megyékből és részint Németországból jöttek. Hajdani lakosai mind slav eredetűek lehetnek, erre topográfiai nevek is utalnak.” – A szomszédos Nagyhajmás horvát lakói között máig elevenen él a hagyomány, hogy ők Jurisics Miklóssal jöttek Magyarországra. Napjainkban (1980) is élnek Jurisics nevűek Nagyhajmásra. – **Nagyhajmás:** *Hajmás* : *Hagymás* : *Nagyhajmás* : n. *Hajmas* : n. *Nagyhajmas* : szh. *Hajmas* [...] A 17. század végén lakói rácok voltak. A rác lakosság a 18. század folyamán lassan elhagyta a helységet [...] Ugyancsak a 18. század folyamán nagyszámú kat. délszláv (horvát) jött Nagyhajmásra [...] Nh.: A „vízmelléki” horvátok Dalmáciából érkeztek, és jelenlegi falu déli részében telepedtek le. Egy részük 1820 körül visszaköltözött Horvátországba. [...] 2/21. *Susnya* : *Susnál* : szh. *Súsany* ’Susanj’ Fr, U. A. sz. A falu legrégebbi része. A horvátok itt telepedtek le; a németek inkább a Felsőfaluban. A szh. névadást magyarázza, hogy e hely közelében régen erdő volt (*Bukvik* ’bükkös’), amelynek susanj ’haraszt’ lehetett az aljnövényzete (BMFN. I. 43–4, 75).

Mivel **Bikal** és **Nagyhajmás** a Sarosáczy György-féle etnikai kategóriák egyikébe sincs besorolva, más horvát telepítésű község vagy város földrajzi neveiben pedig a származástudat megőrzésére egyetlen adat sem található, ezért ezeknek a községeknek a példaanyagát külön mutattam be.

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Egyházaskozár: *Kozár* : *Kazár* : *Egyházaskozár* : *Ráckozár* [...] – Nh.: Régen Kozár egyházközsége volt a legnagyobb. Több község tartozott hozzá. Úgy tudják, hogy a falu egy *Kozara* nevű nemesasszony birtoka volt, és a *rác* jelző a helység egykori szerb (*rác*) lakosságára utal. [...] „A népmonda szerint, a mikor a rácok e vidéket megszállták, egy *Kóza* nevű nő szerepelt volna mint földesuraság, és miután

az egész népség ráczokból állott, a község »Rác-z-Kozárnak« neveztetett volna el» (BMFN. I. 81). – **Véménd:** [...] n. *Vémënd* 'Wemend' [...] *Émen* vagy *Éme* Véménd: *Vémënd* : n. *Vémënd* 'Wemend' j. *Vémënd* : szh. *Vémën* : rc. *Vimënd* [...] *Émen* vagy *Émel* középkori magyar falu [...] a török hódoltság alatt elnéptelenedett. 1690 körül rácok telepedtek itt meg. [...] A rácok száma az első világháborúig lassan fogyott. 1920 után az itt élő szerbek zöme Jugoszláviába optált. [...] – A szájhagyomány szerint a mai település csak 300 éves, korábban Ny-abbra feküdt a falu. A szerbekben élénken élt a tudat, hogy Szerbiából a török elől menekültek ide, a „nagy költözés” (szh. *Veliki seoba*) idején vagy még korábban, és a környező völgyekben létesítettek ideiglenes településeket. Erre szerintük dülönevek, illetve falunevek emlékeztetnek, például: szh. *Apatija*, *Batova*, *Berak*, *Demerkapija*, *Hristova dolina*, *Korpač*, *Kapavac*, *Krstoš*, *Petrovac*, *Prkos*, *Sapud*, *Uros*, *Vemen*. Őrizték azt a hagyományt is, hogy vissza kell térniük, ha hazájuk fölszabadul. [...] 193/7. n. *Rácsih Trënk* 'Raizische Tränke' : szh. *Válovi na brdu* 'Válovi na brdu 'vályúk a hegyen' F. – A. sz. régebben a bővízü forrás vizét fa-, később betonvályúba vezették. Naponta ideterelték itatni a jószágot, de innen vittek permetvizet is. – Föltehető, hogy a török idők után beköltözött, de a kurucoktól elűzött szerbek 1711 után itt kezdtek letelepedni a forrás és a szerb temető közti szakaszon, a mai Hegy utca egyik részén. Itt találtak forrást, itt voltak közel a menedéket nyújtó erdőhöz. 193/341. szh. *Avala* 'Avala' D, sző. – A. sz. a Kecsk-hegy alatti szőlőhegyet nevezték így a szerbek, emlékeztetőül a Belgrád alatti Avala hegyre, ahol gyülekeztek, mielőtt Magyarországra menekültek a török elől (BMFN. II. 54, 58, 75, 72, 79).

Somogy és **Tolna megye** földrajzinév-köteteiben a származástudat megőrzésére nincs adat.

4. A török hódoltság emléke

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/669. *Csëlinác szurduk* : n. *Csëlinác-Holl* 'Tschelinatzhohle' : szh. *Csëlincsev szurduk* 'Čelinčev surduk' Hor, hasonló nevű családok szőlejéhez vezetett. – Nh. (sokác): A törökök itt sok pénzt ástak el a Szőlőhegyen, virágot ültettek oda, hogy helyét megtalálják. 223/673. *Jenei-högy* ~ *Jenyei-högy* : *Jenye* : n. : *Jenye* 'Jenje' : szh. *Janyinszko brdó* 'Janjinsko brdo' : szh. *Janyicka planina* 'Janjinska planina' : szh. *Janyin* 'Janjin' : szh. *Jënyë* 'm. Jenje' : c. *Jënyëvicko plaj* : mc. *Jënyëiko bërdó* : rc. *Gyál dö Jenye* [...] – Más a. sz. itt régi téglákat szántot-

tak ki, itt állt a régi Jenőfalva. Amikor a törökök összeszedték az 5–6 éves fiúkat janicsárnak, a jeneiek összecsaptak velük. A törökök mindenkit megöltek, a falut fölgyújtották. – Nh. (sokác): Abban az időben sok gyereknek a *Márián* nevet adták. A török ezeket lányoknak vélte, így nem vitte el őket janicsárnak. – A mc. név utótagja a szh. *brdo* 'hegy' átvétele. 223/680. *Vaskapu* : *Édös-luk* : *Szűz-lik* : n. *Cisszlouh* : n. *Szűszloh* : j. *Sziszlah* 'Süßloch' : j. *Ázntor* 'Eisentor' : szh. *Szlatka jáma* 'Slatka jama' : szh. *Sziszloh* : szh. *Sziszloh* : n. 'Süßloch' : c. *Szrasztinészki kapuva* 'vaskapu' : rc. *Kapu dö fer* 'ua.' [...] – P. sz. „itt állott 1526-ban 300 pétsi diák őrt a török ellen, fekszik egy hegyszoros és erdő között”. – A diákok élő „vaskaput” rögtönöztek, itt lelték halálukat. A törökök vezére is elesett, katonái a Bég-réten temették el. 223/955. *Jécs* : n. *Ěschráve* 'Etschgraben' : szh. *Jěcs* 'Ječ' : szh. *Jěcs-fok* 'Ječ kanal' [...] – Nh.: A bujdosókat visszacsalogatták a törökök. Itt egy asszony nagyon megijedt, és a Jécs-fokba dobta a gyereket. Az még sokáig sírt a nádasban. A. sz. a sokac szó *ječi* ezt jelenti 'valaki jajgat'. Az asszony tovább menekült a Sárhát (1084. sz. név) bozótosaiba (Müll. 90.). – Másik sokác név az a. sz. a víz élénk, harsogó folyására utal. – Mindkét értelmezés a szh. *ječati* 1. 'harsog', 2. 'nyöszörög' igén alapszik. 223/1187. *Rinya* : *Riha* : n. *Ti Rihalmer* 'Die Rihalmer' : szh. *Rinya* 'Rinja' : c., mc., rc. *Riha* [...] – Nh.: A török időkben itt találtak rejtékelyet a menekülők. 223/1279. *Sáros-fok* : n. *Sároser Kráve* 'Scharoscher Graben' : szh. *Sároski-fok* 'Šaroški kanal' [...] Cs, a hasonló nevű dűlőben. – Nh.: A Dunától el tudtak jutni a Riháig (1187. sz. név) „csönyikkal”. – Nh.: Medre mentén menekültek a rihai nádasok közé a török időkben Kis-Mohács felé (BMFN. II. 479, 479–80, 480, 499, 507, 510).

Falusi sokácok

Magyarsarlós: 143/1. *Ótetető* : szh. *Sztaro gróbljě* 'Staro groblje' [...] – A. sz. valószínű, hogy török kori (BMFN. I. 842). – **Erdősmárok:** 209/86. *Frájtár* : n. *Fraitál* 'Freiteil' : szh. *Livadszka* 'réti föld' [K5, K12: *Freithal*; K17: ~] [...] A feudális terhektől korábban megváltott 'szabad föld'. A szh. név rét közelségére utal. – Nh.: Itt volt a régi falu. A törökök pusztították el. – **Kátoly:** 208/79. *Nadrág-völgyi-rét* : n. *Natrakszvize* 'N.-Wiesen' : szh. *Nadracki rít* 'Natrag-rét' [K8: *Nadrági völgy*; l P : *Nadrág-völgy dűlő*; r] [...] Nógrád nevű elpusztult falu emlékét őrzi. – Nh.: A török elleni harcok során a hátrálók ezen a helyen a *natrag* ('viszsa, hátra') szót kiáltozták. – **Lánycsók:** 216/78. *Monyoród* [K12, 16: *Monyoród*; sz, e P: *Monyoród*; szóllőhegy] D, sz, e. – A. sz. a török megszállásig település volt (BMFN. II. 274, 281, 354).

Bosnyákok

Kökény: 160/41. *Szelistyě* : szh. *Szělityě* [K3: *Szeleste* ...P: *Szelistyě*] [...] – Nh.: A török megszállás idején itt volt a falu, és csak később húzódott a mai helyére. A régi település nyomai megmaradtak. Emberi csontokat, edénydarabokat találtak itt. 160/62. *Régi templom* : szh. *Sztára crkva* [...] – Nh.: A törökök idejében itt egy templom állt. Szántáskor valaha sok cserepet ástak ki itt. 160/68. *Kovács-gödör* :

szh. *Kovácsëva jama* [...] Szakadék. Egy hosszú pincszerűség nyílik az oldalából. – Nh.: A törökök ásták. – **Pécsudvard**: 154/36. *Régi-temető* : n. *Alter Frithóf* : szh. *Sztáro gróbljē* 'Staro groblje' Korábban temetkezési hely volt. – A. sz. egykor itt török templom állt. – **Szemely**: 155/46. *Török domb* : szh. *Turszko Gróbljē* 'Tursko groblje' Török temető lehetett itt. – **Szöke**: 177/17. *Szempálpusztá* : *Szempáli pusztá* [...] P. sz. „A hagyomány szerint [...] a török uraloma alatt tanyát ütött itt egy bizonyos *Ráczy Pál* (*Rácsi?*) nevű ember, aki erőszakoskodó volt, e vidék ostroma. Mi miatt a pécsi basához bevádoltatván a basa elébe rendeltette. El is indult a jámbor, de csak a pécsi határban jelenleg is létező *vashámorig* mehetett, mert ott az elibe, a basa által küldött poroszlók által karóba huzatott. Ezen dülő jelenleg az uradalom tagjába beosztatván (a pécsi papnevelde birtoka lett), s így a földes úr védszentétől (*Szent Pál*) »*Szent Páli pusztá*« nevet vette fel”. – **Szökéd**: 173/40. *Felső Pusztóra* : *Felső Pusztára* : szh. *Gornya pusztára* 'Gornja pustara' [K8: *Felső pusztára*...P: *felső Pusztára*] Dt, sz. – A. sz. a török időkben itt volt a falu. 173/46. *Brésztk* : szh. *Kutyistya* 'Kucišta' : szh. *Duboki put* 'Duboki put' [...] – A. sz. a törökök kincset ástak el, amely fölött éjszaka fény világít. Ha meg akarják keresni a kincset, a fény eltűnik. 173/56. *Pécsi horhó* : szh. *Doboki put* 'Duboki put' [...] Bevágódott, mély út. Ezen jártak a szekerekkel Pécsre. – A. sz. az út kanyarulatában török templomrom volt. 173/77. *Dugatnica* : *Cigány erdőnél* [K8: *Dukatnica*...] – A. sz. a törökök itt aranyat (dukátokat) ástak el. Mások szerint az arany a falu határának szélét jelző kőben volt. A *Dugatnica* a szh. *dukat* + *nica* köznévvvel hozható kapcsolatba, amelynek jelentése dukát (arany)-föld. Itt egykor földút vezetett Bisse és Pécs irányába (BMFN. I. 903, 908, 929–30, 990–1, 1005).

Egyéb horvát csoportok

Dráva menti horvátok I.

Felsőszentmárton: 227/113. *Táborpusztá* : szh. *Táboracska pusztára* 'Taboračka pustara' [...] – A. sz. a magyar területek megszállására küldött török hadsereg táborhelye volt (BMFN. II. 763).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Dunaszekcső: 204/42. *Vár-högy* : *Várhégy* : n. *Slousszperih* 'Schloßberg' : szh. *Várhety* [...] Római, majd középkori magyar és török erődítmény rajta. – Nh.: Építkezés után a török három kőművest megölt, hogy el ne árulhassák a vár titkait. 204/185. *Mártinca* : *Martinca* : n. *Mártince* : szh. *Martinci* : c. *Mártinca* [...] – P. sz. „[...] a hagyomány szerint itt feküdt az ily nevű falu, melynek fából épült és Szt. Háromság tiszteletére emelt templomát bizonyosra mondják”.

A török időkben elpusztult, de emléke ma is elevenen él. 204/330. *Török-lik* : *Török-luk* : n. *Tirkelouh* 'Türkenloch' : szh. *Turszka jama* Bg. Alagút bejárata a török időkből, amely a várból a nh. szerint Bátára vezetett. [...] – Nh.: innen a Duna alá fúrtak a törökök, és kincseket rejtettek el. 204/373. *Jaoka* : *Jouka* : *Jauka* : n. *Jauke* : n. *Gyauke* : szh. *Jauka* : szh. *Jaoka* 'jajgatós' : szh. *Jaukovo* 'jajgatnak' : c. *Jóka* [...] – P. „a hagyomány szerint e tájon valaha falu lehetett, melyet csergedező patak szegdelt keresztül, ásatások alkalmával lakházak nyomára akadhatni”. – Nh.: a mohácsi csata után itt szálltak meg egy kocsmában a menekülő harcosok. Éjszaka rájuk törtek a törökök, és megölték őket. Hallani lehetett a jajgatást. A szerb név *jajgatást* jelent. – Nh.: szerb harcosok itt zártak körül törököket, nem adtak nekik élelmet, vizet, azok jajgattak, míg el nem pusztultak. – **Erdősmecke**: 191/208. n. *Slouszperhprune* 'Schloßbergbrunnen' : szh. *Bunar kod kliszë* 'kút a várhegyen' Kút. – Nh.: A törökök ásatták; harangot is dobtak bele. Mások szerint szerbek ásatták az első világháború utáni megszálláskor. – **Mohács**: 223/13. szh. *Panyëvi* 'Panjevi' : szh. *Krcsevina* 'Krčevina' [...] – Nh.: Itt szántás közben egy kőbárányt (-kecskét) találtak. Boronanehezéknek használták, és mezsgyéről mezsgyére dobálták. Egyszer jött egy török, és kereste. Egy kanászgyerek megmutatta neki. A török kinyitotta, arannyal volt tele. Egy marékkal adott belőle a kanásznak is. (Müll. 92.). 223/313. *Fledrih-fële ház* : *Városi közfürdő* : *Fürdőház* : *Fürdő* : szh. *Kupka* 'Gradska kupka' : c. *Najol* 'fürdő' : rc. *Firdó* 'ua.' [...] – Nh.: A Fledrich-ház török kori építmény, a *bég palotája* volt. Falaiban kincsek rejlenek. Az 1960-ban feltárt pince vaskarikáihoz rabokat láncoltak. 223/740. *Basa-birtok* : *Timár-birtok* : *Bég rétje* : *Bég-rét* : n. *Bikkvíze* 'Begwiese' : szh. *Bëgovacsa* 'Begovača' : rc. *Begicko ritó* 'Bég-rét' [...] – Nh.: Egy bég tulajdona volt, illetve itt legeltették a lovakat. – Katonái ide temették azt a béget, aki a Vaskapunál (vö. sz. név) viaskodó pécsi diákok megöltek. – P. sz. „nevét veszi egykoron, 1526-ban meghalt és eltemetett *Bégtől*, hagyományilag”. – Nh.: *Bégréjtén* nagyon sok kincs van elásva. 223/794. *Eszéki dërek* : *Eszéki országut* : *Eszéki ut* : *Udvardi ut* : n. *Ëszëker Strossz* 'Esseger Straße' : n. *Utvare Strossz* 'Udvarder Straße' : szh. *Ószëcski drum* : szh. *Oszicski drum* 'Osječki drum' [...] – Nh.: Egy török a múlt században minden évben eljött ide, és az északi kapuoszlop mellett jajgatott, mivel ott valami török volt eltemetve. [...] *Török-domb*: szh. *Turszki brig* 'Turski breg' [...] Nh.: „mindön török egy sapka földet vitt oda, és ebből alakult ki egy hatalmas domb.” [...] – Nh.: Idáig hatolt 32 magyar vitéz, hogy megölje Szolimánt, de a janicsárok elvagdalták a lovak térdét, s a domb aljában halomba rakták a magyarok levágott fejét. – II. Szulejmán négyszer táborozott a csatatéren. Valószínűleg az ütközet után ezen a dombon éjjelezett, ezért kapta a *Sátorhely*, majd a *Császár dombja* nevet. 223/1238. *Török-fok* : n. *Tierke Kráve* 'Türkengraben' : szh. *Turszki fok* 'Turski kanal' [...] – A múlt században vagy még azelőtt sokszor jöttek ide törökök, és keresték a fokot meg egy nagy jegenyefát. Állítólag egy láda arany van a fa tövében elásva. – **Somberek**: 201/104. *Munyoka* : n. *Monyoka* : szh. *Munyika* : szh. *Munyuka* [...] A török időkben elpusztult falu nevét őrzi. 201/185. *Török-templom* : *Öreg-templom* : n. *Alt Kherih* 'Alte Kirche' : szh. *Turszka klisza* 'török vár' : szh. *Sumbëracska klisza* 'sombereki vár' : szh. *Sztára crkva* 'öreg templom' [...] P. sz. „néhányek szerint e templom

rom táján állott volna valaha *Cselefalva* (így is: *Csellefalva*)”. [...] – A szerb adatközlők az építkezés módjából török dzsámi, illetve erőd romjának tekintik. – Nh.: A török idők előtt itt terült el Somberek. – Nh. A szerbek közt: Egy német ember, akinek szőleje közepén állt a rom, bontani kezdte, de mindannyiszor elhullott egy-egy állata. Végre azt javasolták, hagyja abba, mire az állathullás megszűnt. – Nh.: A közelben egy kőből faragott kecskét találtak. Ezt a parasztok sokáig boronanehezéknek használták. Egyszer megjelent egy török vagy egy szerb ember, felnyitotta, és kivette belőle az oda rejtett ékszereket. – **Véménd:** 193/122. *Hëdbrouit* [...] : *Viharsarok* : *Drótosforduló utca* : n. *Hët Proud* : j. *Hët Brajt* 'Hätte Brot' : szh. : *Hëtpród* 'n. Hätte Brout', 'Da ima(mo) hleba' : rc. *Hëtyproud* 'n. Hätte Brout' U. A német gúnynev 'csak volna kenyere' arra céloz, hogy itt laktak a szegények. – Más a. sz. a szegények fohászából keletkezett: „csak volna kenyereünk!” – Nh.: A török idők után kóborló katonák rátaláltak egy rejtőzködő öregasszonyra, s attól kenyeret követeltek. Ijedten mondta: n. „*Ja, va mr hët Próut!*” 'Ja, wenn man hätte Brot!' „Igen, ha volna kenyereünk!” : szh. „*Da, akob imál lëba!*” 'Akobi je imala hleba!'. A Drótosforduló elnevezés zsákutcát jelez (BMFN. II. 38, 66, 184, 188, 216, 223, 229, 231, 417, 446, 485, 489–90, 509).

Mivel **Palotabozsok** földrajzi nevei között csak elvéve fordul elő egy-két szerb eredetű adat, ezért a Mohács környéki szerbek egyik etnikai csoportjába sem lehet besorolni. A község 196/197. számú külterületi nevéhez azonban a török hódoltság korához kapcsolódó néphagyomány maradt fenn, ezért természetesen azt is fölvettem példaanyagomba. Ez pedig a következő: 196/197. *Szentkút* : n. *Khirheprënnjie* 'Kirchenbrünlein' : szh. *Vodica* 'szent kút' (a somberek szerbek szerint) : c. *Szunto khaink* 'szent kút' [...] F, kristálytisza, nagyon hideg vize van; hajdan csodaforrásként tisztelték. – Nh.: Amikor a törökök lerombolták a régi templom tornyát, harangja lezuhant, és oly mélyen fúródott a földbe, hogy forrás tört fel a helyén (BMFN. II. 130).

Mohács délnyugati vidéke

Borjád: 227/69. *Marotfalu* : n. *Márótfalu* : n. *Márótfal* : szh. *Morotfala* 'Morotfala' [...] A törökök által 1526-ban elpusztított falu helye. Az akkori lakosságot a hagyomány szerint a falu alatt folyó patakba fojtották a törökök. A falu maradványából az ekék már évtizedekkel ezelőtt sokat kiforgattak. – **Lippó:** 234/58. *Török-domb* : n. *Sáncekipl* 'Schanzengipfel' : szh. *Gradina* 'Gradina' : szh. *Turskë umkë* 'Turske humke' [...] D, földsánc. – A. sz. a török csapatok szálláshelye volt. A földvár alagútja átvezetett a buszklícai erdőben lévő egykori török erődítménybe. Több nagyobb helyiség található az alagutakban (BMFN. II. 563, 589).

Somogy megye

A hódoltság korában Somogy megye lakosságának jelentős része is ki volt téve a török elleni harcoknak és az azokkal járó pusztításoknak, amelyek létüket fenyegették. Ezzel is összefügg, hogy Somogy néphagyományában a törökidülésnek igen sok emléke szinte máig megőrződött, ezeknek egy része a betelepült és elma-

gyarosodott délszláv népcsoportok hagyományvilágába is bekerült. Erről tanúskodnak azok a földrajzi nevekben fennmaradt adatok, amelyeket az alábbiakban mutatok be.

Dráva menti horvátok I.

Potony: 250/21. *Trzókovica* [K. *Turzokovezi rétek*] [...] Az adatközlők szerint magyar jelentése 'török rétek'. A néphagyomány szerint Drávavárkony területén volt a törököknek egy táboruk, lovaikat ezen a területen legeltették. 250/42. *Pusztárka* [...] A néphagyomány szerint a török időkben volt itt egy település. Szántáskor kő- és tégladarabok kerülnek elő. Az adatközlők szerint a név magyar jelentése 'település' (SMFN. 822).

Dráva menti horvátok II.

Babócsa: 239/5. *Mél-sánc* Á. A török vár körül húzódó árokrendszer része volt. 239/33. *Budai-domb* [C. K. P. ~] [...] Az adatközlők szerint a török megszállás idején a budai pasa vezetésével itt tartották gyűléseiket a törökök. 239/84. *Gyimőcsös* [...] Az adatközlők szerint a törökök faluja volt, itt állt az egyik pasa háreme is. Ő hozatta háremébe Törökországból a nárciszt, mely ma nagy mennyiségben vadon él. – **Berzence:** 205/159. *Szélös-tó* [...] A monda szerint a török hódítás idején itt süllyedt el egy szekér kincs. – **Bolhó:** 238/32. *Tábor-hej* [C. K. P. ~] [...] Az adatközlők szerint törökök táboroztak itt. – **Vizvár:** 230/4. *Balta-vár*. A néphit szerint régi török vár volt (SMFN. 642, 769, 789, 792, 795).

Somogyi horvátok

Buzsák: 22/89. *Török-hagyás*. Templomrom, amelyet 1938-ban fel akartak tární, de nem fejezték be az ásatást (SMFN. 104–5).

A Sarosácz-féle *Somogyi horvátok* csoportjába tartozó három falu közül **Táska** községet népességtörténete alapján a szlovén (*vend*) telepítésű somogyi helységek közé soroltam. Az itt tárgyalt települések közül **Buzsák** a Fonyódi járás délnyugati részén található, a hozzá közel fekvő **Somogyszentpál**, amelyet **Tótszentpál** és **Varjaskér** falukból egyesítettek, pedig a Marcali járásában. Ugyanakkor viszont – nagymértékben kibővítve a *Somogyi horvátok* etnikai csoportját – ide tartozónak vélem **Somogyszentpál** és **Buzsák** alkotta *kis tömb*től keletre–északkeletre a Fonyódi járásban található **Gamás**, **Pamuk** és **Somogyvamos** községeket és a Siófoki járásból **Bonnyát** és **Kisbárapátit**, a már említett *kis tömb*től déli-délnyugati irányban lévő **Gadányt**, **Marcalit**, **Niklát**, **Pusztakovácsit** és **Szenyért**, valamint Kaposvári járásból **Gálosfát** és **Osztopánt**, végül **Nagyatádot**, amely szigetként helyezkedik el a róla elnevezett járás közepén. Az egyes helységek közül néhányból az alábbiakban mutatok be példákat.

Gamás: 26/64. *Béka-vár* : *Béke-vár* [*Béke-vár u*] U. Lapos, vizenyős terület volt, és sok béka volt erre. Egyesek szerint itt volt a békekötés a törökökkel. 26/186. *Szállás-mező* [...] Állítólag azért, mert itt szálltak meg a törökök. 26/187. *Vérgamás* [C. ~ i, K. P. ~] [...] Egyesek szerint a törökökkel, mások szerint 1848-ban voltak itt harcok, és nagyon sok vér elfolyt. 26/207. *Fehér-templom* : *Török-templom* P. is említi a templomromokat a Studenca-dűlőben. Romjaira még az idősebbek emlékeznek. 26/260. *Török-lik* G. Pincszerű mélyedés. Egyesek török kori alagút bejáratának, mások kísértetek tanyájának tartják. 26/265. *Jéláskai-kut* Kú. A hagyomány szerint a török időkben ide rejtették el a falu harangjait. 26/363. *Török-vár* Do, e. A várfalak még láthatók. 26/364. *Kopasz-domb* D, e. Egy kopasz török vezér tábora állt ott. Fegyvereket találtak. – **Kisbárapáti:** 73/119. *Gustya* [C. *Rác sűrűpuszta*] Ds, e, sz [...] A hagyomány szerint az itt található alagútszerű pince a török időkből maradt. – **Pusztakovácsi:** 94/136. *Kürtös* : *Kürtös-pusztá* : *Márfi-kürtös* [C. K. P. *Kürtös*] M. A közelében egy kápolna van, amely a hagyomány szerint török mecset volt. – **Szenyér:** 105/89. *Várdomb* [...] A hagyomány szerint török vár volt itt (SMFN. 114, 116, 116–7, 117, 118, 246, 298, 322, 795).

Szita László többször idézett munkájában (1993) találtam olyan, Somogy megye néhány helységét érintő népesedéstörténeti adatokat, amelyek szerb és szlovén nyelvű betelepülökre utalnak. **Kisberény** földrajzi nevei között pl. a következő, szerb nyelvű példák fordulnak elő: 18. *Héldavistya* [P. ~] S, sz. 33. *Luzsány* [K. P. ~] Ds, sz. 38. *Csehërka* : *Csejërka* [K. P. *Csajërka*] Ds, r, sz. 39. *Jélászka* [P. ~ tó] S, r, sz. Valamikor tó volt. (SMFN. 107–8). A falu egyik helyneve viszont megőrizte a törökdulás emlékét. Ez a következő: 23/35. *Katalin-kápolna* : *Török-hagyás*. Templomrom (SMFN. 108). Ez a példa ugyan nem szerb nyelvű, mégis megemlítettem, mert **Kisberény** a megye egyetlen olyan települése, ahol az 1970-es évek elejéig, Somogy megye földrajzi neveinek összegyűjtéséig néhány szerb eredetű földrajzi név is fennmaradt (vö. SMFN. 107–8), és a történeti kutatások szerint a 17. század végén és a 18. század elején szerbek lakták, akiknek egy része Somogyban maradt (l. részletesebben Szita 1993: 6, 23).

A Sarosácz-féle etnikai csoportokba be nem sorolt *somogyi szlovének* alábbi falvaiban a következő adatok fordulnak elő:

Lengyeltóti: 18/145. *Török-hagyás* [...] Valamikor állítólagos török fegyvereket és edényeket találtak itt. 18/252. *Mohács* [C. *Kis* ~, K. *Nagy* ~, P. ~ i J. ~] ...P. szerint itt falu lehetett, a templomromokat még lehetett látni. A hagyomány azt tartja, hogy innen támadtak a törökök a községre. Kő-, réz- és középkori leleteket találtak. – **Somogyvár:** 28/93. *Véliga* [C. *Velika Gustja* K. *Török d*] [...] Déli részében állítólag török vár állott valamikor. – **Tarany:** 219/87. *Asó-Csatár-tó* : *Csatár-tó* : *Csatárta* [K2. *Alsó csatártó*] S, V, e. Egyesek szerint a 48-as szabadságharc idején csatatér volt. Mások szerint Zrínyi vívott itt egy ütközetet a törökökkel. 219/117. *Zidina* : *Zidina-tó* : *Zidina-tó* S, sz és Mo. Itt volt *Péterfalu*, amelyet a törökök elpusztítottak. A templom téglái szántás közben előkerültek, a föld gazdája pincét épített belőle. Találtak egy kutyára vagy kosra hasonlító kőszobrot is, ezt a boronára szokták tenni nehezéknek. A hagyomány szerint megjelent egyszer egy török tiszt, és kulcsával kinyitotta a kőkutya titkos zárját. A szobor tele volt arannyal, és a tiszt elvitte az aranyat. – **Vése:** 109/26. *Ó temető* : *Málok*. A régi

temető, amelyben van egy régi kút, ahova a török elől két harangot rejtettek el, és még ma is ott vannak (SMFN. 95, 97, 124, 328, 720).

A *Somogy megye földrajzi nevei* című kötetből egyik korábbi cikkemben (vö. Szabó 2008b) – a megye összes településének helynevei alapján – a török hódoltság korához kapcsolódóan gazdag példaanyagot tudtam összegyűjteni és vizsgálni. Ebben a dolgozatomban viszont csak az egykor délszlávok (horvátok, szerbek és szlovének) lakta települések földrajzi neveiben megőrzött, a török korhoz fűződő hagyományait mutatom be. Amint a fenti névadatok jelzik, csekély számban találtam erre példákat. Ennek az az oka, hogy Somogyban a horvátok és szlovének túlnyomó többsége elmagyarosodott, a szerbek pedig elvándoroltak. Mivel Tolna megyéből a szerbek is visszaköltöztek a Dráván túlra, ezért egyetlen olyan névadat sincs – nem is lehet –, amely a hódoltság korához kapcsolódó néprajzi értékű közlést, hagyományt tartalmazna.

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

Isa*

A Halotti beszéd és könyörgésben négyszer is előfordul az *isa/ysa*:

- (1) ýfa pur ef chomuv uogmuc.
- (2) ýfa kí nopun emdul o3 gimilf twl. halal nec halaláál hol3.
- (3) ifa ef num igg ember mulchotia e3 vermut.
- (4) ýfa mend o3chuz iarov vogmuc.

Az *isa* szó eredetére vonatkozóan nem született meggyőző hipotézis. Az első megfigyelési kísérlet Révai Miklós nevéhez fűződik (1803: 82); ő úgy vélte, az *isa* az észtt *vissist*, a lapp *vissast*, a finni *vissi* (jelentésük: 'gewiss', 'certus') rokona, tehát finnugor örökség. Ezt Szinnyei József cáfolta (1879: 263); mint rámutatott, e szavak a svédből kerültek át az észttbe, lappba és finnbe; a svéd *viss* megfelelői.

Korda Imre szerint (1887: 175–8) az *isa* az *i*-közelre mutató névmási tő és a *-sza* toldalék (*addsza*, *mondsza*) kombinációja; jelentése 'íme'. E feltevés hangtani és jelentéstani problémáit Szarvas Gábor (1887: 217) mutatta ki. Korda az *ysá-t iszá*-nak olvasta, arra hivatkozva, hogy az *s* betű a Halotti beszéd *milost* szavában kétségtelenül *sz* hangot jelöl. Mint azonban Szarvas felhívja rá a figyelmet, az *sz* olvasat csak az *fi* betűkapcsolat esetében lehetséges. Állítása szerint a Halotti beszéd korában a *-sz* közelre mutató névmási tő még *e* magánhangzót tartalmazott, nem *i*-t. További probléma, hogy a *-sza* morféma csak igékhez járulhatott, mutató névmáshoz nem. Szarvas jelentéstani érve az 'íme' értelmezés ellen, hogy az nem illik az *ysa* (2) alatti előfordulásához. Szarvas szerint az *ysa* a latin *enim* 'valóban, bizonyára' jelentéstani megfelelője.

Mariánovics Milán (1911: 349) az óbolgár *ješa*, *eša* óhajtást kifejező indulatszóban vélte megtalálni az *isa* forrását. Ezt a hipotézist Melich János cáfolta (1911: 409–11). Mint Melich rámutatott, a magyarban a *-ja/-je* nem fejlődött *-i*-vé – sem a szlávból való átvétel során (vö. *jasli* – *jászol*, *jaršik* – *érsék*, *jarica* – *járce*), sem a magyar nyelv belső életében. Az óbolgárból, ószlávból való átvételt az is valószínűtlenné teszi, hogy a szó rendkívül ritka az ószláv nyelvemlékekben.

Mészöly Gedeon (1955: 176–8) Korda Imre teóriáját módosította. Az *isa* (nála *isá*) jelentése szerinte is 'íme', 'ecce'. Az *isa* összetett szó (ezért nem jellemző rá a magánhangzó-harmónia); az *is* és az *a* mutató névmási elem alkotja, tehát szerkezete az *ismég*-ből eredő *ismét*-tel párhuzamos. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is ezt a megfigyelést fogadja el feltételesen. Ez a megfigyelés is vet fel azonban problémákat mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben. Egyrészt az *is* a korai nyelvemlékekben, köztük a Halotti beszéd és könyörgésben, mindig *es* alakú (vö. *isa es num igg ember*); az *is* feltehetőleg később keletkezett az *es e*-jének zártabbá válásával. Az *is* kérdéses, hogy mind a négy *isá*-t tartalmazó tagmondat jelentésébe beleillik-e egy mutató névmás vagy mutató értékű indulatszó. Bár Bárczi (1963: 87) az első két *isá*-t 'íme' jelentésűnek mondja, Pais (1942), valamint A. Molnár (2005) mindegyiket 'bizony'-nak érti. Benkő (1977) ugyan mindegyiket 'ímé'-nek értelmezi, de a második, a harmadik és a negyedik esetben a 'bizony'-t is lehetségesnek tartja (Benkő 1980).

Gaál Imre Péter két írásában a Korda- és Mészöly-féle értelmezés újabb változatát mutatja be (1999: 260; 2000: 399), anélkül, hogy kísérletet tenne az értelmezés problémáinak megoldására. Gaál szerint szerint az *i-s-a* három elemből áll, amelyek jelentése 'ez és az'.

* E cikk szerzője írásának elkészülte után értesült róla, hogy Honti László vele egy időben ugyanezen témáról írt nagyobb terjedelmű tanulmányt, és abban hasonló következtetésekre jutott. Honti László írása a Magyar Nyelv 2016/3. számában jelenik meg.

E tanulmány a 118079. sz. OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom Gugán Katalinnak hasznos tanácsaiért.

Írásomban arra szeretnék rámutatni, hogy a hantiban is található egy *isa* szó, amely hangalakilag és jelentésében is rokonítható a Halotti beszéd *isa* szavával. Az *isa* többször feltűnik például a Ruttkay-Miklián Eszter által publikált színjai hanti mesékben (Ruttkay 2009: 186–209). Az *isa* itt három rokon jelentésben fordul elő: ’teljesen’ lásd (5), ’minden(féle)’ (6) és ’mindig’ (7):

- (5) a. **isa** māšja
       ’[Ó] **teljesen** szóatlan.’
 b. in χōtəŋ χōr **isa** χōl rākənl
       ’A hattyúalak **teljesen** leesik.’
- (6) mŭj **isa** öt al’l’el, ši
       ’**Mindenféle** dolgot mutat, bizony.’
- (7) **isa** tinasletən
       ’**Mindig** kereskednek.’

Steinitz hanti etimológiai szótára (DEWOS 1: 18–9) szerint a kazimi, színjai és suriskari nyelvjárárs *isa* szavának, illetve a serkali nyelvjárárs *isat* alakváltozatának jelentése: ’alles, alle, ganz, für immer’. Íme kettő Steinitz példái közül:

- (8) wəjlal **isa** χōlije jōχətsət
       ’seine Tiere kamen **alle** insgesamt’
- (9) met əj neŋel seksel, seksel – **isa** weškat
       ’sie schlugen die jüngste Frau – **ganz** unschuldig’

A Ruttkay-Miklián Esztertől ’teljesen’-nek, Steinitztől ’ganz’-nak fordított *isa* jelentésánál közel áll a Halotti beszéd ’bizony’-nak értett *isa* szavához. A Halotti beszéd *isá*-ja ugyan mondathatározói, a hanti példák *isa*-ja pedig fokhatározói, időhatározói, illetve determinánsi értelmű, de közös bennük a [+maximális] jelentéskomponens. Az alábbi, tagadáshoz kapcsolódó előfordulások párhuzama különösen feltűnő:

- (10) a. **isa es num igg ember** mulchotia ez vermet
       ’egyetlen egy ember sem kerülheti el ez vermet’
 b. **isa nemöl** äntəm
       teljesen semmi nincs (Ruttkay 2009: 200)
       ’egyáltalán semmi sincs’

A rokonítást hangtani okok sem gátolják. Bár a hanti *isa* alveoláris *sz*-t, az ómagyar *isa* feltehetőleg posztalveoláris *š*-t tartalmaz, mindkét változat levezethető egy ugor *iša* alakból – tekintve, hogy az ugor *š* az osztjákban egybeesett az *s*-szel (Honti 1999: 129).

Ezek fényében elképzelhető, hogy az ómagyar *isa* ugor kori örökség. A DEWOS (Steinitz 1966–1993: 18) a hanti *isa*-t az ’egy’ jelentésű *i*, *ij*, *əj* szóval alkotott összetételek között említi, olyan névutós szerkezetek mellett mint *əj sājyt* ’zaodno (együtt)’, *ī sayet* ’alle, alles, ganz’. A *sayet* névutó ’mentén, vminek megfelelően, mint’ jelentésű, tehát e szerint az *isa* a magyar *egyaránt*, *együtt*, *egyként* alakulatok megfelelője volna. Ha elfogadjuk Steinitz etimológiáját, akkor hipotézisem azt feltételezi, hogy az *ī sayet isá*-vá való grammatikalizálódása még az ugor egység korában végbement.

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegmélekek*. Debreceni Egyetem.
 Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
 Benkő Loránd 1977. A legkorábbi magyar szövegmélekcsoport. Olvasatok. Értelmezések. *Magyar Nyelv* 73: 130–46, 288.
 Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Korda Imre 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 175–8.
 Mariánovics Milán 1911. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 40: 349.
 Melich János 1911. Isa. *Magyar Nyelv* 7: 409–11.
 Mészöly Gedeon 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. *Magyar Nyelv* 51: 176–82.
 Pais Dezső 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–62.
 Révai Miklós 1803. *Antiquitates Literariae Hungaricae*. Trattner, Pestini.
 Ruttkay-Miklán Eszter 2009. Szinjai hanti mesék. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 186–209.
 Steinitz, Wolfgang 1966–1993. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
 Szarvas Gábor 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 217.
 Szinnyei József 1879. Révai magyar-ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.

É. Kiss Katalin

kutatóprofesszor egyetemi tanár
 MTA Nyelvtudományi Intézet PPTE BTK

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

Isa

This paper proposes a new etymology for the word *isa* ‘indeed’, occurring four times in the first surviving Hungarian text (Funeral Sermon and Prayer from 1195), but not attested afterwards. First it surveys the former explanations of the word, which relate it to the Estonian and Finnish *vissist/vissi*, or to the Old Bulgarian *ješa, eša*, or derive it from the Hungarian demonstrative *i-* followed by the particle *-sza*, or from the demonstrative *-a* preceded by the particle *is*, and shows them to be untenable. It claims that the Old Hungarian *isa* has a Khanty cognate, *isa*, meaning ‘completely, all, all kinds, always’). It argues that the derivation of the Hungarian *isa* (pronounced as *iša*) and its Khanty cognate from a Proto-Ugric *isa* is both phonologically and semantically plausible. DEWOS, the etymological dictionary of Khanty, traces *isa* back to the numeral *ig* ‘one’ supplied with a post-position, meaning something like ‘all together, unanimously’.

Keywords: etymology, Old Hungarian, Khanty, Proto-Ugric, universal quantifier, *isa*

A régi magyar (15–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

1. Nem könnyű dolog a régi magyar orvosi nyelv szavait és szókapcsolatait felkutatni. Részben segítenek ebben az etimológiai (TESz., EWUng.) és a nyelvtörténeti szótárak (OkI Sz., NySz., RMGI). A szóösszetételek és a körülírással kifejezések nagy része azonban nem található meg ezekben. A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor tehát az eredeti forrásokra kell támaszkodnunk: elsősorban a szójegyzékekre és a szótárakra. Ilyenek például a Besztercei szójegyzék (1395 k.), a Schlägeli szójegyzék (1405 k.), a Murmelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum című munkája (1538), Calepinus Latin–magyar szótára (1585), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum című szótára (1590), Verancsics Faustus Dictionarium quinque... lingvarum...-a (1595) stb. A szótárak közül a legjelentősebb a korban Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc szótára (1706). Az utóbbi, bár a 18. században jelent meg, mégis inkább a 17. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támasz-

- Korda Imre 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 175–8.
 Mariánovics Milán 1911. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 40: 349.
 Melich János 1911. Isa. *Magyar Nyelv* 7: 409–11.
 Mészöly Gedeon 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. *Magyar Nyelv* 51: 176–82.
 Pais Dezső 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–62.
 Révai Miklós 1803. *Antiquitates Literariae Hungaricae*. Trattner, Pestini.
 Ruttkay-Miklán Eszter 2009. Szinjai hanti mesék. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 186–209.
 Steinitz, Wolfgang 1966–1993. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
 Szarvas Gábor 1887. Ysa. *Magyar Nyelvőr* 16: 217.
 Szinnyei József 1879. Révai magyar-ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.

É. Kiss Katalin

kutatóprofesszor egyetemi tanár
 MTA Nyelvtudományi Intézet PPTE BTK

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

Isa

This paper proposes a new etymology for the word *isa* ‘indeed’, occurring four times in the first surviving Hungarian text (Funeral Sermon and Prayer from 1195), but not attested afterwards. First it surveys the former explanations of the word, which relate it to the Estonian and Finnish *vissist/vissi*, or to the Old Bulgarian *ješa, eša*, or derive it from the Hungarian demonstrative *i-* followed by the particle *-sza*, or from the demonstrative *-a* preceded by the particle *is*, and shows them to be untenable. It claims that the Old Hungarian *isa* has a Khanty cognate, *isa*, meaning ‘completely, all, all kinds, always’). It argues that the derivation of the Hungarian *isa* (pronounced as *iša*) and its Khanty cognate from a Proto-Ugric *isa* is both phonologically and semantically plausible. DEWOS, the etymological dictionary of Khanty, traces *isa* back to the numeral *ig* ‘one’ supplied with a post-position, meaning something like ‘all together, unanimously’.

Keywords: etymology, Old Hungarian, Khanty, Proto-Ugric, universal quantifier, *isa*

A régi magyar (15–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

1. Nem könnyű dolog a régi magyar orvosi nyelv szavait és szókapcsolatait felkutatni. Részben segítenek ebben az etimológiai (TESz., EWUng.) és a nyelvtörténeti szótárak (OkI Sz., NySz., RMGI). A szóösszetételek és a körülírással kifejezések nagy része azonban nem található meg ezekben. A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor tehát az eredeti forrásokra kell támaszkodnunk: elsősorban a szójegyzékekre és a szótárakra. Ilyenek például a Besztercei szójegyzék (1395 k.), a Schlägeli szójegyzék (1405 k.), a Murmelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum című munkája (1538), Calepinus Latin–magyar szótára (1585), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum című szótára (1590), Verancsics Faustus Dictionarium quinque... lingvarum...-a (1595) stb. A szótárak közül a legjelentősebb a korban Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc szótára (1706). Az utóbbi, bár a 18. században jelent meg, mégis inkább a 17. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támasz-

kodott, például Murmelius Lexiconára (Krakkó, 1533), Szikszai Fabricius Nomenclatvrájára (Debreceen, 1590) és Szenczi Molnár Albert szótárára (1604).

A glosszák, szójegyzékek és szótárak már a 15. századtól fogva oktatási célokat szolgáltak, és olykor tankönyvek kiegészítői voltak (vö. Melich 1907: 3–4). Melich Szikszai munkájáról ezt írta: „műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni” (i. m. 1907: 5). Finály (1897: 6) ugyanezt állapítja meg a Besztercei szójegyzékkel kapcsolatban: „az író maga »nominalae«-nak nevezi iratát, a mi feljogosít, hogy ne lássunk benne egyebet, mint egy ú. n. »nomenclator«-t, azaz egy szószedetet, a melyet amaz időben az iskolában kiadtak a tanulóknak, hogy véssék emlékezetükbe a különböző tárgyak latin neveit”. Ezt bizonyítja Szenczi Molnár Albertnek Georg Remhez 1610. szeptember 18-án küldött levele is, amelyben barátait idézve a következőket írta: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deákság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházközséget” (Benkő Samu [kiad.] 1984: 207).

Pápai Páriz nem említette sehol sem, hogy miért fogott szótár írásához. Melich azonban logikus magyarázatot adott erre *A magyar szótáriródalom* című értekezésében: „Az igazi okot, amiért új latin-magyar szótárra volt szükség, a tantervi változásban látom. [...] a XVII. században az iskola sok olyan latin író művét, illetve szókészletét fogadta be klasszikusként, a mely írók a XVI. században vagy ismeretlenek voltak, vagy pedig nyelvük nem volt alkalmas arra, hogy az iskola műveikre a szép latin beszédet, stílust tanítsa. [...] A haladó tudomány szempontjából avult volt el [!] tehát MOLNÁR ALBERT szótára. [...] Aztán az iskola másképp tanította a XVII. század végén a közmondásokat, a latin-görög mythológiai neveket stb. Mindez hozzájárult, hogy MOLNÁR szótára helyett, a melyben az előbb említett dolgok benn voltak, újat kellett szerkeszteni. Ilyen új szótárt írt P. Páriz” (Melich 1907: 24).

A szójegyzéktípusú munkák közé tartozik Comenius Orbis pictusa is, amely a tanulók számára az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek megfelelően foglalja össze, és a szemléletességet elvét követve képekké szemlélteti. Könyve tulajdonképpen képes szótár, amelyet az alsó- és a középfokú oktatásban részt vevő diákoknak szánt, és 5 táblán (XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI) foglalkozott kezdetleges anatómiai ismeretekkel is. Ezek a táblák tekinthetők a későbbi anatómiai atlaszok elődeinek. Comenius új szavakat nemigen alkotott, általában Szenczi Molnár Albert szótárának szavait használta. Van azonban néhány olyan kifejezése is, amelyet máshol nem találtam meg.

A szójegyzékekhez, szótárakhoz hasonlóan tanulóknak készült Apáczai Encyclopaediája is. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „...hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 78). „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat” (i. m. 79). „Arra törekedtem [...], hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hátrányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” (i. m. 82). Ezt erősíti meg a munka előszavának következő mondata is: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 85.)

Nagyon fontos források a gyógyítással (is) foglalkozó munkák. A legjelentősebbek: Lentsés György: *Ars Medica* (1577), Melius Juhász Péter: *Herbarium* (1578), Beythe András: *Fives könűv* (1582), Frankovits Gergely: *Haznos és fölőtte szükséges könyv* (1588), Apáczai: *Encyclopaedia* (1653), Pápai Páriz Ferencz: *Pax Corporis* (1690/1747); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1699; ennek 3. könyve a kerti holmíknak orvosi hasznát tárgyalja); valamint a számos kézíratos orvosló, illetve receptekönyv is, amelyekből Hoffmann Gizella az *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozatban *Medicusi és borbélyi mesterség* címen (1989) tizenötöt kiadott. Az utóbbiakhoz hasonló többi ilyen jellegű munka csupán kézírattárakban olvasható.

Az első orvosi könyvek (az *Ars Medica* és a *Pax Corporis* is) nem tudósoknak, hanem egyszerű embereknek készültek. Céljuk az volt, hogy otthon lehessen gyógyítani a hozzátartozókat és a környék embereit. Ezt bizonyítják a könyvek címlapjai és előszavai.

Például Lentsés György az *Ars Medicá*nak, az első kézíratos tudós orvosló könyvnek szerzője, az erdőszentgyörgyi példány címlapján és előszavában a következőket írja: „...az ARS MEDICA az az olly Könyv, meljben minden féle nyavallyák ellen; mellyek szoktanak történni az emberi testben; sok haznos es gyakorta meg próbált orvosságok találtnak. Mellyet előzőr özve szedegetet

Tudos embereknek observatiojokból LENTSÉS GYÖRGY [...] A szegény tudatlanoknak [...] nem a Bölts emböröknek...” (id. Péter Mihály 2006: 19).

Pápai Páriz Ferencz, az első nyomtatott tudós orvosló könyv szerzője *Pax Corporis*ának egész címlapot kitöltő címében ezt olvashatjuk: „PAX CORPORIS. Az-az: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről ’s azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájból, mind a’ Régieknek tudós Írásokból, ’s mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson össze-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, menynyire lehetett, értelmesen ’s világosan Magyar nyelven kiadott” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A címből egyértelműen kiténik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, hiszen nekik ajánlotta művét. A munka 2. (Lőcse, 1692) kiadásának címlapján (és a további kiadásokban is) azt olvashatjuk, hogy munkáját a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak [szánja], kik Városoknak és Falukon laknak” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A *Pax Corporis* 45. oldalán pedig ezt olvashatjuk: „Nem lévén e’ munkában szándékom, hogy a’ Nyavalyáknak minden nemeiről szóljak; hanem tsak ’a közönségesebbekről, mellyek gyakrabban forognak az emberek között, és a’ mellyek hosszas, munkás hozzá való készület és gyakorlott kezi mesterség nélkül orvosolhatók; mert amazokra tudós Orvosnak jelen-léte kívántatik, ki ez én írásom nélkül nem szűkölködik. Ittis azért a’ ritkábban eső, és munkásabb orvoslású nyavajákat, mellyek e’ Résekben lenni szoktanak, mind elő nem számlálom” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747: 45).

A kézzel írott receptekönyveknek és orvosló könyveknek a célja is az volt, hogy segítsenek az egyszerű emberek gyógyításában. Mindebből az következik, hogy a régi források (szójegyzékek, szótárak, orvosló könyvek) szerzői próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak (néha azonban a magyarázat, a körülírás az idegen nyelvben is megvolt). Az orvosló könyvekben a szavak és kifejezések gondos megválasztásán, megmagyarázásán, valamint a szöveg logikus felépítésén kívül a szerzők egyéb eszközökkel is próbálták munkájukat az olvasóközönséghez közelíteni.

2. Az alább felsorolt adatok közlésekor teljességre nem törekedtem a hatalmas példaanyag miatt. Leginkább a közismert és a gyakran használt szavakat hagytam ki. – A felsorolt példák az általam alkotott kategóriák közül olykor több kategóriába is besorolhatók lennének. – A példákat a csoportokon belül betűrendbe (az íráskép alapján, eltekintve a szó ejtésétől) sorolom fel. – A példákat betűhűen közlöm, kivéve az olyan *ö*-t és *ü*-t, amelyik felett kis *e* található. A Molnár Albert és Pápai Páriz Ferencz latin–magyar szótárából idézett példákat a latin szavak szerint tettem ábécésrendbe.

2.1. Egyszerű, köznyelvi vagy nyelvjárási (gyakran hangutánzó vagy hangulatfeszítő) szavak és szerkezetek, amelyek között sok a metaforikus kifejezés. BesztSzj. 1395 k.: 943: (spadosus) *herelt low* (TESz.); i. m. 45: (Gemellus) *yker* (TESz.); BécsiK. 1416 u./1450 k. 41: *fitma* (TESz.); 1565: *fitmany* (TESz.).

SchlSzj. 15. sz. eleje: 280¹: (celebrum) *aglag*; i. m. 338: (maxilla) *altetem* ’állsont’; i. m. 377: (vber) *chech*; i. m. 1989: (demens) *elmetelen*; i. m. 376: (mamilla) *emlw*; i. m. 350: (pallatum) *en* (Szamota szerint: *íny*; ma azonban a *palatum* szájpadot jelent); i. m. 466: (sanies) *ew* ’genny’; i. m. 342: (pubes) *fan* ’szeméremtájék, szeméremszőrzet’; i. m. 402: (anuralis) *geres* *vy*; i. m. 2047: (castratus) *herelth*; i. m. 363: (sterto) *hortyogog*; i. m. 356: (tussis) *hurutas*; i. m. 399: (pollex) *hwuelk*; i. m. 229: (gelinellus) *ikeres gyermek*; i. m. 387: (neruus) *in*; i. m. 2144: (abhortium) *jáethlen gyermek* ’idő előtt született, koraszülött gyerek’; i. m. 424: (duodemis) *kerekes* ’nyombél’; i. m. 401: (anuralis) *kezep* *vy*; i. m. 403: (auricularis) *kis* *vy*; i. m. 375: (armus) *mely kalan* ’az ember felső karja’; i. m. 400: (index) *mutato* *vy*; i. m. 302: (anticiput) *nayknak* [!] *kamaraya*; i. m. 353: (spuma) *nayl* [!] ’nyál’; i. m. 332: (gustus) *neldekles* (de l. TESz.: ’izlelés, kóstolás’); i. m. 368: (gurgurium) *neldekles* ’gége, nyeldeklő’; i. m. 371: (isosagus) *nel dekle torok*; i. m. 318: (facies) *orca*; i. m. 385: (vulwa) *picha*; i. m. 1974: (lepra) *poklos*; i. m. 411: (cartilago) *porczogo*; i. m. 423:

¹ A szám nem oldalszám, (a későbbi SchlSzj.-ből származó példákban sem), hanem a Szamota István által adott sorzáma a szónak.

(largaon) *remes* (= remese) 'végbél'; i. m. 441: (culus) *seg*; i. m. 386: (vlna) *seng* 'singcsont'; i. m. 360: (singulto) *soklok* 'csuklok'; i. m. 357: (flegma) *tacon*; i. m. 448: (polles) *terd kalach*; i. m. 410: (costa) *tetem* 'csont'; i. m. 1972: (cicatrix) *vak seb* 'var'; i. m. 465: (*scabies*) *var*; i. m. 348: (molaris) *zap fog*; i. m. 308: (supercilium) *zemeldek*; i. m. 307: (palpebra) *zem fedel* 'szemhéj'; i. m. 312: (pupilla) *zem fen*; i. m. 322: (ruga) *zeplew*; i. m. 270: (nascens) *zilekedven* (Szamota 1894: 91–96).
1525 k.: *wakzem* 'halánték' (TESz).

Murmelius 1533: LIV/728²: (Omentum) *Cheples gaay* [= háj] 'a hashártyának a hasi zsigereket a gyomorral összekötött kettőzete' (Brencsán 2006); i. m. LXX/904: (Icterus) *Farkas var* (itt valami probléma lehet a fordítással, mert az *icterus* sárgaságot jelent, a *farkasvar* pedig régen fekélyt, rákot jelentett); i. m. LXXI/915: (Vertigo) *Feynek forgasa* 'szédülés'; i. m. LIII/686: (Mandibula) *Fog hel*; i. m. XLV/570: (Eunuchus) *Herrelt ember*; i. m. LXXIV/938: (Astmaticus) *Herpiteslö*; i. m. LX/773: (Neruus) *lyn* [!] (a régi orvosi nyelvben az *in* jelentett ínt és ideget is!); i. m. LIX/765: (Condylus) *Izeknet* [= k!] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontrés' (Brencsán 2006); i. m. LIX/770: (Iunctura) *Iz hailas*; i. m. XLVIII/617: (Gustus) *Nyeldokleis*; i. m. LXVII/870: (Blesus) *pelp* 'selyp, pösze'; i. m. LXVI/861: (Balbus) *Röbögö* 'dadogó'; i. m. LXIV/658: (Strabo) *Sandal* 'kancsal'; i. m. XIV/836: (Cicatrix) *Sebhel*; i. m. XCVIII/1240: (Lens) *Serke* 'tetű petéje'; i. m. LVI/727: (Praecordia) *Synek haloia*; i. m. LXXVIII/978: (Gangrena) *Vat hus* (Brencsán 2006 szerint a gangraena üszkösödést jelent!) (A példákat l. Szamota kiad. 1896.)

Lentsés (1577) I. 43a: *Erzekönseg* [pl. látás, hallás stb.]; i. m. I. 220b: *ewessegh* 'gennyedttség'; i. m. I. 43a: *Fuladozas*; i. m. IV. 2a: *Futoso Myrigh* (Brencsán 2006 szerint a szó jelentése: 'gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat'); i. m. IV. 1b: *Ganchyu* 'innak csomózása, daganat'; i. m. I. 43a: *Lelekzet vewö Chyew* 'légsző'; i. m. I. 43b: *Meredök* 'merevgörccs'; i. m. I. 93b: *Nyelw cyap*; i. m. I. 45a: *Nyersesegh* 'emésztetlen, a gyomrot megterhelő étel hatása'; i. m. IV. 1b: *pattagozas* 'pörsenés, kelés'; i. m. IV. 2a: *pattanás*; i. m. IV. 2a: *Vereytek Folyoso* 'pórus'; i. m. I. 20b: völgyes Seb (= fistula); i. m. IV. 2a: *zömöch*.

Melius 1578: 88/1: A kinec a *seggi remeseie* 'végebe' ki esic. Érdekes azonban, hogy az Index részben ezt olvashatjuk: *Seggi remeseie avagy toronga* ki esic. Kérdéses azonban, hogy a *remese* és a *torong* ugyanazt jelentette-e. A TESz. a *torongy* első megjelenését 1585-re teszi (Cal. 1064), és a 'fekély, különösen a bélben' jelentést adja meg, igaz, hogy egy 1782-es adatot is közöl, ahol 'belső részek, belek' a szó jelentése.

Szikszaí 1590: 84: (Palpebrae) *Az szömöldök hea* 'szemhéj' (Melich 47); i. m. 90: (Lumbi) *Embernek agyeki* (Melich 49); i. m. 91: (Coxa) *Forgo czöt, vag' farcziga* 'farokcsigolya' (Melich 50); i. m. 96: (Loripes) *Hamfa labu* (Melich 51), a szó jelentése Veres Péter szerint: 'csámpás' (Nyr. LXX: 159); i. m. 171: (Reduua) *Köröm merög* (Melich 78), a szó jelentése: 'körömágygyulladás'; i. m. 96: (Blaesus) *Pelp, selp* (Melich 51); i. m. 92: (Crus) *saar tetem* 'szárkapocscsont' (Melich 50); i. m. 91: (Praeputium) *Szemerem testnek bőre* (Melich 49).

Szenczi Molnár Albert 1604: Foetus. *Hasas, Terhes, Tölgyellő* 'terhes'; Delirium. *Főnek meghiulasa, Bolyokázás, Ebfelyőség*; Porus. *Veretec lic*; Scrotum. *Monyatóki, Töki saczkoja* (az EWUng. a szónak a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója jelentésére az első adatot 1760-ból idézi csak!).

Apáczai 1653: 142: *buz* 'comb'; i. m. 189: *fikarty* 'rost'; i. m. 189: *fuallás* 'szél'; i. m. 148: *fül vásár* 'fülszír'; i. m. 144: *gömböc* 'gyomor, has'; i. m. 184: *gyakdos* 'szúr'; i. m. 189: *haboru aluás* 'nyugtalan alvás'; i. m. 150: *holyag borittoja* 'dűlmirigy'; i. m. 184: *hurutás* 'köhögés'; i. m. 167: *kimohozás* 'a szeméremszórzet kinövése, a nemi érés ideje'; i. m. 167: *mehnek ajtaja (baja)* 'méhszáj'; i. m. *makkotska* 'mirigy' (a *makk* elnevezés többször is előfordul Apáczainál; szól az agyban levő *fenyő makkotskaról* 'tobozmirigy' (i. m. 154), a *tsetsek makkotskairól* (i. m. 150), valamint a *takony tsináló makkotskáról* is (i. m. 148)); i. m. 184: *βuro* (*gyakdos*) *fájdalom*; i. m. 182: *zabarlóadás* 'torkosság'; i. m. 181: *zákány (üledés)* 'üledék'.

Lippay 1664: 307: a' vizzel *korogtatva* (= gargarizálva) *mossa-meg* gyakran a' torkát.

Comenius 1669: *árva hús* 'izom' (XXXIX. tábla), *orvos* (*nevedékeny, deák*) *ujj* 'gyűrűsujj', *vak-szarv* (XXXVIII. tábla). Az *árvahús* a musculus megfelelőjeként a következő szöveggörnyezetben fordul

² Az arab számok a példák sorszámai (a további Murmeliustól származó példák esetében is).

elő: „Levonnyattatván a bőr, megtetszik a hús, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (*árva husoknak*) hívunk.” A *vakszarv* a *vakszem* (= halánték) szinonimája.

Pápai Páriz 1690/1747: 394: *alutó* 'altató'; i. m. 13: *elől-járó posta* 'előjel, tünet' (pl.: „Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének *elől-járó postájá*”); i. m. 5: *feje lágya*; i. m. 28: *félszegség* 'bénaság'; i. m. 150: *Gyomor háborúja*; i. m. 4: *hánytató Orvosság*; i. m. 169: *Has-sikulás* 'hasmenés'; i. m. 319: *kiomlás* 'varasodás, varképződés, kiütés'.

Pápai Páriz 1708/1767: *Fistula. Tsű, Tsév, Tsív, Síp* 'sipoly'; *Helloborosus. Zábpás, Bolond, Eszelős ember, Melánkóliás* 'bolond'; *Lasanum. Szaró, Huddó edény; Latrina. Szaró-βék, Árnýék-βék; Lema. Orr, Szem-folyás, Tsipázás*; stb.

2.2. Metaforikus kifejezések. Murmelius: 1533 LV/711: (Epiglosis) *Torok dioia* 'gégefedő' (Szamota 1896); Lentsés 1577: I. 61b: *arpa* 'szembetegség'; i. m. I. 17a: *Chyap*: 'végbélkúp'; Szikszai 1590: 92: (Conuexum pedis, pars superior) *Az labnak az feie* (Melich 50); *Medicinae Variæ* 1603 k.: *petsenies szem* 'gyulladt szem' (Hoffmann [szerk.] 1989: 14); Máriássy 1614–1635 k.: *uegbel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); i. m.: *keoreom haz* (Hoffmann [szerk.] 1989: 56).

Pápai Páriz 1690/1747: 68: *érnek réttye* 'ér fala'; i. m. 91: *mondola* 'mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv'; i. m. 99: *petsenye* 'izom' (a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a Pax Corporisban: zsír, szalonna; ez azonban téves; vö.: i. m. 376: *musculusok vagy petsenyés husok*; vagy i. m. 92: *a nyeldekklő körül való apró petsenyék*); Pápai Páriz 1708/1767: 144: *nyelő hurka* 'nyelőcső'; stb.

2.2.1. Különleges típusai a metaforikus kifejezéseknek az állatnévi eredetű betegség- és testrésznevek. Ezek többféleképpen keletkezhetnek. Az ősi (már az ókortól kezdve élő) babonás hit szerint az ember gyomrába és egyéb részeibe: a fülbe, az orrba, a bőrzebe, a fogba – a test nyílásain át – mindenféle utálatos állat, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú 'pettyes göte', féreg jut be, és ott önálló életet élve elszívja az ember erejét.

A fogferegelméletéről például (amely egészen a 18. századig tartotta magát) először a mezopotámiaiktól hallunk még a Kr. e. 2. évezred elején (Hoffmann-Axthelm 1973: 27), akik úgy gondolták, hogy a fogak fájdalmát a szuvasodást okozó (fogakban lévő) démonok, férgek idézik elő. Az emberben (vagy az állatban) élősködők (vagy vélt élősködők) neve gyakran vált betegségnévvé: *fülféreg, fogféreg, szőrféreg, giliszta, tetű*.

Az állatnévi eredetű betegségnév oka azonban többnyire nem az emberben élősködő állat vagy vélt állat meglétében keresendő. Az ilyen nevek gyakran külső vagy belső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkeztek.

Külső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkezett, például: *béka* 'nyelv alatti daganat'. Lentsés 1577: I. 91a: „*Az Nyelw alath [...] dagadas lezön, kyth Bekanak hynak.*” Pápai Páriz Ferenc részletesen meg is magyarázza a név eredetét: „Igy hivattatik: mert ez a *Dagadás olyan formában dülyyed-ki, és közepi iránt két felé vagyon válva, mint a 'békának az utolya*” (Pápai Páriz 1690/1747: 77). Miskóltzy más indoklását adta a *béka* elnevezésnek: „mivel a' kin vagyon ez a' daganat, a' szólást igazán nem teheti, hanem *mintegy Béka úgy rekeg*, és az ő nyavaláját aval jelenti-meg” (Miskóltzy 1742: 114). Stb. Ebbe a típusba tartoznak még a következő szavak is: *békavar, disznószaka, fűrjfol, fűrjmonyos szepelő, madárkórság, nyúlajak, polipus, torokgyík, tyükszem, vakondokdagadás* stb. is.

Máriássy 1614–1635 k.: *beka war* (lóbetegség; Hoffmann [szerk.] 1989: 57). – *Disznószaka*. A TESz. szerint a *szak* első jelentése 'az áll alatti mirigyek gyulladása, hályogja'. Magyary-Kossa II. (1929: 289) szerint a *disznószaka* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, amikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejserű látványt nyújt, és szerinte a kifejezés már Bornemisánál (1578) is előfordult: „*Toroc gyikia [...] diszno szakaia*, keleuene oszollyon.” – *Madárkórság* 'a nyelv bénulása'. Lentsés 1577: I. 91a: *Az Nyelwnek gutayath Magyarul, Madar korsagnak hnyiak*. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, és az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szöke 1982: 39), akárcsak a bénult nyelvű emberé. – *Nyúl-ajak* (Miskóltzy 1742: 182; a TESz. a szónak az első előfordulását 1808-ra teszi, bár megjegyzi, hogy a szó nem szakszóként [csupán hasonlításban] már előfordult 1683-ban is: *Amint fel vagyon hasadva Nyúl ajak formara az embernek ajaka*). – A *torokgyík* már 1489-ben is előfordult: *torokgyík* (TESz.) 'torokgyík, diftéria'. A *torokgyík* Issekutz szerint olyan fertőző betegség, amelynek lefolyása során a szájpardon, a nyelvcsapon,

a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyszerű lepedék keletkezik, amely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77). – *Tyuk szöm* 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (Cal. 1585: 185-ből id. a TESz.). – Miskóltzy 1742: 111: *Polypus*. „*Miért hivattatik Polypusnak? Mivel az ő figurája hasonló az tengerben lévő Habarnicza névű hálnak lábaihoz*”; i. h.) – Miskóltzy 1742: 109: *vakandok dagadás [...]* *Ez lágy dagadás [...]* kiváltképpen az fejen szokott lenni, mely az ő széles és fel-hóljagzot formájára nézve a *Tekeyös-Béka*, vagy *vakandokhoz hasonló, s azért-is annak hivattatik*. Stb.

Keletkezhettek állatnévi betegségeknek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérges állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, és egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a korból a következő betegségeknek tartoznak.

Melius 1578 145.1: *Farkas és rothat seb*. – Pázmány Imádságos könyvéből id. Magyary-Kossa II. 1929: 291: *Farkas betegség*. Pázmány szerint a szó valószínű jelentése: 'farkasgörcs, erős görcs' vagy 'farkasseb', amely rákot vagy nehezen gyógyuló fekélyes bőrbajt jelenthetett. – Lentsés 1577: I. 56a: *Farkas Halyog* 'szürkületi vakság': *Farkas halyog az Magyarul, mykor valaky yol lath nappal, Napnyugath után kewesse*. – A *rák* 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség'. Ilyen jelentésben a szó először Calepinusnál fordul elő (id. TESz.). – A *zsába*. A hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat* meg gyogit (Beythe 1595: 13); stb.

Az eddigiekkel ellentétben a betegség enyhe, veszélytelen voltára utal a *bárányhimlő* (vö. 1719: *bárány hümlőzés*; TESz.) *bárány* szava. A bárány ugyanis szelíd, veszélytelen állat. Hasonló szemléleten alapul a német *Schafblatter* 'juhhimlő'. Ez is hathatott a magyar szó kialakulására.

2.3. Gyakoriak már ebben a korban is a **tükörszavak**, például Murmelius 1533: LIV/707: (Gurgulio) *Adam almaia* 'ádámcsutka' (Szamota 1896); a Lentsés *Ars Medicájában* előforduló *mássza* 'méhlepény' (az 1577: 280b-hez ragasztott levélcsíkon). A szó esetleg latin tükörszó, vö. l. *secundinae* 'második', mármint a szülésnél másodikként „megszülető” (TESz.). Tükörszó Apáczai (1653) több elnevezése is, például: Apáczai 1653: 144: *bél köntöse* 'bélfal'; i. m. 147: *ér köntöse* 'érfal' (vö. latin *tunica vasorum*); i. m. 157: *fül dobja* 'dobhártya' (vö. latin *membrana tympani* 'dobhártya', amelyben a *timpanum* = dob); i. m. 147, 160: *inon való husok...* (*egerecskék*) 'izom' (vö. latin *musculus* 'kis egér'); i. m. 145: *kapu ér* (ma: *májkapu-gyűjtőér* a neve; vö. l. *vena portae*); i. m. 151: *lepény* 'méhlepény' (vö. latin *placenta* = lepény, kalács); stb.

2.4. Sok esetben a szerzők nem találtak megfelelő kifejezést a latin szavakhoz, ilyenkor **körülírással** éltek.

Murmelius 1533: LXX/897: (Gonorrhoeus) *agiokban valo betekseb* 'nemi betegség'; i. m. LXXI/913: (Veternus) *El feleittő beteseg* [!] 'szenilitás' (?); LVI/724: (Ilia) *Embernek syue körneke* (Burian 1901 szerint a latin szó jelentése 'ágyék'); i. m. LXXV/952: (Extasis) *Eznek el taosasa*; i. m. LXXVII/969: (Grauedo) *Feinek alum hozzo korsaga*; i. m. LXXVI/964: (Hemicranaea) *Feinel* (= fejnek) *egy reszenek faidalma* 'féloldali fejfájás'; i. m. LIII/687: (Gingiuia) *Fognak kelő hele* 'íny'; i. m. LIII/685: (Maxilla) *Fog tarto al*; i. m. LXI/795: (Vterus) *Germek fogado hele* 'méh'; LXII/796: (Secundae) *Germek tarto lantorna* 'méhlepény'; i. m. LIX/765: (Condylus) *Izeknet* [helyesen: ízeknek] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontrés'; i. m. LXXV/956: (Lunaticus) *Ki holnaponkint meg bolondol* 'holdkóros'; i. m. LVIII/754: (Ambidexter) *Ki mint ket kezre tudia* 'kétkézes'; i. m. LXIV/837: (Neuus) *Munden testön valo tag* 'anyajegy'; i. m. LXVI/862: (Traulus) *Nehezen solo* 'dadogó'; i. m. XLV/574: (Infans) *Nem solhato gyermek* 'kisdud, csecsemő'; i. m. LXXVI/957: (Scrophula) *Nylue allat valo naualia* (Brencsán 2006 szerint 'gümökóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat'); i. m. LXXIX/989: (Glaucoma) *Semnek homalussaga* 'zöld hályog'; i. m. XLVIII/622: (Artus) *Tagoknak köteli*; i. m. LXVIII/878: (Hemiplexia) *Tesnek* [!] *egy fellul valo naualia*; i. m. LXXVIII/981: (Hernia) *Testnek el szakzkodasa* 'sérv'; i. m. LXIV/831: (Tabes) *Töröt wer* 'szifilisz következménye'; i. m. LXX/899: (Pneumonia) *Tüdőnek fel fuualgodasa* 'tüdőgyulladás'; i. m. LXIII/822: (Pori) *Véreytek iaro lik* (Szamota 1896: 1–42).

Lentsés György 1577: I. 15a: *Alom hozo oruossag*; i. m. I. 167a: *Az oldal chyontok alat ualo husos hartyak* 'mellhártya'; i. m. I. 20a: *Dühös busulth bolondsg* 'furod, düh, dühroham' (vö. Brencsán 2006); i. m. I. 280a: *gyermök tarto* 'méhlepény'; i. m. I. 57a: *Ha az Zöm zep, de keveset latny vele* 'myopia, rövidlátás'; i. m. I. 61a: *Ha Mely szöm Estwe vagy Eyel yol lath, de delbe awagy nappal*

keweseth; i. m. I. 186b: *Hasnak Verrel valo mönese* (= dysenteria 'vérhas'); i. m. I. 73a: *orban ualo termeth husrol*; i. m. I. 164a: *Saarnak az bör ala ky omlasa* 'sárgaság'; i. m. I. 92b: *Torok elöth walo husok* 'mandulák'; i. m. I. 45a: *Zömnnek setetsege* 'glaucoma, zöld hályog'.

Szikszaei 1590/1602: 165: (Gonorrhoea) *Agyekben valo betegség* (Melich 76); i. m. 161: (Batrachus) *A germeknek nyelue alat valo keles* (Melich 74); i. m. 94: (Oosphagus) *A gyomornak az sziaa melen az etek be megen* (Melich 51); i. m. 86: (Maxilla in qua fixi sunt dentes) *a' kiben fogak alnak* (Melich 48); i. m. 91: (Verpus) *Akkinek szömerem testenek böre el meczetet* (Melich 50); i. m. 161: (Aphtae) *A' zajában az inen valo kelések* (Melich 74); i. m. 162: (Condiloma) *Az alfelben ualo süil* 'végbélfekély' (Melich 74); i. m. 94: (Peritoneum) *Az belső nagy hartia mely az belt be borította* (Melich 51); i. m. 94: (Adeps) *Az bör alatt valo köuserseg* (Melich 51); i. m. 88: (Iliia) *Az embernek szüue körnieke, vagy agyeka* (Melich 48); i. m. 94: (Pylorus) *Az gyomornak iob felöl ualo sziaa az mely az beelre szolgal* (Melich 51); i. m. 97: (Traulus) *Azki a' szolasban nem möhat nemöly bötüt ki* (Melich 52); i. m. 97: (Pellus) *Az ki az szolasban valo hertelenkedesből nemely bötüt uagy syllabat el hagy gyakorta* (Melich 52); i. m. 97: (Ischophonus) *Az ki kesöre, nehezen, es akadozua szol* (Melich 52); *Az testnek közepső dereka, mely vagy az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 97: (Infans) *Bölcsőbéli gyermek a' ki meeg nem szolhat* (Melich 52); i. m. 94: (Trunco, in homine dicitur media pars corporis a collo vsque ad inguina). *Az testnek közepső dereka, mely vagy az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 91: (Secüdae) *Burok, gyermek tarto lantorna* (Melich 50); i. m. 168: (Lunaticus) *Eyeli bolödöskodo* 'holdkóros' (Melich 77); i. m. 176: (Catapotium) *El nyelö oruosság, uág pilula* (Melich 80); i. m. 86: (Palatum) *fognak belső része* (Melich 48); i. m. 16: (Hydrophobia) *Dühös betegség, mikor az embört az dühös eb meg maria, meg dühödik tüle* 'veszettség' (Melich 76); i. m. 163: (Ephialtes) *Eyel valo meg nyomas* (Melich 75); i. m. 177: (Abstinentia) *Eteltöl valo meg tartoztatás* (Melich 80); i. m. 176: (Clyster) *Feczkendő, has tisztító oruosság* 'beöntés' (Melich 80); i. m. 160: (Hemiplagia) *Fel Gutta, eggik oldalának el szaradása* (Melich 74); i. m. 85: (Lucinus) *Kinek mind ket szeme kicsin, czik szemü* (Melich 48); i. m. 94: (Diaphragma) *Közep hartia az melly között es az has között* (Melich 51); i. m. 93: (Naevus) *Minden testen valo iegy* 'anyajegy' (Melich 50); i. m. 164: (Epidemia) *Mindön döglötös nyaualia* 'járvány' (Melich 75); i. m. 161: (Asthma) *Lehellesnek nehéz volta* (Melich 74); i. m. 163: (Dispnoea) *Leleketnek nehéz uolta* (Melich 75); i. m. 86: (Bucca, interior cauitas) *Szainak belső része, pofa* (Melich 48); i. m. 163: (Epiphora) *Szömnnek gyakran könyuezese* (Melich 75); i. m. 92: (Pori) *Vereitek iaro apro likak*. (Melich 50).

1603 k. *Medicinae variae: Kinek köszüenies auagy petsenies az szeme* 'gyulladt szemü' (Hoffmann [szerk.] 1989: 14).

Szenczi Molnár Albert: 1604: *Agonia. Belső rettenetes hartz; Anatomicus. Holt test metélö; Appetitus. Nagy eteli kivansag; Atheroma. Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 2006); *Cyndylus. Vyaid izeinec czomoia* (ma: bütyök, izületi véggel rendelkező csont-rész; vö. Brencsán 2006); *Eugium. az aßfonyjallat ßemerres testének kapu hartyajaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: szüzhártya); *Menses. Aßfonyi allat Holnapos nyavalyaja* (ma: menstruáció); *Musculus. Egereczke Item Embernece tagain valo inas domboru husoc; Periostion. Egy vékony hartija, ki az egeß embernece minden czontyait befödi* (ma: csonthártya; vö. Brencsán 2006); *Peritoneaum. Vékony de erős hartija, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: has-hártya; vö. Brencsán 2006); *Phagaedena. Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beeszti* (ma: kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás; vö. Brencsán 2006); *Phimosis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midön az böre ugy meg þorol, hogy az mackrol le nem foþolhat, avagy vizontag rea nem borulhat* (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 2006); *Porus. Veretec lic, haylic az ember börin; Siriasis. Agy velo környekinec fölizadása, elhevölese, kivalt kep kis Gyermekeken* (ma: napszúrás; vö. Brencsán 2006); *Steatoma. Testen valo dagadas, kiben faggu-þabaso nedvesseg vagon* (ma: faggyútömlö; vö. Brencsán 2006); *Trachea. Lelegzet vevö gege* (ma: légcső; vö. Brencsán 2006); *Várix. Dagat öreg Ér az ember testén* (ma: visszeres csomó, görcsér; vö. Brencsán 2006); stb. Érdekes, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Máriássy (1614–1635 k.): *Az kinek az alfelebul az uegbelj le jar* 'a végbél fekélye vagy visszeres csomója' (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); *Török 1619 e.: Az kinek sziaa meg uezsz* 'a száj fekélye vagy rákos daganata' (Hoffmann [szerk.] 1989: 80); *Szentgyörgyi János 1619 e.: azonj allatok titkos hellie* 'női nemiszerv' (Hoffmann [szerk.] 1989: 200).

Apáczai 1653: 145: *altal rekeftő hártya* 'hashártya'; i. m. 150: *börnek apro menedéki* 'pórusok'; i. m. 157: *domboru kristály lentse* 'szemlencse' (vö. latin *lens*); i. m. 150: *golyok egybe gomolyodot menedéki* 'hercesatornák'; i. m. 151: *magzat be fedő hártýák* 'magzatburok'; i. m. 243: *nyeldekő kinyitto és bé szoritto inas husa* 'nyelőizom'; i. m. 157: *flaglas berző refetskek* 'szaglőidegek'; i. m. 157: *ülőhöz hasonló tsontocska* 'a hallócsontok egyike' stb.

Pápai Páriz 1690/1747: 99: *a' hasat a' melytől által elrekesztő hártya* 'diaphragma, rekeszizom'; i. m. 256: *a' izek mellett a' hártýákat és a' tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínszalagok'; i. m. 111: *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártya* 'mellhártya'; i. m. 107: *a' Tüdő sok holyagos lyukai* 'hörgők'; i. m. 236: *a' vizeletnek útain vagy a' Hójjagra menő tsatornái* 'ureterek'; i. m. 310: *bőrön való apró nem látszó lyukatskák* 'pórusok'; i. m. 291: *esze nélkül vagyon* 'önkívületben van'; i. m. 312: *esze-nélkül beszél* 'félrebeszél'; i. m. 56: *fülben való zengés*; i. m. 94: *torkában való rotyogtatás* (ugyanitt használja P. Páriz a *gargarizálás* szót is); i. m. 253: *tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínszalagok'. – Az *extrastolét* Pápai Páriz Ferenc így írja le: *a Szű dobogáson itt értyük a' Szűnek azt a' felverését, melly rendeletlen és természet ellen vagyon* (i. m. 132–3); a *koszoruérgöröcsöt* pedig így: *a Szű hirtelen megszorúl és fojlódik* (i. m. 130).

Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Aequimanus. Jobb és bal-kézzele egyaránt élő* 'kétkezes'; *Atheroma. Kásás genyetséggel teli kelevény* 'kásadaganat'; *Bubones. Egéß testben való mirigyes kelevények, de kiváltképen az ágyék körül*; *Caesones. Kik annyok hasát fel-metfvén születtetnek*; *Ferulae. Defkátskák, mellyekben az eltörött tsontot kötik a borbélyok* 'sínek'; *Fundulum. Az a' bél, mellynek a' végén nitsen ki-menetel, mellyből gömböztöt csinálnak*; *Gargarizatio. Torkában meg-rotyogtatás*; *Gemursa. Láb' újjai alatt való kelés, vagy inkább kemény tsomózás*; *Haemorrhoides. Vég-hurkán való súly vagy súlyos erek*; *Herpes. Apró köles-forma fakadékok. Item. Tüzes orbancz*; *Infantaria. Gyermek-ágyban-lévő afony* 'gyermekágyas'; *Jejunum. Egy bél a' testben, melly mindenkor üres* 'éhbél'; *Lethargia. Mély álomba ejtő-betegség*; *Lycanthropia. Farkas marásból lett dühösség* (Brencsán 2006 szerint a szó pontos jelentése mikromániás téveszme: a beteg állatnak – farkasnak – hiszi magát); *Menses. Aßfonyok* 'hóßámi folyások'; *Steatoma. Kemény tályog, fagygyú forma matériával teli* 'fagygyútömlő'; *Ureter. Olly ér, mellyen a' vizelet a' holyagba szivárog* 'húgyvezeték'; *Varix. Érnek meg-tsomózása az ember' lábain* 'visszér'; stb.

3. Az orvosló könyvekben nem csupán a szókincs megválasztásával, a magyarázatokkal próbálták a közönséghez közelíteni munkájukat a szerzők. Arisztotelész szerint az adónak tekintettel kell lennie a vevő érzelmeire, és figyelembe kell vennie a meglevő **társadalmi hiedelmeket** is. – Mivel az egyszerű emberekhez nagyon közel állnak a „babonák”, a hozzájuk való közelítésnek egyik hatásos módja a **népi hiedelmek, gyógyszerek, gyógymódok felvétele az orvosló könyvekbe**. Nem lehetünk azonban biztosak abban, hogy például Lentsés György és Pápai Páriz Ferencz valóban ilyen céllal használta-e fel a népi gyógyszereket és gyógymódokat, hiszen köztudomású, hogy a 18. század közepéig keveredett egymással a „hivatalos” és a népi orvoslás ismeretanyaga (Hoppál 1990: 703; Oláh 1956: 84). Hogy népi gyógymódokat felvett a munkájába még Pápai Páriz is, azt maga a szerző is megerősíti, például ezt írja: „**Paraszt orvosságban, leghathatosabban munkálódik ezaránt azon Baknak hugya, ha mihelyt elereszti, azon melegen issza a' beteg**” (1690/1747: 242); vagy: „**Mindeneket [= minden gyógyszert] elő nem számlálok; hanem mindenekelőtte [...] a' szegényekért egynéhányat még leírok**” (i. m. 183); vagy „**Jó igen ez-is parasz orvosságban**” (i. m. 281).

A hagyományos (népi) gyógyítás mágikus-szakrális eredetű gyógymódjainak több típusa van. Ezek közül némelyik gyakran, mások ritkábban és megint mások egyáltalán nem fordulnak elő írásos emlékekben ebben a korban.

3.1. Gyakran találkozunk az orvosló könyvekben olyan évezredes népi hagyománnyal, hogy állati és emberi testrészeket és nedveket (többek között ürülekeket = ganéterápia) ajánlanak gyógyszerként, például: Lentsés 1577: IV. 11b: [*Fenek eteleről*] *Folyo vyzben termőth rakokat eses megh, annak az hamwat föld özwe Mezzel, es keosd azzal*; Pápai Páriz 1690/1747: 22: [*Kórságról*] *Fetske vagy Szarka fiaikat elevenen össze-vagdálván, és a' víz vévő fazékban a' virág közzé vetvén, együtt vészik vizét*. – XVII. sz. Orvosságoknak rendszedése: *Ha az uőlegent megh kötik hazasagaban*

Vedied az holt ember fogat, és azal a uölegent füstöld megh, az utan Isten segetesegebül kedvet teheti az menjaszonnak (Hoffmann [szerk.] 1989: 460); Pápai Páriz 1690/1747: 335: *Tsuda erő vagy on a' meghólt ember Koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rend-szerint, és azt sokáig gyakorolja; szemlétomást apasztyta mind a' Gelyvát, mind akarmelly szakát [= daganatféle].* – Lentses 1577 I. 181a: [Hasnak Fayasarol] *Farkasnak ganeyath kyt fön talalz valamy Bokron es nem az földön, törd megh, Borban awagy vyzben ad megh ynnya, es kösd az hasara is; Medicinæ variae 1603 k.: [Meredeokrül.] Loszart melegen tedd egy pohárban fejer borban, es ehionra igiad* (Hoffmann [szerk.] 1989: 21); Becskerekí 1698–1703: [Szemölcsről való] *Az tehen mikor egyszersmind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind* (Hoffmann [szerk.] 1989: 356); Pápai Páriz 1690/1747: 273: [A Vér-folyásról] *Nem tsinos, de valóban hathatos orvosság e' nyavalyában a' Szamár ganéja: megaszalván s törvén, adgyák-bé innya.*

3.2. Gyakoriak voltak az analógiás, hasonlóságon alapuló gyógymódok is, amelyek további típusokra oszthatók. 3.2.1. „Ami elrontja meg is gyógyítja”. **3.2.2.** A betegség eltávolítása, elküldése, átadása, lehúzása; szélnek adás, víznek adás, fához küldés. **3.2.3.** Visszajáról végzett cselekvések.

3.2.1. A néphagyományban szokásos az **analógiás gyógymód**. Ez azt jelenti, hogy ami okozza a betegséget, azzal kell meggyógyítani, vagy: olyan állati részzel kell végezni a gyógyítást, amelyik része beteg az embernek. Például: Lentsés 1577: I. 84a: [fogfájás, fogfereg ellen]: *Földy gylyztakath eges megh, annak hamwath töd az odwas fogban, megh gioogytta;* Török 1619: *Aszald megh az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara* (Hoffmann [szerk.] 1989: 123); i. m.: *Az meöli giermöknek eleöszeör foga kezd hullanj, az mellik eleöszeör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj* (Hoffmann [szerk.] 1989: 92). – Pápai Páriz 1690/1747: 387: *A' Kígyó marás ellen hamarjában, ugyan a' Kígyó fejét rontsd-meg, és azt kösd a' sebre;* i. m. 135: [Szű-dobogásról.] *a' Szűnek, úgy ittis hasznos [...]* *a' Szarvasnak szivében termett tsont: megtörvén és négy pénz nyomót Borban vagy fekete Tseresznye vízben Megiván;* stb.

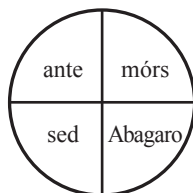
3.2.2. Egészen az ókorig visszavezethető népi hagyományban élő gyógymód volt a **betegségnek a „lehúzása”,** például: Beythe András a következőket írja *Fives konuvében a bolhafüről:* *Fogh faiasrul io az leueleit kiüöl az fogak inin, es kivaltkeppen az faio fogra raknij, de mihelyön raita meg melegzik, azonnal el kely vennij es ismeg mast reia tennij: Az utan azon leueleket, kiket az fogaba raktak özue zödnij es vizesen yo helyön, kut forrasnal, a földben be asnij hogy el rothadjanak, fölötte igen haznal* (Beythe 1590: 50v–51r). – Lentsés 1577: IV. 12b: [Fenek eteleröl] *Kös Egy ehwen rakoth rea, tarch mynd addigh raytha az mygh meg hal, az feneth meg Eoly, Eo magais megh hal.* – Pápai Páriz 1969/1747: 338: [Kígyó marás ellen.] *Mellyezd-meg az eleven Tyúk-hasát, tedd az ilyen sebre, kiszija a' mérgét.*

3.2.3. Az analógiás gyógyító mágia különleges megnyilatkozási formája a **visszajáról végzett cselekvésben** való hit. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét (Hoppál 1990: 710). Például: Lentsés 1577: I. 85a: A borostyán magvát rózsalojjal, pomagránátnak héjával kellett megfőzni és a fájással ellentétes oldali fülbe kellett helyezni [...] *ha azt az yobbyk fwledben tölteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy. Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el;* Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Fogh faias ellen] *Az torma gjökérből faragi le késsel [...]* *faczard kj, az tormat egj kalanban harom czeppet belöle, azutan az bal kezeden valo nevetlen ujoddal harom czeppet czeppencz az kanalban, masfelöl való füledben tölczed az orvossagot* (Hoffmann [szerk.] 1989: 253).

3.3. Mágikus, kozmikus erőt tulajdonított a néphit a villám sújtotta fa szilánkjának is, például: Becskerekí 1698–1703: *Ha fáj az fogad, menyköütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, az az megszünik az fájása* (Hoffmann [szerk.] 1989: 357).

Használták olykor a mágikus kört is gyógyításra, például: Török 1619: *Tiszta feöldön az fog faio embört allasd meg arczul nap keletre öösze teuen mind ket labat ird meg ez keüetközö*

circulust laba högnyel, de az kest el ne fordicz kezedbe, hanem a' mint előzőr fogod, mind uegig ugy tarcz. Előzőr told az földbe az a litteraba nielig az kest, kergied ha faie? Ha mongia fai: az utan told az o litteraba, ismet az utan a' d litteraba, utolzor az g litteraba. Ualamellikbe toliod penig mindönkor, kergied ha fae, ualamellikön mongia hogi nem fay, mingiart el hadgiad, es el all rola az fogh fayas (Hoffmann [szerk.] 1989: 134).

3.4. A népi fitoterápiának is vannak mágikus elemei. A mágikus-kozmikus erőtér biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar folklór számszimbolikája is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszer meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta beszedni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Vagy a növényeket meghatározott helyen és módon kellett begyűjteni vagy elfogyasztani (temetőben, sírról, útszélről, kereszttútnál, árokpartról, akasztófa tövére stb.), és sokszor csak meghatározott időben (teliholdkor, újhholdkor, valamelyik jeles napon: György napja, május elseje, pünkösd, Iván napja, úrnapja, Nagyboldogasszony napja, két asszony köze, áldozócsütörtök, Szent János napja, apostolok oszlása, péntek stb.). Például: Lentsés 1577: III. 16b: *Bogachkoroban termöt ferget kylenczet vary be Börben, kösd az Nyakara viselye oth; Medicinae variae 1603 k.: Kilenczi szem borsot törý megh, es eginihany petrosoliumal timporald öszue, es ted az faio fogad uduaban* (Hoffmann [szerk.] 1989: 45); Török 1619 e.: *Huszon het [3 × 9] borsot, es egi görözd fokhagimat teöry megh, elegicz eczetbe, es teöd az faio fogra* (Hoffmann [szerk.] 1989: 101). – Példák a szedés időpontjára. Frankovich 1588: 19: *Ha a böjt mása auagy zent György hauaban el közdöd az gyökereknék es füweknék zedeset...; Becskereki 1698–1703: Mártiusban az nyirfa míg ki nem levedzik, addig vedd vizét egy fúruival, fúrd meg az ódalát, tedd egy tiszta edényben, mert sok haszna vagyon* (Hoffmann [szerk.] 1989: 357); Orvosságoknak rendszedése XVII. század: *Kinek az szaja ki vess. Nincs job, mint husvet napjan ebéd előtt ehomra keszoczet egiel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 462); Probalt orvosságok 1684: [...] *hogya füveket akar szedni és ásni [...] akkor jó mind fű s mind töve, mikor jó erejében vagyon, azért csak pünköszt hava töltin és Boldog-Asszony napja között való napokon ássad napfeljötte előtt* (Hoffmann [szerk.] 1989: 355).

3.5. Egyéb mágikus gyógymódok. Ide tartoznak még a szóbeli gyógyító eljárások (ráolvasások, imádságok); az egyéb vallásos (kereszténységhez köthető) gyógymódok: szentelmények, offerek; a füstölés, a pneumatizálás, valamint a gyógyszeres kezelés megtámogatása egyfajta „pszihoterápiával” (kommandálás, ajánlások, „reklámok”).

A meggyőzés eszközeiről részletesen írtam korábban (Keszler 1012; vö. még Kuna Ágnes 2014 és 2015 is), az egyéb eszközök csak ritkán és elsősorban a kisebb kéziratos orvosló könyvekben fordulnak elő. Például: Újhelyi István 1677: (Méhanya ellen.(= méhsüllyedés) *Az porcsfüvet [...] föld meg [...] tedd a ködökére [...], s te mondjad ezt: Atyának, Fiúnak és Szentlélek Ur Istennek nevében. Vala egyszer egy zsidó vitéz, kinek neve vala Longinus, ki Christus Urunknak az magas keresztján szívét általöklelte vala kopjával, jöve vér és víz belőle: ez légyen tenéked orvosság. Az betegnek nevé kell említeni* (Hoffmann [szerk.] 1989: 300).

Lentsés 1577: I. 278b és 280a: *[Hogy könnyen szwlhessön az azzonyallath]; Fwstöltesse alol magath pezmawal.*

A népi gyógyítással kapcsolatos társadalmi hiedelmek feldolgozása a gazdag szakirodalom és példaanyag miatt kötetnyi (sőt több kötetnyi) anyagot tennének ki. Itt csupán meglétüket (még a „tudós orvosló” könyvekben is) szerettem volna igazolni.

6. Összefoglalás. A régi magyar szavakat és szókapcsolatokat tartalmazó források tanulóknak és hétköznapi embereknek íródtak, ezért szerzőik próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak. – A tanulmány a szókincs és a kifejezések megválasztásán kívül kitér az orvosló könyvekben (még a „tudós orvosló könyvek”-ben is) megjelenő társadalmi hiedelmekre is.

FORRÁSOK

- Apáczai Csere János 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. Kriterion Könyvkiadó, Budapest.
- Becskeréki Váradai Szabó György 1698–1703. *Medicusi és borbélyi mesterség*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.
- Benkő Samu (szerk.) 1984. *Szenci Molnár Albert. Napló és más írások*. Kriterion, Bukarest.
- BesztSzj. XV. század. Kiadja: Finály Henrik 1892. *A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvmelék a XV. századból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beythe András 1590. *Fives köniüv*. Németújvár.
- Frankovich Gergely 1588. *Hasznos és fölötte szükséges könyv*. Monyorókerék.
- Geréb György 1959. Comenius, Johannes Amos: *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Házi patika* 1663 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 227–46.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Horhi Melius Péter 1578: *Herbarium*. Kolozsvár. Reprint Kiadás: Balassi Kiadó, Budapest. 2002. Az idézőskor: 1578/2002.
- Lentsés György 1577. *Ars Medica*. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár: Sárkány Nyomda, 1943. A munka az azóta előkerült címén (*Ars Medica*) szerepel már többek között: Péter, M. 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Máriássy János 1614–1635 k. *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae variae* 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 12–52.
- Miskólczy Ferenc 1742. *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ*. Streibig János, Győr.
- Murmeliuss 1533. Murmeliuss, Johannis: *Lexicon [...]*. Kiadja: Szamota István: A Murmeliuss-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1896. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XVI. kötet 7. szám. Magyar Tudományos Akadémia.
- Nadányi János 1669. *Kerti dolgoknak le-írása*. Kolozsvár.
- Orvosságoknak rendszedése*. XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 460–95.
- Orvosságos könyvecske* 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 247–66.
- Pápai Páriz Ferenc 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Az idézőskor: 1690/1747.
- Pápai Páriz Ferenc. *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum*. 1708/1767.
- Schlägl Szójegyzék 1405 kör. Kiadja: Szamota István 1894. *A Schlägl magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szenci Molnár Albert 1604. *Latinovngaricum. Vngarico-Latinum*. Nürnberg.
- Szentgyörgyi János 1619 e. *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 173–209.
- Szikszai 1590. Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarivm Latino-vngaricum* 1590. Kiadja: Melich János 1906. In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XIX. kötet (1904–1906).
- Török János 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–171.
- Verancsics Faustus 1595. *Dictionarivm qvinque [...] lingvarvum [...]*. Velence.

SZAKIRODALOM

- Brencsán János. 2006. *Orvosi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann–Axthelm, W. 1973. *Die Geschichte der Zahnheilkunde*. Buch- und Zeitschriften-Verlag, Berlin.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–724.

- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás* II. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1012. A meggyőzés eszközei a régi magyar orvosi receptekben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 150–5.
- Kuna Ágnes 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577k.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Kuna Ágnes 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. ELTE, Budapest. (Doktori disszertáció.)
- Magyary-Kossa Gyula 1829. *Magyar orvosi emlékek* I–II. Eggenberg-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Melich János 2007. A magyar szótárirodalom. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXVII/1–2: 22–54.
- Oláh Andor 1986. „Újhöld, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Szöke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Veres Péter 1951. Válasz az olvasók kérdéseire. A Nyelvőr postájában. *Magyar Nyelvőr* 75: 158–60.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Keszler, Borbála

Hungarian sources from the 15th to 17th centuries containing medical terms and expressions and their readership

Early sources containing Hungarian medical words and expressions were typically written for students or for common people; therefore, the authors did their best to make their work comprehensible for their intended readership. They tried to use non-professional terminology, sometimes even dialect words or onomatopoes. If they were unable to give a simple rendering of the intended Latin expressions, they used circumscription. – The paper discusses, in addition to matters of word stock and usage, also some popular beliefs appearing in remedial books (even in “learned remedial books”).

Keywords: Hungarian medical language in the 15th to 17th centuries, the role of readership in authors’ choice of words and expressions, social beliefs

Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson

Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban*

1. Bevezetés

A gyógyító kapcsolat alakításában alapvető tényező az orvos nyelvi tevékenysége, amely a tájékoztatáson, felvilágosításon túl a beteghez való viszonyulás, az empátia, a bizalom nyelvi megalakításában is megmutatkozik. Az orvos és a beteg közötti viszony az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül. A tudás- és presztízsalapú hierarchia helyett egyre inkább a betegközpon-tú gyógyítás és a partneri kapcsolat kialakulása figyelhető meg, amely az orvosi kommunikációra

* A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az K100717 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás* II. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1012. A meggyőzés eszközei a régi magyar orvosi receptekben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 150–5.
- Kuna Ágnes 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577k.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Kuna Ágnes 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. ELTE, Budapest. (Doktori disszertáció.)
- Magyary-Kossa Gyula 1829. *Magyar orvosi emlékek* I–II. Eggenberg-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Melich János 2007. A magyar szótárirodalom. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXVII/1–2: 22–54.
- Oláh Andor 1986. „Újhöld, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Szöke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Veres Péter 1951. Válasz az olvasók kérdéseire. A Nyelvőr postájában. *Magyar Nyelvőr* 75: 158–60.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Keszler, Borbála

Hungarian sources from the 15th to 17th centuries containing medical terms and expressions and their readership

Early sources containing Hungarian medical words and expressions were typically written for students or for common people; therefore, the authors did their best to make their work comprehensible for their intended readership. They tried to use non-professional terminology, sometimes even dialect words or onomatopoes. If they were unable to give a simple rendering of the intended Latin expressions, they used circumscription. – The paper discusses, in addition to matters of word stock and usage, also some popular beliefs appearing in remedial books (even in “learned remedial books”).

Keywords: Hungarian medical language in the 15th to 17th centuries, the role of readership in authors’ choice of words and expressions, social beliefs

Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson

Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban*

1. Bevezetés

A gyógyító kapcsolat alakításában alapvető tényező az orvos nyelvi tevékenysége, amely a tájékoztatáson, felvilágosításon túl a beteghez való viszonyulás, az empátia, a bizalom nyelvi megalakításában is megmutatkozik. Az orvos és a beteg közötti viszony az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül. A tudás- és presztízsalapú hierarchia helyett egyre inkább a betegközpon-tú gyógyítás és a partneri kapcsolat kialakulása figyelhető meg, amely az orvosi kommunikációra

* A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az K100717 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

is hatással van, illetve abban is nyomon követhető (vö. Busch–Spranz–Fogasy 2015; Kuna–Kaló 2013, 2014; Domonkosi–Kuna 2015).

Jelen tanulmány elsősorban azt mutatja be, hogy milyen mintázatai vannak az orvos által használt első személyű deiktikus nyelvi elemeknek, és hogy ezek milyen szerepet kapnak az orvos nyelvi identitásteremtésében, amely hatással van a gyógyító kapcsolat minőségére is. Az empirikus vizsgálat anyagát négy családorvosi rendelőben végzett résztvevői megfigyelések adják. Az elemzés egyrészt a gyógyító kapcsolat modelljeiből indul ki; másrészt az orvosi kommunikáció nyelvészeti elemzéséhez a nyelv funkcionális pragmatikai értelmezése szolgál elméleti háttérként. A tanulmányban jelen bevezető rész után következik (1.) röviden az orvos-beteg kapcsolat megközelítési lehetőségeinek, modelljeinek és ebben a kommunikáció szerepének a bemutatása (2.), majd a kutatás anyagának és módszerének a tárgyalása (3.). A 4. fejezet tér ki az orvosi kommunikációban megfigyelhető első személyű deiktikus (E/1., T/1.) nyelvi elem elemzésére mint az orvos önreprezentációjának, nyelvi identitásképzésének egyik komponensére. Végezetül a tanulmány összegzi, hogy milyen szerepet töltenek be a vizsgált deiktikus nyelvi elemek az orvos és beteg viszonyának az alakításában (5.).

2. Az orvos-beteg kapcsolat alakulása

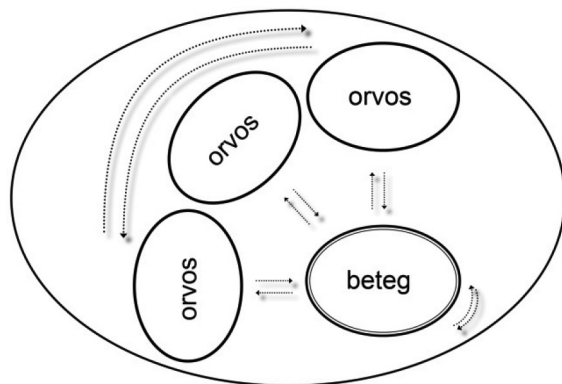
Az elmúlt évtizedekben számos pszichológiai, orvosi és nyelvészeti munka állította kutatásának középpontjába az orvos és a beteg közötti viszonyt és annak változását. A kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a gyógyító kapcsolat jellege nagyban meghatározza a terápia hatosságát és eredményét. Az erre vonatkozó szisztematikus, empirikus felmérések már az 1960-as évektől kezdve megjelennek (vö. Bales 1950; Lennard–Bernstein 1960; Heron 1970; Hidas–Buda 1968; Harmatta 1975; stb.).

A gyógyító kapcsolat modelljeiben változás figyelhető meg, amelyre az orvosi hivatásetikai kutatások is felhívják a figyelmet (Kapocsi 2004): az orvos és a beteg viszonyát sokáig uraló autoriter viszony helyett vagy mellett egyre nagyobb szerepet kap az együttműködő, partneri kapcsolat.¹ Ez magával hozza a presztízs-, illetőleg tudásalapú hierarchia csökkenését; továbbá a beteg nagyobb mértékű bevonódását a gyógyítás és a gyógyulás folyamatába. Ezt a szakirodalom az orvos- és betegségi központúság (doctor-centered) eltolódásaként értelmezi a betegközpontúság (patient-centered) és a kapcsolatközpontúság (relationship-centered) felé (vö. Beach 2013). A gyógyító kapcsolat alakításában (a tájékoztatás, a kérdések, a közös döntéshozatal, az odafordulás, az odafigyelés, az érzelmeik figyelembevétele stb.) kiemelt szerepet kap az orvos és a beteg közötti interakció.

Az említett tendenciák ellenére az orvos és a beteg közötti viszonyra továbbra is jellemző, hogy alapvetően aszimmetrikus és hierarchikus. Ez szorosan összefügg az orvos gyógyításra vonatkozó tudásával, illetve az orvosi hivatás társadalmi státuszával. Így az orvos-beteg találkozás elsősorban formális, hivatalos helyzetnek tekinthető, amelyben azonban egyre nagyobb szerepet kap a bizalom, az empátia, az együttműködés. Mindez egyfajta közeledést eredményez, amely legtöbbször az orvos társas-nyelvi viselkedésében jelenik meg, azaz jellemzően felülről vonódik be az orvos-beteg viszonyba. Megfigyelések, interjúk és kérdőíves felmérések is arra utalnak, hogy az orvosok viselkedésében és beteggel folytatott kommunikációjában számos olyan jelenség mutatkozik, amely elmozdulást jelez az erősen hierarchikus (függőleges) viszonytól az egyenrangúbb (vízszintes) kapcsolat felé (vö. pl. Koerfer–Albus 2015; Kuna–Kaló 2013, 2014; Domonkosi–Kuna 2015). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a viszony hierarchikussága, illetőleg az orvos és a beteg távolsága mindig egy-egy konkrét helyzetben alakul viselkedésbeli és nyelvi tényezők révén. Alakításában az adott helyzet, az orvos és a beteg kapcsolata (pl. mióta ismerik egymást, van-e személyes kapcsolat köztük) és számos más tényező is fontos szerepet játszhat. Ezt a történetileg és folyamatában is dinamikusan alakuló viszonyt szemlélteti az 1. ábra. A vékony szaggatott nyílak a viszony folyamatosan mozgásban, alakulásban lévő jellegét hivatottak ábrázolni, amely egyaránt vonatkozik az orvos és a beteg közötti hierarchikus viszonyra (függőleges), valamint a köztük lévő távolság alakítására

¹ Csak néhányat kiemelve: Csabai–Csörsz–Szili 2009; Beach 2013; Elwyn–Edwards–Kinnersley 1999; Ehlich–Koerfer–Redder–Weingarten 1990; Elwyn 2012; Heritage–Maynard 2006; Härter–Los–Spies 2005; Ishikawa–Hashimoto–Kiuchi 2013; Józsa 2011; Kampits 1996; Koerfer–Albus, 2015; Lüth 1984; Martin 2013; Martin–DiMatteo 2013; Matthes–Albus 2014; Pilling 2008a, b; Stewart, Roter–Hall 2006; Rubinelli 2013; Schirmer–Stahl–Günther 2009; Stewart–Roter 1989; Varga 2011; stb.

is (vízszintes). A viszony alakításában mindkét fél részt vesz, de az orvos nyelvi viselkedésének a hagyományosan hierarchikus helyzet miatt meghatározóbb a szerepe ebben a folyamatban. Az orvosi önreprezentáció elemzéséhez is ez a dinamikus viszony szolgál alapul. A vizsgálat az orvosi kommunikációra koncentrálna, így a betegek önmegalkotására nem tér ki részletesen.

1. ábra. Az orvos-beteg viszonyának dinamikus alakulása (Domonkosi–Kuna 2015: 43)

3. Anyag, módszer, hipotézisek

Az első személyű deiktikus elemek vizsgálatának anyagát 2012-ben végzett résztvevői megfigyelések adják, amelyek során négy családorvos kommunikatív gyakorlatát vizsgáltuk annak érdekében, hogy a tekintélyelvű és a partneri kapcsolat nyelvi mintázatait leírhasuk összesen több mint 400 orvos-beteg találkozáson. A családorvosokat tudatosan választottuk, a kiválasztás kritériuma elsődlegesen a kor volt, a másodlagos szempont pedig a rendelés helye. Így két fiatalabb, de legalább 4–5 év gyógyítói tapasztalattal rendelkező és két idősebb, legalább 20 éves gyógyítói gyakorlattal bíró orvost választottunk. A megfigyelések 2012 őszén két budapesti és két vidéki praxisban (Pest megyei) zajlottak (lásd bővebben Kuna–Kaló 2013; 2014).²

A kutatás során megmutatkozott, hogy az orvos énmegjelenítése és ennek részeként a nyelvi identitásképzése hatással van az orvos és a beteg közötti kapcsolat minőségére. Az önreprezentáció összetett folyamat, amelyben részt vesz az orvos külső megjelenése, testtartása, viselkedése, a rendelés tágabb környezete, továbbá az orvos nyelvi tevékenysége annak komplexitásában és dinamizmusában. Az orvos nyelvi identitásképzése az adott szituációs kontextusban, a rendelés forgatókönyvén belül zajlik, illetve ezen belül is értelmezhető (vö. 4.1.). Az önreprezentációban lényegében minden nyelvi elem részt vesz egyfajta stratégia részeként (vö. Coupland 2007). Jelen tanulmányban kizárólag az első személyű deiktikus nyelvi reprezentációkra koncentrálok annak tudatában, hogy ezek fontos, de korántsem egyedüli megjelenítői az orvos nyelvi identitásképzésének, amely dinamikusan a társas környezettel szoros kölcsönhatásban, a beteggel való viszonyában zajlik.

Az említett deiktikus formák adatolása az egész megfigyelést végigkísérte, ugyanakkor minden orvosnál 15 orvos-beteg találkozáson még nagyobb gondot fordítottunk az első személyű nyelvi megjelenések szisztematikus lejegyzésére. Ennek az összesen 60 orvos-beteg találkozásnak a tendenciáit és eredményeit mutatom be ebben a tanulmányban.

² Az orvosok adatai: *idősebb orvos 1 (id.1.)*: 54 éves, Pest megye; *idősebb orvos 2 (id.2.)*: 53 éves, Bp.; *fiatalabb orvos 1 (f.1.)*: 33 éves, Pest megye; *fiatalabb orvos 2 (f.2.)*: 30 éves, Bp. A tanulmányban az orvosok jelölésére következetesen az itt használt rövidítéseket használom, és az egyes példákban az orvosok jelölése mellett feltüntettem az orvos-beteg találkozás számát. Pl.: *f.2.*, 15.

A megfigyelések eredeti célja az volt, hogy leírjuk a tekintélyelvű és a partneri orvosi kommunikáció legalapvetőbb jellemzőit, tendenciáit összefüggésben az orvosok korával. Jelen elemzésben az eredeti kutatáshoz kötődően és a megfigyelések alapján a vizsgált deiktikus nyelvi elemekhez kötődően két hipotézist fogalmaztam meg:

- (1) Feltételeztem, hogy az orvosok nyelvi önmegalkotása (önreprezentációja) összefügg a tekintélyelvű, illetve partneri kommunikációs móddal. Előzetes feltételezéseim szerint az E/1.-es formák inkább az előbbi, a T/1.-es formák jellemzően az utóbbi kidolgozásához járulnak hozzá összefüggésben az orvos-, valamint a beteg-, illetve kapcsolatcentrikussággal.
- (2) Feltételeztem továbbá az eredeti kutatási eredményekhez kapcsolódva (vö. Kuna–Kaló 2014), hogy az idősebb orvosoknál az E/1.-es, a fiatalabb orvosoknál a T/1.-es formák a gyakoribbak.

4. Személydeixis az orvosi kommunikációban

Az orvos-beteg találkozások, csakúgy mint minden más diskurzus, megragadhatók egy közös figyelmi jelenetben, amelyben a megnyilatkozó a befogadónak a nyelvi szimbólumok révén valamire (a referenciális jelenetre) irányítja a figyelmét (vö. Tomasello 2002/1999; Sinha 2001; Tátrai 2011). A referenciális jelenet fogalmi-nyelvi megalkotása, feldolgozása a diskurzusvilágban történik, amely a nyelvi megalkotáson túl magában foglalja a résztvevőket, azok fizikai, társas-mentális világát is, amelyet a deixis műveletén belül értelmezhetünk (Tátrai 2011: 29–35). A deixis alapvető típusai: a tér-, az idő- és a társas deixis. Míg az előző kettő a beszédesemény fizikai teréhez, idejéhez és annak feldolgozásához, addig a társas deixis a beszédesemény szociális világához kapcsolódik, amely jellemzően a résztvevők szerepeivel és az egymáshoz való társas viszonyulásukkal függ össze. Ezekhez kötődően különíti el a szakirodalom a társas deixis két, egymással összekapcsolódó típusát: a személy- és az attitűddeixist (vö. Verschuren 1999; Tátrai 2011; Domonkosi megj.a.). A személydeixis körébe elsősorban a személyviszonyok kidolgozása (névmások, egyéb grammatikai jelölők); az attitűddeixishez pedig a szociális viszony kifejezése (tegezés-magázás, megszólítás, felszólítás stb.) tartozik. A személy- és a társas viszony nyelvi megalkotása azonban nem különül el élesen egymástól, alapvetődően összekapcsolódik (vö. Tátrai 2011: 131–5), ahogy erre jelen elemzés is rámutat.

A deiktikus kifejezésekre jellemző továbbá, hogy az interakció céljaival szoros összefüggésben, kontextusfüggő referenciapontból kiindulva dolgozódnak ki, illetve dolgozódnak fel, tehát szorosan kapcsolódnak a nyelvi tevékenységet általánosan jellemző nézőpontszerkezet alakulásához (Tátrai 2011: 144–50; Laczkó–Tátrai 2015: 503). Így a megnyilatkozóén túl más kiindulópontok is érvényesülhetnek. A deixis művelete tehát az egocentrikus szerveződés mellett szociocentrikus jellegzetességeket is mutat (vö. Domonkosi megj.a.), amelyet az orvos nyelvi tevékenységének elemzése is igazol. Ahogy arról fentebb szó esett (vö. 2.), az orvos és a beteg közötti kapcsolat mindig dinamikus viszony, mindkét résztvevő alakítja. Az orvosi kommunikációnak azonban kiemelt szerepe van. A társas viszony létrehozásában számos nyelvi és viselkedésbeli tényező részt vesz: így például a megszólítások, a tegezés, a magázás, a tetszikelés (vö. Domonkosi–Kuna 2015), az érzelmekre való reagálás (vö. Kuna–Kaló 2013), az általános hogylétre vagy a tágabb családra vonatkozó pszichoszociális kérdések; az orvos és a beteg egymáshoz viszonyított elhelyezkedése, a testtartás, a szemkontaktus, az érintések és azok verbális kísérése stb. Ennek a viszonyoknak a megteremtésében többek között az első személyű deiktikus elemek is szerepet kapnak. A továbbiakban ezt mutatom be, kitérve az önreprezentációk jellegzetes mintázataira és funkcióira.

4.1. Az első személyű deiktikus elemek az orvosok kommunikációjában

A rendeléseken végzett megfigyelések is igazolják, hogy a nyelvi tevékenység és annak részeként a nyelvi önmegalkotás erőteljesen függ a vizsgált beszédhelyzettől. Az orvosok önmagukat leginkább az adott szituációs kontextusban, a háziiorvosi rendelés központi résztvevőjeként alkották

meg. Ehhez járulnak hozzá az első személyű formák is. Így a vizsgált deiktikus elemek értelmezéséhez, funkcióihoz, illetve mintázataihoz is az (házi)orvosi rendelés forgatókönyve adhat keretet.³ A forgatókönyv pszichológiai és nyelvészeti megközelítésben olyan komplex sémák, sztenderdizált eseménysorok vagy szituációk, amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történéseket, és ennek megfelelően „játsszák” szerepüket. A tudás olyan komplex formái, amelyek egy nyelvi interakció összetevőit tartalmazzák, beleértve az adott forgatókönyvhöz kapcsolódó ismereteket, eseményeket, a résztvevőket, a releváns eszközöket és az egyéni és társadalmi cselekvés komplex viszonyait, valamint a hagyományozódott szövegmintázatokat egyaránt (Eysenck–Keane 1990/2003: 295–7; Tolcsvai Nagy 2001: 61, 75). A rendelés forgatókönyvében fontos tényezők az alábbiak:

résztvevők: A háziorvosi rendelésen alapvetően az orvos, a beteg, az asszisztensnő vesz részt. Esetleg egyéb személyek is megjelenhetnek, ilyenek például a katonozó, egy rezidens vagy más szakember közvetlen vagy közvetett jelenléte is előfordulhat, illetve a hozzátartozó is bent lehet. A résztvevők saját szerepelképzeléseikkel és -elvárásaikkal, tudásukkal, érzelmeikkel, vágyaikkal vesznek részt a rendelésen.

helyszín: Jellemzően a rendelő (esetleg háznál beteglátogatás), amely magában foglalja a különböző helyiségeket (várakozó, vetkőző, vizsgáló stb.), a berendezéseket (székek, asztalok, vizsgálóágy, csap stb.); az eszközöket (műszerek, telefon, számítógép, nyomtató stb.).

a gyógyítás intézményi háttere: Egy rendelés menete nagyban függ a rendelés szociokulturális háttérétől (az adott kortól, kultúrától, az országtól, az intézmény törvényi háttérétől és szokásrendjétől). Ezek megjelennek többek között a különböző dokumentumokban (beutalók, receptek, táppénz stb.); az egyes gyógyításához kapcsolódó intézményekben, illetve gyógyítói szolgáltatásokhoz való hozzájárásról való tudásban egyaránt.

idő: Ide tartozik a rendelés ideje, illetve a felidézett betegségstörténetek, betegutak, teendők. Az orvos és a beteg találkozásának története, ideje. Másképp zajlik például egy 20 éve a praxisban lévő beteggel a kommunikáció, mint aki először jelenik meg a rendelésen.

az események: A rendelésen zajló események sorrendje; az előzetes és utólagos események, elvárások, az erről való tudás. Például: előjegyzés, megérkezés, bejelentkezés, várakozás, az orvoshoz való behívás, köszönés, panaszok felsorolása, kérdések, kérések, vizsgálat, teendők, dokumentumok, elkészítés stb. Ezek nem kötelező eseményei, illetve sorrendje egy rendelésnek. A táppénzes papírok intézése, egy leegyeztetett beutaló vagy receptírás más ritmusban zajlik.

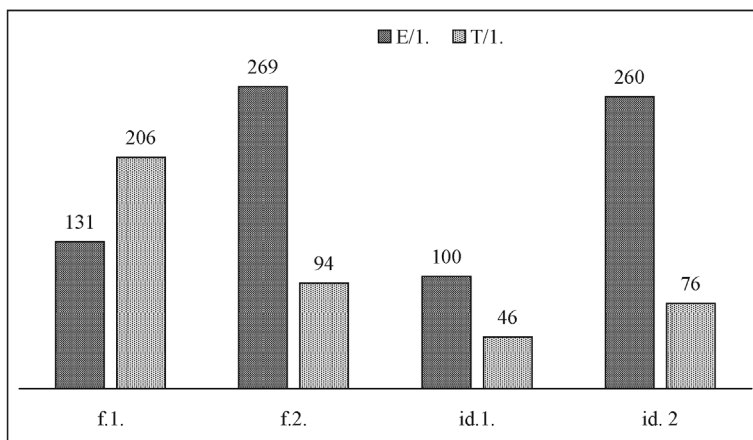
A továbbiakban a rendelés forgatókönyvét alkalmazom a vizsgált deiktikus elemek elemzési keretétül. Ahogy arról már esett szó, a négy megfigyelt orvosnál összesen 60 rendelésen jegyeztük fel szisztematikusan, rövid szövegekörnyezettel a résztvevői megfigyelések során az E/1. és a T/1. deiktikus elemeket. Ezekben összesen 1182 önreprezentáció szerepel, amelyből 760 az E/1.-es alak, 422 a T/1.-es alak megjelenése.⁴ Az előfordulások orvosonkénti megoszlását a 2. ábra foglalja össze.

A 2. ábrán is jól látható, hogy ugyan az egyes orvosoknál eltérő arányok figyelhetők meg az első személyű deiktikus alakok megjelenésében, ugyanakkor három orvos esetében a vizsgált deiktikus elemek együttes előfordulása 300–400 közé esik. Feltűnő eltérés az id.1. orvosnál mutatkozik, akinél ez a szám a 150-et sem éri el. Ez több tényezővel is összefügg: többek között azzal, hogy a rendelésen az asszisztensnőnek kiemelten fontos szerepe van, sok mindent

³ A rendelés forgatókönyve az E/1.-es igék szemantikájában is jól nyomon követhető, amelynek kifejtését egy következő tanulmányban tervezem.

⁴ Módszertani megjegyzés: az előfordulások számolásában a névmási megjelenést igék, illetve birtoklást kifejező főnevek mellett duplán számoltam, mivel a magyar nyelvben a dupla nyelvi lehorgonyzás erősebb figyelemirányítást jelent a lehorgonyzás során. Ez a vizsgált mintában összesen 126-szor fordult elő az E/1. (lásd 3. ábra); 17-szer a T/1. esetében.

ő végez, az ő nyelvi tevékenysége nagyon aktív; másrészt ennél az orvosnál jelentek meg leginkább a kiegészítők jelei, amelyet a megfigyeléseken túl a vele készített interjú is igazol. Úgy tűnik tehát, hogy a kiegészítő vagy motivációvesztés a nyelvi önreprezentációra is hatással van, annak csökkenő aktivitásában is nyomon követhető. Ezeket az összefüggéseket a későbbiekben érdemes lehet részleteiben és nagyobb mintán is megvizsgálni. A továbbiakban rátérek az E/1., illetve a T/1. deiktikus formák jellemző mintázataira és azoknak az orvos-beteg viszony megalkotásában betöltött szerepére.

2. ábra. Az E/1.-es és a T/1.-es deiktikus elemek előfordulási gyakorisága az orvosok nyelvi tevékenységében

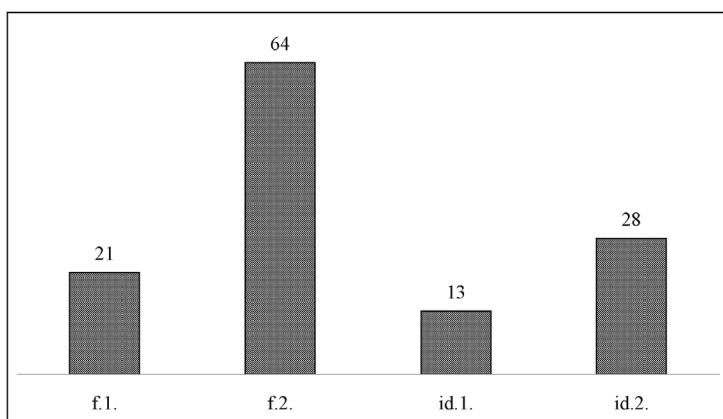
4.1.1. Az egyes szám első személyű deiktikus elemek az orvosok kommunikációjában

Az E/1. megjelenése az interakcióban jellemzően a megnyilatkozó beszédhelyzetbeli, nyelvi ön-megalkotásának része. Az orvos-beteg találkozásokon mindkét fél nyelvi tevékenységében nyomon követhető az E/1. használata. A betegek elsősorban a betegségüket és ahhoz kapcsolódóan a fájdalmaik, panaszaik, a testük jelei által (fáj a *fejem*); valamint a betegútjuk történetében jelenítik meg önmagukat (*voltam* ultrahangon, itt vannak a *papírjaim*); ritkábban esetleg egy család részeként (*édesanyám* is eljön ma a Doktor úrhoz; a *családomban* is volt rá példa).

Az orvosok nyelvi tevékenységében az E/1.-es formák leginkább az orvosi szerepükhöz köthető, referenciája is stabil. A vizsgált anyagban például csak egyetlen esetben történt nézőpont-váltás, amikor az orvos a beteg perspektívájából alkotta meg az E/1.-es formát:

- (1) Az nem úgy megy, hogy *beszedem*, és akkor kész *vagyok*. (f.2., 10)

A stabil referenciának jelentősége van az adott beszédhelyzetben, hiszen az orvos személye és orvosi mivolta, „szelfje” központi tényezőnek számít a többi résztvevő számára is. A vizsgált anyagban az E/1.-es alakok nyelvi megalkotásának legjellemzőbb módja az igei személyrag volt (*írtam, mondom, megvizsgálóm, odaadom*). A névmási, úgymond „dupla” énjelölés az egyes orvosok nyelvi tevékenységében eltérően alakul, leggyakrabban az f.2. orvosnál fordult elő (lásd 3. ábra). Igék mellett (*én javasolnék*), illetve birtokos viszonyban is megfigyelhető (*az én praxisomban*). Ezenkívül 5-5 esetben előfordul mindkét fiatalabb orvosnál a saját névnek az említése (bemutatkozás, telefonos beszélgetés) és ritkábban más esetek, például a névutó + személyrag megjelenése (*szerintem*).

3. ábra. Az *én* személyes névmás megjelenése az orvosok nyelvi tevékenységében

Az orvos által használt E/1.-es reprezentációk különböző mintázatokban ragadhatók meg. Általánosan megfigyelhető, hogy a forgatókönyvnek az orvosi szerephez kötődő összetevői egyrészt az orvos saját cselekvéseire utalva dolgozódnak ki, másrészt ehhez szorosan kapcsolódva a beteggel való személyközi viszonyában.⁵ A két funkció szorosan összefügg, lényegében elválaszthatatlan (a rendelés forgatókönyvében), de egyes helyzetekben eltérő hangsúllyal jelennek meg, ahogy ezt a bemutatott példák is szemléltetik.

Udvarias-személyközi kapcsolatteremtő használat

Az E/1. erőteljesen konvencionizált módja a rendeléseken az ún. **udvarias-személyközi használat**, amely magában foglalja a köszönést és az egyéb kapcsolati (interperszonális) tényezőket (kapcsolat felvétele, bemutatkozás, fenntartása, lezárása). Ezek a megjelenések nem annyira szorosan az orvos-beteg kapcsolathoz kötődnek, mint az általános személyközi kapcsolat részei (vö. (2)–(7)). Továbbá eltérő mértékben járulnak hozzá az orvos önreprezentációjához is. A *Csókolom!* esetében például az erőteljes frazeologizálódás miatt nem annyira az E/1.-es grammatikai forma, mint maga a kiválasztott köszönési mód járul hozzá a nyelvi identitásképzéshez (férfi orvos női betegekkel szemben). Ez is mutatja, hogy a nyelvi énmegjelenítés jóval komplexebb jelenség, mint amit a vizsgált deiktikus elemek révén elmondhatunk róla.

- (2) **Csókolom!** (minden orvosnál köszönés nők felé)
- (3) **Csókolom** a kezét. (f.1., 3)
- (4) Egy perc türelmet **kérnék** szépen. (f.1., 4)
- (5) Jó napot **kívánok!** (f.2., 5)
- (6) **XY vagyok.** (f.1., f.2. orvosoknál 5-5 esetben)
- (7) **Köszönöm** szépen! (f.2., 4)

Empátia – az empátikus én megalkotása

Szintén szorosan kapcsolódnak a személyközi viszonyok alakításához azok az E/1.-es deiktikus elemek az orvosi kommunikációban, amelyek a másakra való érzelmi, gondolati ráhangolódást fejezik

⁵ Az orvosi szerep kidolgozásához természetesen a beteg is hozzájárul, amelynek vizsgálatára sajnos nem nyílt lehetőség az adatfelvétel módja miatt. 2017-re tervezek olyan empirikus vizsgálatokat, amelyeken hangfelvétellel lehet rögzíteni az orvos-beteg találkozásokat. Ez lehetővé teszi a szerepmegalkotás dinamikus vizsgálatát.

ki (segítség, támogatást, megértés, megnyugtató, érzelmi osztozás, empátia) (vö. (8)–(20)). Ehhez kapcsolódóan gyakran a saját kompetencia is szerepet kaphat (vö. (8), (10), (19)).

- (8) **én tudok** ebben **segíteni**, ha úgy tetszik gondolni, hogy leteszi [cigaretta] (f.1., 6)
- (9) Nagyszerű, ezt örömmel **hallok!** (f.2., 14)
- (10) **én** abban **tudok** Önnek segíteni, hogy **mondok** egy nevet (f.1., 13)
- (11) **Én megértem** azt, hogy van az emberben egy keresés. (f.2., 2)
- (12) **én** most egyelőre **megnyugtatóm** (f.2., 8)
- (13) hát, sajnos nincs jó **hírem** (f.2.,)
- (14) **Gratulálok!** [a beteg elmeséli, hogy nem iszik nyolc hónapja] (id.1., 1)
- (15) gyere, **adok** neked egy matricát [a beteg kisfiának] (id.1., 9)
- (16) **örülök** neki (id.1., 12)
- (17) körülbelül ezt **vártam** sajnos, hogy ez lesz a vége [műtét az eredmények alapján] (id.2., 4)
- (18) jobbulást **kívánok** (id.2., 9)
- (19) nem lehet tőle semmi baja, ne féljen tőle, azért **mondom** (id.2., 11)
- (20) én is azzal **értek egyet**, ha maga is azzal ért egyet (id.2., 12)

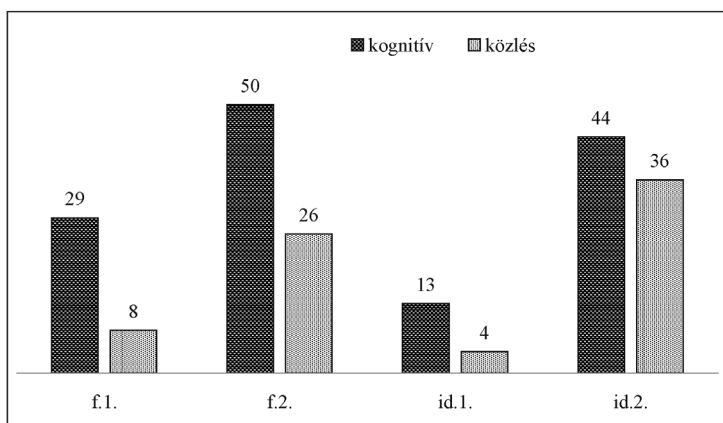
Türelmetlenség – a türelmetlen én megalkotása

A személyközi viszonyok alakítását meghatározza, amikor az orvos önreprezentációjában megjelennek negatív érzelmek, legtöbbször a türelmetlenség. Ez szintén szorosan kapcsolódik a rendelés forgatókönyvéhez, ennek egyes tényezőire adott reakcióként jelenik meg az adott érzelm, mentális állapot, illetve az interjúk tanulságai szerint az orvos éhsége és egyéb igényei is befolyásolják (Kuna–Kaló 2013). Nem túl gyakori a megjelenése, és leginkább az idősebb orvosok kommunikációjában figyelhető meg, főleg az id.2 orvosnál (vö. (21)–(27)). A jellemző helyzetek, amelyekben előfordul, ha egy betegnek túl sokszor kell ugyanazt a dolgot elismételni, mert nem ért meg valamit (vö. (22)), vagy ha a beteg olyan kérdést, elvárást fogalmaz meg, amit az orvos előre nem tud megmondani (vö. (26)). Ez a kategória egyértelműen az orvos-beteg kommunikáció hierarchikus jellegét mutatja, a bemutatott példák az orvos főlrendelt helyzetének a jelei.

- (21) **én nem vagyok** hajlandó bepötyögni [az asszisztens nő csinálja] (id.1., 2)
- (22) **fogalmam sincs**, hogy mennyi van benne [multivitaminban A-vitamin], **nem tudom megnézni** (id.2., 2)
- (23) ne ragozzuk [hivatalos ügyintézés], mert csak felmegy a **vérnyomásom** (id.2., 3)
- (24) azért **adtam**, hogy az meglegyen [oltási kiskönyv] (id.2., 6)
- (25) nem **hallok**, nem **hallok** (id.2., 7)
- (26) ha **én** erre **tudnék válaszolni**, de **nem tudok**, mert előre **nem tudom**, hogy mit **fogok látni** [műszeres vizsgálattal] (id.2., 7)
- (27) attól még **nekem** van más **dolgom** is (id.2., 15)

Visszajelzés

Gyakorinak számít, a személyközi viszonyokat erősítő, kifejtő orvosi **visszajelzés** a beteg által elmondottakra vonatkozóan, amely kognitív (*értem, tudom*) és mondás- (*mondom, kérdezem*) igékhez kapcsolódva jelenik meg legtöbbször. Ezeknek az előfordulása az f.2. (76-szor) és az id.2. orvosnál (82-szer) a legmagasabb (lásd 4. ábra). Az f.1.-nél (37-szer) az alacsonyabb előfordulás összefügghet azzal, hogy ennél az orvosnál figyelhető meg a T/1.-es formák legnagyobb aránya (vö. 2. ábra), amelynek vonatkozása a saját tevékenységet is gyakran magában foglalja (vö. 4.1.2.). Az id.1. esetben az összességében alacsony számú önreprezentációs alak, illetve az említett kiegészítő tényező, valamint az asszisztens nő fontos szerepe is közrejátszhat.

4. ábra. Az E/1. alakok gyakorisága és kapcsolódása a kognitív és a közlésigékhöz az orvosok nyelvi tevékenységében

Vizsgálat és a saját (orvosi) tevékenység nyelvi megalkotása

Az E/1. alakok sok esetben sokkal szorosabban kötődnek az orvos és a beteg viszonyához, a rendelés forgatókönyvéhez és abban az orvos szerepéhez, feladataihoz. Gyakran jelennek meg az E/1.-es alakok a **vizsgálathoz**, a **gyógyszeres, terápiás javaslat**hoz kapcsolódóan [vö. (28)–(38)], valamint a dokumentálást kísérő kommunikációban **saját cselekvésre való reflexióként**, annak nyelvi kíséreként, narrálásaként, egyfajta helyzetértelmezésként [vö. (39)–(49)].

Vizsgálat, javaslat

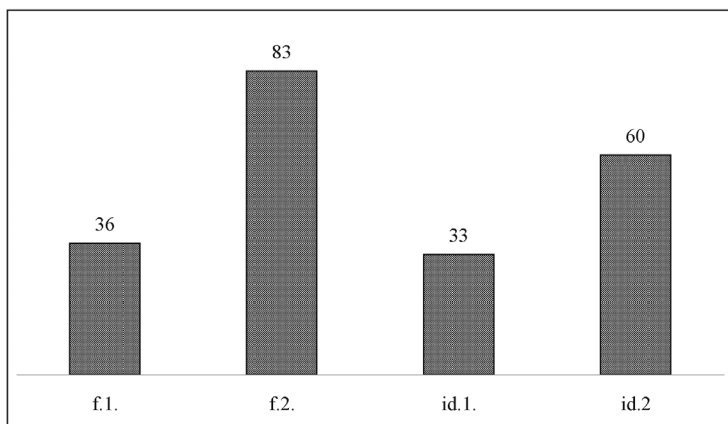
- (28) Mutassa meg **nekem**, hogy hol fáj pontosan (f.1., 4)
- (29) akkor antibiotikumkúrát **javasolnék** (f.1., 5)
- (30) a hátát **szeretném meghallgatni** (f.1., 10)
- (31) gyógytornát **tudnék** javasolni (f.2., 1)
- (32) a tüdejét **meghallgatnám** először (f.2., 3)
- (33) a torkát is hadd **nézzem meg** (f.2., 3)
- (34) én **javasolnék** gyógyszeres támogatást átmenetileg (f.2., 12)
- (35) **megnézném** azért a hasát (f.2., 12)
- (36) le kellene venni a cipőt, **megnézném**, jó? (id.1., 15)
- (37) tessék ide fölmenni, hadd **vizsgáljam meg** (id.2., 13)
- (38) vérnyomását **megmérném** (id.2., 15)

Saját tevékenységre való reflektálás

- (39) ezt **nyitom meg** legelőször [számítógéppel] (f.1., 8)
- (40) három különbözőt **felírtam** (f.1., 8)
- (41) akkor ezt **visszaadom** [gyógyszerlistát] (f.1., 8)
- (42) erre én most **írnék** egy beutalót (f.1., 12)
- (43) Ezt **visszaadom** Önnek, jó? (f.2., 1)
- (44) Papírokat hozott **nekem**? (f.2., 2)
- (45) én ezt **lemásolom magamnak**, és az eredetét **visszaadom** (f.2., 11)
- (46) **írom** a beutalót (f.2., 13)
- (47) **felírom** magának (id.1., 6)
- (48) ezt **visszaadom**, ezt meg **elolvasom** (id.2., 2)
- (49) **írtam** egy ilyet és majd a lelettel vissza tetszik jönni hozzám (id.2., 14)

A példák azt mutatják, hogy a vizsgálatot és a terápiás javaslatot, illetve a saját tevékenység nyelvi kísérését, kommentálását az orvosok másképp alkotják meg. Amíg a vizsgálat során a felszólító mód vagy a feltételes mód dominál, addig a jellemzően különböző dokumentumokhoz kötődő saját tevékenység megalkotása inkább kijelentő mód, jelen idejű (kivételesen (49)), és más deiktikus elemekkel is kiegészül (*itt, most, ezt, ilyet*).

A négy orvosnál a vizsgálatra és a saját tevékenységre vonatkozó E/1.-es deiktikus elemek megjelenése, azok gyakorisága eltérést mutat (vö. 5. ábra). Kiemelkedően magas az f.2. orvosnál (83-szor), ahol azt lehetett megfigyelni, hogy a saját tevékenység kísérésének nyelvi kidolgozását különösen fontosnak tartja az orvos (a számítógépes dokumentációban, dokumentumok felírásában). Ennek célja gyakran egyfajta figyelmisség volt a betegekkel szemben. Az id.2. orvosnál is viszonylag magasabb volt ilyen szerepben az E/1. megjelenése (60-szor), és ez a vizsgálatok magas számával is összefüggésbe hozható. A másik két doktor esetében közel azonos, jóval alacsonyabb előfordulási arány figyelhető meg. Ennek oka valószínűleg összefügg a kognitív és közléshez kötődő igék kapcsán elmondott tényezőkkel.

5. ábra. Az E/1. megjelenése a vizsgálatához, illetve a saját tevékenység nyelvi kíséréséhez kötődően az orvosok kommunikációjában

Az orvosi szerep, a rendelés helye, ideje

Az **orvosi szerep** elsődlegessége, fontossága, a **rendelés helye és ideje** is kidolgozódhat az E/1.-es (és a T/1.-es) deiktikus elemek révén. Az orvosi, gyógyítói szerep központi jelentősége figyelhető meg például az (51)-es, az (54)-es és az (55)-ös példában. Az ORVOSI SZEREP AZ EMBERI LÉT helyett metonímia és erre épülve a MUNKÁ BENT LEVÉS metafora nyelvi kidolgozása erősen begyakorlott, konvencionizált, az adott szituációs kontextusból (a rendelés forgatókönyvből) kiindulva könnyen értelmezhető mindkét fél számára: az orvos 'nem dolgozik, nincs az adott helyen', és nem azt, hogy 'elmúlt vagy elmúlik létezni', és ezt be is jelenti. Ezekben a példákban az orvosi szerepen túl a rendelés helye is szerepet kap bennfoglaltan (nem leszek [itt, a rendelőben]). A rendelés helye és ideje is megjelenhet az E/1.-gyel összefüggésben (vö. (53), (56)).

- (50) az **én praxisomban** (f.2., 2)
- (51) sajnos **én** a jövő héten **nem vagyok** 'nem dolgozom' (f.2., 4)
- (52) tessék méregetni, és ezt hozza el **nekem**, jó? (f.2., 10)
- (53) 12 előtt **én** már lehet, hogy **elindulok** (f.2., 11)
- (54) **nem voltam** a múlt héten, nem voltam bent (id.1., 14)
- (55) csütörtök, péntek **nem leszek** (id.2., 7)
- (56) reggel, amikor **bejöttem** (id.2., 3)

Az orvosi szerep előtérbe kerülhet az orvos tudásának, véleményének, tapasztalatának kidolgozása révén is. A felsorolt példákban a vélemény, a gyanú, a tapasztalat nem elsősorban általános, „hétköznapi” emberi, hanem szakmai, orvosi szempontból értelmezhető. Csakúgy, mint az (57)-es példa. A beteg, ha XY-ra hivatkozik, miközben egy másik orvostól kér időpontot, tanácsot, akkor XY orvosszerépet emeli ki az adott beszédhelyzetben.

- (57) **Megadnám** a számát [másik orvosnak], és **rám** kellene hivatkozni (f.1., 10)
- (58) **nekem** az a **tapasztalatom** (f.2., 2)
- (59) **nekem** két **gondolatom** lenne (f.2., 7)
- (60) **zárójelbe teszem**, hogy **nekem** erős a **gyanúm**, hogy szervi baj nincsen (f.2., 9)
- (61) **szerintem** eddig csak 100 g-os volt (id.2., 10)

Összességében elmondható, hogy az orvosi rendeléseken az orvos alapvetően orvosi szerepében, ahhoz kötődően, a rendelés forgatókönyvén belül alkotja meg magát. Ennek van egy kapcsolati, személyközi oldala is, amely szintén fontos szerepet kap. Ez a két tényező alapvetően befolyásolja az E/1.-es alakok használatát. Így az alábbi mintázatok rajzolódnak ki: udvarias-személyközi, empátiához, türelmetlenséghez kapcsolódó, visszajelző funkciójú, a vizsgálatra és a saját tevékenységre vonatkozó, a rendelés helyéhez, idejéhez, valamint az orvosi tudáshoz kötődő. Ezek természetesen nem élesen elkülönülő mintázatok, egymással összefüggésben a rendelés forgatókönyvén belül értelmezhetők. Rávilágítanak azonban arra, hogy az első hipotézisben megfogalmazott feltevés, miszerint az E/1.-es alakok inkább a tekintélyelvű kommunikációra jellemzők, nem állja meg a helyét. Láthattuk, hogy az E/1. használata sokkal árnyaltabb és sokrétűbb annál, hogy közvetlenül összefüggésbe hozhatnánk az autoriter nyelvi viselkedéssel (lényegében ez csak elenyésző számú példában jelenik meg). Ugyanakkor számos más jelenség leírására lehetőséget ad (pl. a forgatókönyv kidolgozása).

4.1.2. A többes szám első személyű deiktikus elemek az orvosok kommunikációjában

A többes szám első személyű deiktikus alakok többféle résztvevői szerepvizonyt képesek kifejezni. Jellemzően magukban foglalják a megnyilatkozót és rajta kívül további személyt vagy személyeket. Attól függően, hogy ezekben a közös figyelmi jelenet befogadója is benne van-e, különböztethetjük meg a T/1. inkluzív és exkluzív használatát (Tátrai 2011: 132). Mindkét használat megjelenik a betegek és az orvosok kommunikációjában is. Megfigyelhető azonban, hogy a betegek esetében a T/1. jóval ritkábban fordul elő, és kevesebb mintázatot mutat, mint az orvosi kommunikációban. A páciensek inkluzívan a beteg és az orvos viszonyát alkotják meg vele (*talákoztunk*), míg exkluzív használatban jellemzően a családra vonatkozik (*itt jártunk* [a beteg a férjével]). Az orvosok nyelvi tevékenységében egy harmadik jellemző használat is adatható, az ún. empátikus szerepű T/1., amikor a megnyilatkozó csak áttételesen része a nyelvileg megalkotott mi-nek (Laczkó–Tátrai 2015: 505–6). A megfigyelések arra világítanak rá, hogy a T/1.-es alakok az orvosok kommunikációjában jellemzően az E/1.-es alakokhoz hasonlóan szintén az orvosi szerephez kötve, illetve a rendelés forgatókönyvén belül értelmezhetők. Mintázatait leginkább a referenciáikhoz kapcsolódóan tudjuk leírni. Ezek a vizsgált anyagban a következőképpen alakulnak: A T/1. vonatkozhat konkrétan az orvosra és a betegre mint a referenciális jelenet résztvevőire. Megfigyelhető az empátikus használat is, amelyben jellemzően az orvos a beteg tevékenységét, állapotát, laborértékeit T/1.-es formával alkotja meg. Az is előfordul, hogy az orvos tevékenysége jelenik meg közös tevékenységként. Az egyes vonatkozások egybe is érhetnek, összemosódhatnak. A T/1. további mintázatát adja az orvos és az asszisztensnő, valamint az orvos és más szakemberek közösségének nyelvi megalkotása. Az 1. táblázatban foglalom össze a T/1. mintázatait számos példával szemléltetve.

1. táblázat. A T/1. mintázatainak példa

A T/1. vonatkozása	Példa
az orvos + a betege	<p>(62) akkor tetszik jelentkezni, és megbeszéljük (f.1., 2)</p> <p>(63) ugye arról beszéltünk (f.1., 6)</p> <p>(64) megbeszéltük, hogy ezt nem szeretnénk körbejárni (f.1., 8)</p> <p>(65) régen találkoztunk (f.1., 10)</p> <p>(66) eldöntjük és megbeszéljük (f.1., 10)</p> <p>(67) Mi újság? Rég találkoztunk (f.2., 1)</p> <p>(68) azt tudjuk csinálni (id.1., 5)</p> <p>(69) akkor ketten nem tudunk [más készítményt gyógyszerérzékenység miatt] (id.2., 2)</p> <p>(70) az A-vitamin kérdést kellene megbeszelnünk (id.2., 2)</p> <p>(71) így szedi, ahogy megbeszéltük (id.2., 5)</p> <p>(72) valamilyen megoldást találjunk rá, beszéljük meg (id.2., 8)</p> <p>(73) mit beszéltünk meg, én már nem emlékszem (id.2., 14)</p> <p>(74) a következőt csináljuk (id.2., 14)</p>
<p>empatikus használat</p> <p>– a beteg állapota és tevékenysége közös tevékenységként</p> <p>– az orvos tevékenysége, gondolatai közös tevékenységként</p>	<p>(75) vegyük le ezt a felsőt (f.1., 4)</p> <p>(76) első körben adunk egy mintát tenyésztésre (f.1., 6)</p> <p>(77) Most is tapasztaljuk, hogy több a sav? (f.1., 6)</p> <p>(78) van egy 114-es hemoglobiununk (f.1., 7)</p> <p>(79) ahhoz, hogy a CT-n részt tudjunk venni (f.1., 8)</p> <p>(80) Gyógyszerérzékenységünk van valami? (f.1., 10)</p> <p>(81) van egy koleszterincsökkentőnk (f.2., 5)</p> <p>(82) ha fizikai munkát csinálunk, és utána megmérjük [vényomást] (id.2., 5)</p> <p>(83) sajnos bennünk van [övsömör] (id.2., 9)</p> <p>(84) akkor ezen [gyógyszeren] most módosítunk kicsit (f.1., 10)</p> <p>(85) na, nézzük, hogy akkor mit kértek (f.1., 8)</p> <p>(86) annyit tudunk csinálni, hogy ebből a csoportból mást választunk [gyógyszert] (id.1., 2)</p> <p>(87) megpróbáljunk egyet (id.1., 2)</p> <p>(88) csinálunk egy labort (id.2., 6)</p>
az orvos + az asszisztense	<p>(89) hétfőn tudnánk akkor kontrollra visszavárni (f.1., 2)</p> <p>(90) Táppénzes papírt adjunk-e? (f.1., 3)</p> <p>(91) habitusváltozást írjunk (f.1., 6)</p> <p>(92) Mikor tetszik jönni hozzánk? (f.1., 6)</p> <p>(93) Mit mértünk múltkor, [asszisztensné neve]? (f.1., 7)</p> <p>(94) [telefonszámra] szükség volna, hogy tudjuk értesíteni (f.1., 10)</p> <p>(95) jövő héten sem leszünk (f.2., 1)</p> <p>(96) most odaadjuk Önnek a beutalókat (f.2., 1)</p> <p>(97) fölvesszük [táppénzre], jó? (f.2., 4)</p> <p>(98) mindjárt odaadjuk a táppénzes papírt is, jó? (f.2., 6)</p> <p>(99) az EKG-ja, amit itt csináltunk (f.2., 9)</p> <p>(100) elküldjük azért kardiológushoz (f.2., 9)</p> <p>(101) azt [papírokat] akkor nekünk el kell küldeni (f.2., 11)</p> <p>(102) jövő héten szabin vagyunk (f.2., 15)</p> <p>(103) írunk [gyógyszert] (id.1., 4)</p> <p>(104) írának fel Monurál port (id.1., 5)</p> <p>(105) írunk most egy Tensiomin tablettát (id.1., 8)</p> <p>(106) itt rendelünk (id.1., 12)</p>

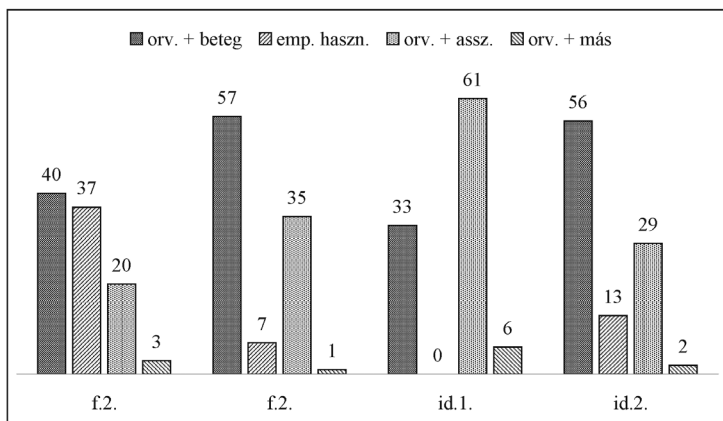
A T/1. vonatkozása	Példa
az orvos + az asszisztense	(107) csináltunk mindent (id.1., 13) (108) majd behívjuk magukat, és megcsináljuk (id.2., 2) (109) már kerestük [a beteget] (id.2., 3) (110) azt dokumentáltuk (id.2., 3) (111) ezt archiváljuk [dokumentumot] (id.2., 7) (112) XY-t [név] kérjük! (id.2., 7) (113) csütörtök, péntek nem vagyonk (id.2., 8) (114) Oltunk , igaz? (id.2., 8) (115) oltást beadtuk (id.2., 10) (116) akkor viszont azt [gyógyszert] írjuk ki (id.2., 12) (117) köszönjük (id.2., 15)
az orvos + más szakemberek	(118) dolgozunk együtt is [egy másik orvosra hivatkozva] (f.1., 13) (119) azért szoktunk probiotikumot is mellé javasolni [antibiotikumhoz] (f.2., 7)
egyéb	(120) területileg ugye oda tartozunk [kórházhoz] (f.1., 13)

A példákából is láthatjuk, hogy a T/1.-es formák különböző mintázatokat hoznak létre. Az orvos és a beteg viszonyában megfigyelhető az **inkluzív használat**, amelyben jellemzően a TALÁLKOZÁS, a MEGBESZÉLÉS, a KÖZÖS DÖNTÉS aktusa dolgozódik ki. Ez a használat az úgynevezett közelítő vagy pozitív udvariasság egyik eszközének tekinthető, a közös cselekvések hangsúlyozása révén ugyanis az együttműködés kerül előtérbe. Az **empatikus használat** is kifejezetten gyakorinak tekinthető, különösen kiemelkedő ennek a száma az f.1. orvosnál. Az empatikus használatban megfigyelhető, hogy az orvos úgymond két irányból teszi közössé a tevékenységet: egyrészt a saját tevékenységébe, gondolataiba vonja be és érvényesíti a beteg szemszögét (vö. (86)–(88)); másrészt a beteg értékeit, tevékenységét, teendőit jeleníti meg közösként (vö. (75)–(85)). Az **orvos és az asszisztensnő közös munkája** is gyakran reprezentálódik a T/1.-es formák által. Ennek az alapja részben a közös munka, részben, hogy az egyes munkafázisokat felváltva is végezheti az orvos, illetve az asszisztensnő (oltás, receptírás, EKG-készítés stb.), továbbá a közösséget erősíti, hogy az orvos és az asszisztensnő a rendelés forgatókönyvében a gyógyító tevékenységet végző személyek közösségét, egységét alkotják (vö. (89)–(117)). A példákban sok esetben nem is tudjuk eldönteni a verbális megnyilatkozások alapján, hogy a valós cselekvést ki végzi vagy végezte (ki írja fel, ki utalja be, ki oltja be). Ezek jellemzően egy munkavégzési szokásrendbe illeszkednek. A T/1. vonatkozhat továbbá az orvos és más szakemberek kapcsolatára és egyéb viszonyokra is (vö. (118)–(120)). A T/1.-es deiktikus nyelvi kifejezések használatában mintázatok keveredése is megfigyelhető. A (121)-es példában az első a beteg tevékenységét alkotja meg „közös” tevékenységként, (*hagyjuk ki*), a második az orvos és az asszisztensnő tevékenységét dolgozza ki (*adunk*).

(121) **hagyjuk ki** egy-két-három hétig, **adunk** helyette mást (f.1., 14)

A megfigyelt orvosok esetében a T/1. nyelvileg leginkább szintén igei személyragokban jelent meg (*írjuk fel*, *nem leszünk*). Ezenkívül személyes névmások (*nekünk*), illetve birtokos szerkezetekben birtokos személyjelek által (*hemoglobinunk*). A négy orvos közül kiemelkedően gyakori a T/1.-es alakok használata az f.1. orvosnál (206-szor, vö. 2. ábra). Nála feltűnően magas az empatikus használaton belül az az eset, amikor a beteg tevékenységét közös tevékenységként alkotja meg. Ennél az orvosnál figyelhető meg a beteggel való kapcsolatteremtésben és -tartásban például a tetszikelés kifejezetten gyakori használata is. Mind a T/1.-es deiktikus elemek, mind a tetszikelés az orvos-beteg viszonyban jellemzően egyfajta közelítő stratégiáknak értelmezhetők (vö. Kuna–Kaló 2014; Domonkosi–Kuna 2015). A hipotézisekre visszatérve megállapítható, hogy a T/1. használata valóban összefüggésben áll az orvos és a beteg közötti közelítő(bb) kapcsolat megteremtésével. Ehhez elsősorban azok a mintázatok járulnak hozzá, amely az orvos és a beteg inkluzív vagy empatikus használatához kötődnek. A megfigyelt orvosok kommunikációjában eltérő arányban jelent meg a T/1. használati gyakorisága (vö. 2. ábra). A két fiatalabb orvosnál

adatokkal a magasabb előfordulás: az f.1. esetében kiemelkedően magas (206-szor), az f.2. esetében 94-szer fordul elő; míg az id.1.-nél 46-szor, az id.2.-nél 76-szor. A megfigyelt négy orvos esetében tehát valóban a fiatalabb orvosok nyelvi tevékenységében gyakoribb a T/1. használata. Ezek vonatkozása és mintázata orvosonként másképp alakul, ezt az 6. ábra mutatja be, az összehasonlíthatóság kedvéért százalékos arányban.

6. ábra. A T/1. mintázatainak százalékos eloszlása az orvosi kommunikációban

Az ábra adatai szerint az f.2. (57%) és az id.2. orvosoknál (56%) a T/1. leggyakoribb vonatkozása az orvos és a beteg; az empátikus használat kiemelkedően magas az f.1. orvosnál (37%), az id.1. orvosnál pedig ez teljesen hiányzik. Ugyanakkor nála a legmagasabb az orvos + asszisztens mintázat (61%). Tehát az asszisztens domináns szerepe a T/1.-es deiktikus elemek használatában is megmutatkozik. A más szakemberekkel alkotott közösség megalkotása minden orvosnál megjelenik, de senkinél sem nagy számban.

5. Összegzés, kitekintés

Az esettanulmány bemutatta, hogy milyen szerepet kapnak az első személyű deiktikus elemek a vizsgált négy háziorvos nyelvi önreprezentációjában. Az ÉN megalkotásában, ahogy arról már esett szó, természetesen más nyelvi és viselkedésmintázatok is részt vesznek (saját név, megszólítás, köszönés, tudásreprezentáció, metakommunikáció, öltözködés, a rendelő berendezése stb.). A vizsgálat ezek közül kizárólag az E/1.-es és a T/1.-es deiktikus elemekre és azok mintázataira koncentrált. Az elemzés kiindulási pontját az orvosi rendelés forgatókönyve és ebben az orvosi szerep és annak nyelvi kidolgozása adta.

Az E/1. deiktikus nyelvi elemek használatában a szakmai identitás (orvosi szerep), valamint a beteggel való személyközi viszony, azaz a másikkal viszonyítottan megalkotott ÉN, játszott központi szerepet egymással szorosan összekapcsolódva. Így az alábbi mintázatok voltak megfigyelhetők: udvarias-személyközi, empátikus, türelmetlenséghez kapcsolódó, visszajelző funkciójú, a vizsgálatra és a saját tevékenységre vonatkozó, a rendelés helyéhez, idejéhez, valamint az orvosi tudáshoz kötődő. A mintázatok és a példák is arra mutattak rá, hogy az E/1.-es deiktikus elemek nem hozhatók egyértelmű összefüggésbe a tekintélyelvű viselkedéssel, és használatuk nem függ össze szorosan és egyértelműen az orvosok korával. Működése ennél sokkal komplexebb és jóval több funkcióhoz kötődik. Annyi azonban megállapítható, hogy könnyebben működhet tekintélyelvű funkcióban, mint a T/1.-es formák (pl. türelmetlenség).

A T/1.-es deiktikus elemeknek is számos mintázata mutatkozott meg annak függvényében, hogy kikkel való közösségét, viszonyát alkotta meg az orvos. A T/1. vonatkozásai a vizsgált anyagban az alábbiak voltak: orvos + beteg; empatikus, áttételes használatban az orvos + beteg; orvos + asszisztensnő; orvos + más szakemberek. Az elemzés tanulsága szerint a T/1.-es formák valóban hozzájárulnak a partneri kapcsolat megteremtéséhez. Ebben kiemelkedő az orvos és a beteg mi-ként való megalkotása és ezen belül is az empatikus használat. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi használat csak az orvos kommunikációjában, úgymond felülről jelenik meg, ami a közelítés ellenére az aszimmetrikus, hierarchikus viszony meglétének a jele. A T/1.-es deiktikus elemek jellemző mintázata az orvos és az asszisztensnő közösségének a megjelenítése, ami ugyan nem az orvos és a beteg kapcsolatának az alakításához járul hozzá, mégis szerepet kap abban, hogy az orvos kevésbé „egocentrikusan”, „centrálisan” alkossa meg magát a rendelés forgatókönyvében. A T/1.-es formák esetében megfigyelhető volt, hogy a fiatalabb orvosoknál nagyobb arányban fordul elő, ugyanakkor ez nem jelenti automatikusan azt, hogy a fiatalabb orvosok partneribb kapcsolatot teremtenek a betegekkel. Ebben számos más tényező is fontos szerepet kap (vö. Kuna–Kaló 2014).

A négy vizsgált orvos nyelvi tevékenységében az E/1.-es és a T/1.-es deiktikus elemek vonatkozásában különböző tendenciák mutatkoztak meg, amelyek több tényezővel is összefüggésbe hozhatók, illetve ezek figyelembevételével értelmezhetők. Két kiemelkedő jellegzetesség mutatkozott meg a két vidéki orvos esetében: 1) Az f.1. orvos nyelvi tevékenységében az empatikus T/1. használat kifejezetten magas arányt mutatott, amely a tetszikeléssel és más nyelvi tényezőkkel együtt nagyban hozzájárul ahhoz, hogy ennek a doktornak a betegekhez való viszonyát közelítőként értelmezzük. 2) Az id.1. orvosnál pedig az figyelhető meg, hogy a nyelvi önmegalkotása kifejezetten alacsony, amely összefügghet kiegészítő tényezőkkel, valamint az asszisztensnő kiemelkedő szerepével a rendeléseken. Ez a T/1. vonatkozásaiban is megmutatkozik. Fontos azonban megjegyezni, hogy a bemutatott vizsgálat egy esettanulmány. Ennek megfelelően általánosabb következtetések a kor, a rendelés helyszínének szerepének kapcsán csak kiterjedtebb megfigyelések alapján lehet tenni, több doktor, illetve doktornő bevonásával. Továbbá az orvosok nyelvi identitásának vizsgálata számos más tényezővel összefügg, amelyet annak dinamizmusában leginkább a beteggel való kommunikációban lehet tetten érni és vizsgálni.

SZAKIRODALOM

- Bales, Robert Freed 1950. *Interaction process analysis: A method for the study of small groups*. Addyson-Wesley, Reading, MA.
- Bálint Mihály 1990. *Az orvos, a betegek és a betegség*. Animula, Budapest.
- Beach, Wayne A. 2013. Introduction. In: Wayne A. Beach (ed.): *Handbook of Patient-Provider Interactions*. Oxford University Press, New York, 1–18.
- Busch, Albert – Spranz-Fogasy, Thomas (Hrsg.) 2015. *Handbuch Sprache in der Medizin*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Coupan, Nikolas 2007. *Style: Language Variation and Identity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csabai Márta – Csörsz Ilona – Szili Katalin 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye. Kézikönyv és oktatólemez a kapcsolati készségek fejlesztéséhez*. Oriold és Társa Kiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartási stílus szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes megj.a. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Langue. Język Komunikacja, Informacja/Language.Communication. Information*. Poznań.
- Ehlich, Konrad – Koerfer, Armin – Redder, Angelika – Weingarten, Rüdiger (Hrsg.) 1990. *Medizinische und therapeutische Kommunikation. Diskursanalytische Untersuchungen*. Opladen.
- Elwyn, Glyn – Edwards, Adrian – Kinnersley, Paul 1999. Shared decision-making in primary care: the neglected second half of the consultation. *British Journal of General Practice* 49/443: 477–82.
- Elwyn, Glyn 2012. Shared decision making: a model for clinical practice. *Journal of General Internal Medicine* 27/10: 1361–7.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1990/2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harmatta János 1975. A csoportfolyamat eseményeinek regisztrálása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32: 598–604.
- Härter, Martin – Loh, Andreas – Spies, Claudia (Hrsg.) 2005. *Gemeinsam entscheiden erfolgreich behandeln*. Deutscher Ärzte-Verlag, Köln.

- Heritage, John – Maynard Douglas (eds.) 2006. *Communication in medical care: Interaction between primary care physicians and patients*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heron, John 1970. *A six category intervention analysis. Human potential research project*. University of Surrey.
- Hidas György – Buda Béla 1968. A csoportpszichoterápiás folyamat vizsgálata az interperszonális kommunikációelmélet szempontjai szerint. *Magyar Pszichológiai Szemle* 25: 104–22.
- Ishikawa, Hirono – Hashimoto, Hideki – Kiuchi, Takahiro 2013. The evolving concept of “patientcenteredness” in patient-physician communication research. *Science & Medicine* 96: 147–53.
- Józsa Emese 2011. A raport fogalma és szerepe az orvosi kommunikációban. In: Varga Katalin (szerk.): *A szavakon túl*. Medicina, Budapest, 78–99.
- Kampits, Peter 1996. *Das dialogische Prinzip in der Arzt-Patient-Beziehung*. Wissenschaftsverlag Rothe, Passau.
- Kapocsi Erzsébet 2000. Az orvosi hivatás autonómiájának etikai vonatkozásai. *Lege Artis Medicinae* 10/4: 358–64.
- Koerfer, Armin – Albus, Christian 2015. Dialogische Entscheidungsfindung zwischen Arzt und Patient. In: Busch, Albert – Spranz-Fogasy, Thomas (Hrsg.): *Handbuch Sprache in der Medizin*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Kuna Ágnes – Kaló Zsuzsa 2013. Orvos-beteg kommunikáció és az érzelemkifejezés nyelvészeti elemzése a családorvosi gyakorlatban. (Előadás: *Kapcsolatunk Világa, A Magyar Pszichológiai Társaság XXII. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Budapest. 2013. 06. 06.)
- Kuna Ágnes – Kaló Zsuzsa 2014. Az orvos-beteg kommunikáció a családorvosi gyakorlatban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 117–30.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 501–14.
- Lennard, Henry L. – Bernstein, Arnold 1960. *The anatomy of psychotherapy: system of communication and expectation*. Columbia U.P., New York.
- Lüth, Paul 1984. *Von der stummen zur sprechenden Medizin*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.
- Martin, Leslie – DiMatteo, M. Robin (eds.) 2014. *The Oxford Handbook of Health Communication, Behavior Change, and Treatment Adherence*. Oxford Library of Psychology, Oxford.
- Martin, Leslie R. 2013. Barriers and keys to treatment adherence and health behavior change. In: Martin, Leslie – DiMatteo, M. Robin (eds.): *The Oxford Handbook of Health Communication, Behavior Change, and Treatment Adherence*. Oxford Library of Psychology, Oxford, 9–20.
- Matthes, Jan – Albus, Christian 2014. Verbesserung und Auswirkungen medikamentöser Therapietreue. *Deutsches Ärzteblatt* 111/4: 41–7.
- Pilling János (szerk.) 2008a. *Orvosi kommunikáció*. Medicina, Budapest.
- Pilling János 2008b. Az orvos-beteg konzultáció. In: Pilling János (szerk.): *Orvosi kommunikáció*. Medicina, Budapest, 47–66.
- Roter, Debra L. – Hall, Judith A. 2006. *Doctors Talking with Patients/Patients Talking with Doctors*. 2nd ed. Praeger. Westport/Connecticut/London.
- Rubinelli, Sara 2013. Rational versus unreasonable persuasion in doctor-patient-communication: a normative account. *Patient Education Counseling* 92: 296–301.
- Schirmer, Claudia – Stahl, Katja – Günther, Wolfram 2009. Patientenbefragung zum kommunikativen Verhalten von Ärzten in Qualitätskontrolle und -entwicklung. In: Langer, Thorsten – Schnell, Martin W. (Hrsg.): *Das Arzt-Patient/Patient-Arzt Gespräch*. Marseille Verlag, München, 201–12.
- Sinha, Chris. 2001. The epigenesis of symbolization. In: Balkenius, Christian – Zlatev, Jordan – Kozima, Hideki – Dautenhahn, Kerstin – Breazeal, Cynthia (eds.): *Modeling cognitive development in robotic systems*. *Lund University Cognitive Studies* 85: 85–95.
- Stewart, Moira – Roter, Debra L. (eds) 1989. *Communicating with Medical Patients*. Sage. London.
- Tátrai Szilárd 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális pragmatikai megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.

Kuna Ágnes

posztdoktor kutató   óraadó
MTA TKI–PPKE ITK   KRE BTK

SUMMARY

Kuna, Ágnes

**Personal deixis and self-representation in a medical context:
Patterns of first-person deictic elements in doctor/patient communication**

The relationship between doctor and patient always evolves dynamically, in the given situational context, in accordance with the participants' behaviour and language activity. In this process, the doctor's self-representation plays a significant role. The paper presents one manifestation of such self-representation, the application and pattern of first-person deictic linguistic items in medical communication, in terms of authoritarian vs. partnership-based relationships.

The theoretical background is provided by models of medical relationships and a functional cognitive approach to pragmatics. The material of the study is a total of sixty doctor/patient encounters of four general practitioners (family doctors). For the analysis of the 1182 utterances involved, the overall framework is the scenario of consultation sessions. The study shows that first-person deictic items have a number of patterns and roles in terms of interpersonal and professional relationships, empathy, and the course of consultation. First person singular verb forms typically set forth the doctor's crucial role within the scenario of consultation sessions; first person plural forms, on the other hand, can be closely related to partnership-based medical activity in many cases.

Keywords: doctor/patient communication, personal deixis, self-representation, partner model, authoritarian model

**A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése
– a lexikai vegyítés és a szemantikai újraértelmezés**

Bevezetés

A holista kognitív nyelvészet felfogásában a nyelv integráns részét képezi a megismerésnek, a nyelv „az emberi létezés és megismerés közege és egyúttal működtetője” (Tolcsvai Nagy 2015: 174). Az irányzat egyik fő teoretikusa, Ronald Langacker szerint miként a beszéd is csupán másodlagos funkciója a hangképző szerveknek (tüdő, nyelv, fogak stb.), úgy az elme, azaz a mentális műveletek szintjén sem beszélhetünk speciális nyelvi tartalomról (Andor 2005: 38). Ekképpen a kognitív nyelvészet sajátos szerepet tölt be a kognitív tudományban, hiszen egyfelől gyökereit a 20. század közepén megjelenő mentalista pszichológiai irányzatok, az alaklélektan, majd a kognitív pszichológia kutatási eredményeiből származtatja, másfelől viszont holisztikus szemléletéből fakadóan „[e]bben az értelemben a nyelv kutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával” (Bańczrowski 1999: 81). A kategorizáció, a fiktív mozgás, a metonímia vagy a metafora elsősorban alapvető kognitív képességeken alapuló (Croft–Wood 2000) fogalmi természetű dinamizmusok, amelyek tehát mindenféle nyelvi reprezentációtól függetlenül is végbemennek az elmében – és e mentális műveletek indikátoraiként nem csupán nyelvi, hanem kulturális jelenségek is szolgálnak.¹ A kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy a nyelv formális és legtágabb értelemben vett funkcionális aspek-

¹ A kognitív nyelvészet e tekintetben nem csupán nyelvelmélet – felfoghatjuk, mint a jelentésalkotás általános elméletét, amely így a „jelentéshálóként” értelmezett kultúra felé kínál egységes megközelítési módot (Kövecses 2005a, 2005b, 2006, 2012; Kövecses–Benczes 2010). Figyeljük meg például a szemantikai szerkezetek leírásánál látott CENTRUM-PERIFÉRIA képi séma (l. központi kérdés) működését egy lakodalmos ülésrendjében vagy a vertikálisan leképezett hatalmi pozíció (l. *feljebbvaló, felettes, alattvaló* stb.) fizikai leképezését a trónus és a tanári katedra esetében. Mindazonáltal e képi sémák (DOLOG, FOLYAMAT, ERŐ-ELLENERŐ stb.) az emberi tapasztalás alapstruktúrái, amelyek végső soron fizikai tapasztalatokra vezethetők vissza, tehát a kultúra (miképpen a nyelv is) részben az emberi testben létezés (embodiement) által motivált.

SUMMARY

Kuna, Ágnes

**Personal deixis and self-representation in a medical context:
Patterns of first-person deictic elements in doctor/patient communication**

The relationship between doctor and patient always evolves dynamically, in the given situational context, in accordance with the participants' behaviour and language activity. In this process, the doctor's self-representation plays a significant role. The paper presents one manifestation of such self-representation, the application and pattern of first-person deictic linguistic items in medical communication, in terms of authoritarian vs. partnership-based relationships.

The theoretical background is provided by models of medical relationships and a functional cognitive approach to pragmatics. The material of the study is a total of sixty doctor/patient encounters of four general practitioners (family doctors). For the analysis of the 1182 utterances involved, the overall framework is the scenario of consultation sessions. The study shows that first-person deictic items have a number of patterns and roles in terms of interpersonal and professional relationships, empathy, and the course of consultation. First person singular verb forms typically set forth the doctor's crucial role within the scenario of consultation sessions; first person plural forms, on the other hand, can be closely related to partnership-based medical activity in many cases.

Keywords: doctor/patient communication, personal deixis, self-representation, partner model, authoritarian model

**A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése
– a lexikai vegyítés és a szemantikai újraértelmezés**

Bevezetés

A holista kognitív nyelvészet felfogásában a nyelv integráns részét képezi a megismerésnek, a nyelv „az emberi létezés és megismerés közege és egyúttal működtetője” (Tolcsvai Nagy 2015: 174). Az irányzat egyik fő teoretikusa, Ronald Langacker szerint miként a beszéd is csupán másodlagos funkciója a hangképző szerveknek (tüdő, nyelv, fogak stb.), úgy az elme, azaz a mentális műveletek szintjén sem beszélhetünk speciális nyelvi tartalomról (Andor 2005: 38). Ekképpen a kognitív nyelvészet sajátos szerepet tölt be a kognitív tudományban, hiszen egyfelől gyökereit a 20. század közepén megjelenő mentalista pszichológiai irányzatok, az alaklélektan, majd a kognitív pszichológia kutatási eredményeiből származtatja, másfelől viszont holisztikus szemléletéből fakadóan „[e]bben az értelemben a nyelv kutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával” (Bańczrowski 1999: 81). A kategorizáció, a fiktív mozgás, a metonímia vagy a metafora elsősorban alapvető kognitív képességeken alapuló (Croft–Wood 2000) fogalmi természetű dinamizmusok, amelyek tehát mindenféle nyelvi reprezentációtól függetlenül is végbemennek az elmében – és e mentális műveletek indikátoraiként nem csupán nyelvi, hanem kulturális jelenségek is szolgálnak.¹ A kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy a nyelv formális és legtágabb értelemben vett funkcionális aspek-

¹ A kognitív nyelvészet e tekintetben nem csupán nyelvelmélet – felfoghatjuk, mint a jelentésalkotás általános elméletét, amely így a „jelentéshálóként” értelmezett kultúra felé kínál egységes megközelítési módot (Kövecses 2005a, 2005b, 2006, 2012; Kövecses–Benczes 2010). Figyeljük meg például a szemantikai szerkezetek leírásánál látott CENTRUM-PERIFÉRIA képi séma (l. központi kérdés) működését egy lakodalmos ülésrendjében vagy a vertikálisan leképezett hatalmi pozíció (l. *feljebbvaló, felettes, alattvaló* stb.) fizikai leképezését a trónus és a tanári katedra esetében. Mindazonáltal e képi sémák (DOLOG, FOLYAMAT, ERŐ-ELLENERŐ stb.) az emberi tapasztalás alapstruktúrái, amelyek végső soron fizikai tapasztalatokra vezethetők vissza, tehát a kultúra (miképpen a nyelv is) részben az emberi testben létezés (embodiement) által motivált.

tusait is adekvátan, az elme általános megismerési folyamataival összhangban ragadja meg, ezzel közelítve a nyelvészetet annak tárgyához, hiszen a nyelvhasználat elsődlegesen semmikképpen sem „helyes” nyelvi formák létrehozására irányul, hanem jelentésalkotásra. A humor a kultúra egy sajátos jelensége és egyúttal a jelentésképzés egy atipikus, ám annál lényegesebb formája.

Írásomban a humorértelmezés történetének vázlatos áttekintése után (1.) a verbális humor nyelvészeti megközelítéseivel és azok nyelvelméleti hátterével foglalkozom (2.). Ezután a nyelvi humor egy prototipikusnak tekinthető fajtáját, a lexikai vegyítést vizsgálom kognitív keretben (3.1). A továbbiakban két esettanulmányban (3.2.1; 3.2.2) egyfelől annak bemutatására törekszem, hogy a kognitív nyelvészet leírási kerete miképpen alkalmas a lexikai vegyítések mint tipikus humoros nyelvi megnyilatkozások jelentésszerkezetének a feltérképezésére, másrészt egy olyan, általam defiguratív szemantikai újraértelmezésnek nevezett kognitív háttérmechanizmus leírására, amely feltételezhetően szintén nagy jelentőséggel bír a verbális humor egyes típusaiban. A tanulmány célja tehát 1. a verbális humorral kapcsolatos nyelvelméleti kérdések kognitív szempontú áttekintése; 2. a verbális humor egyes kognitív háttérmechanizmusainak a leírása.

1. A humor értelmezései

1.1. Definíciók és terminusok

A humor sokarcú jelenség, a nyelvészet mellett elsősorban a filozófia és a pszichológia érdeklődési körébe tartozik „pszichológiai [feszültségoldás, megküzdés, egészség megőrzés] és szociális [szociális távolság csökkentése, korrekció] funkciókkal” (Séra 2009), emellett természetesen fiziológiai, etikai, esztétikai aspektusai is vannak, és nagymértékben kultúra- és társadalomfüggő. E sokarcúsággal hozható összefüggésbe az is, hogy Salvatore Attardo (1994) a humor nyelvelméletéről írott nagyszabású összehasonlító munkájában csupán metaelméleti aspektusból tud meghatározással szolgálni a humorról, azaz lényegében annak definiálatlanságáról. Mindenesetre Attardo a humor háromféle megközelítését különbözteti meg: 1. az esszencialista megközelítés a szükséges és elégséges feltételeit veszi számba annak, hogy egy szöveg vagy cselekvés humoros legyen; 2. a teleologikus megközelítés a humor céljait vizsgálja; 3. szubsztancialista megközelítés pedig a humor tartalmi oldalával foglalkozik.

A humor és a komikum fogalmaival kapcsolatban érdemes idéznünk Lendvai Endre megfigyelését: „a szakirodalom egészét nézve tendenciaszerűen az alábbi distinkció körvonalazódik a két műszó között. A humor az emberi intellektus része, képesség vagy annak megnyilatkozása, mely a jelenségekben, azok összefüggéseiben felfedezett [felfedezni vélt] ellentmondásokat kedélyes beállításban tárja elénk. [...] A komikum nem az emberi tudatban van, hanem a külvilágban” (Lendvai 1996: 17). E szerint a szakirodalomban a humor elsősorban olyan kompetenciaként értelmezhető, amely a fentebbi megfogalmazásban ontológiai státusszal bíró komikum expozíciójára szolgál – mindez kognitív szempontból aligha fogadható el, az experiencializmus (Lakoff–Johnson 1980) alapvetései szerint az emberi agy nem csupán leképezi a fizikai valóságot, de fel is dolgozza,² jelentéssel ruházza föl. Tehát az úgynevezett *külvilág*, amely maga is relációs kifejezés, végső soron az elmében keresendő. Helga Kotthoff, az alább részletezendő szociolingvisztikai megközelítés (1. 2.3.) fő képviselője pontosabban fogalmaz e tekintetben: a komikum recepció, míg a humor recepció és produkció egyben – e megközelítést elfogadva szerepel jelen tanulmány címében a „humor” mint műszó, mivel a szemantikai elemzés mindkét résztvevői oldalt, a beszélő és befogadó konceptualizálót is érinti (érintheti). Azt azonban meg kell jegyezünk, hogy a kognitív nyelvészeti modellek többsége (kognitív metaforaelmélet, fogalmi integráció modellje, langackeri kognitív nyelvtan) nem kifejezetten a produkció vagy a recepció modellezésére szolgálnak, nem elsősorban pszicholingvisztikai vagy pragmatikai, hanem (pszicholingvisztikai és pragmatikai vonatkozásokkal bíró) szemantikai modellek (kifejezetten a recepció kognitív aspektusairól I. Schnell 2008), amelyek

² „Ebben az értelemben a második valóság az elsőnek metaképe, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját világnézete szerint, és amely sohasem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét” (Bańcerowski 2012: 11).

így a humor szubsztanciális vizsgálatára alkalmasak (más kérdés, hogy e vizsgálatokból esetleg esszenciális következtetéseket is levonhatunk).

1.2. Történeti vázlat

Bár a nagy nyugati gondolkodókról szólva szokás humorelméletekről beszélni, Riszovannij Mihály szerint kidolgozott rendszerekkel valójában nem találkozunk: „Az ún. »humorelméletek« története [Platóntól Freudig] leginkább reflexiók története, egy-egy lényeges momentum kiragadására tett kísérlet” (2008: 214). Mindenesetre Platón volt az első, akinek humorértelmezésében a mai napig számtalan formában megfogalmazott ambivalencia is szerepet kap, míg elsőként Cicero vezetett be nyelvészeti szempontú taxonómiát, különbséget téve nyelvi és referenciális humor között (előbbi lefordítható és parafrázálható, míg utóbbi nem). A Kanttól és Schopenhauertől eredeztetett inkongruenciaelmélet jelentős befolyással volt a szójátékok, viccek kétértelműségének a szemantikájára. Fontos megemlíteni Freud funkcionális elméletét is a megkönnyebbülésről, miszerint a humor arra való, hogy használóját fölmentse a logika és a nyelv (!) szabályainak használata alól. Victor Raskin pedig a humor következő értelmezéseit emeli ki: a humor „mint egy emberi hiba vagy gyengeség kigúnyolása, de nem túl komolyan, különben nem lenne alkalmas nevetés előidézésére [Arisztotelész], a felsőbbrendűség bizonyítása valakivel szemben, de megint csak nem túl komolyan [Stendhal], mint egy személy vagy egy nagy formátum megalázására, befeketítésére [Bain], vagy értékének csökkentésére [Propp, Stern] irányuló kísérlet, mint a feszült várakozás semmibe fordulása [Kant], mint az ember elméjének és figyelmének elfordítása valami nagyról és jelentősről valami kicsire és jelentéktelenre [Spencer], mint a dolgok nem megfelelő kezelése, a szokásos normáktól való eltérés [Hegel, Schopenhauer]. A humor sajátosan emberi jellegét némiképpen sovínisztikusan túlhangsúlyozták [Bergson] – úgy tűnik, a humor e tulajdonságában osztozik a hazugsággal” (1985: 326; az eredeti szövegrészeket lábjegyzetben közlöm, ha saját fordításról van szó).³ Raskin szerint e megközelítések hajlamosak az általánosításra, miközben nyilvánvalóan sokszínű, tipológiai szempontból is nehezen kezelhető jelenségről van szó, és Freud jut a legközelebb nyelvészeti érdeklődésre is számot tartó osztályozáshoz, bár módszerei, céljai és értelmezési kerete természetesen távol állnak a nyelvészetétől.

E rövid áttekintés után annyi elmondható, hogy a humorértelmezések történetét legalábbis implicit módon végigkísérő kontrasztelméletek alapelvei (amelyek a nevetés kiváltó mozzanatait kutatják, és vélik megtalálni például az ellentétben) minden humorértelmezés számára tanulsággal szolgálnak, ahogy az úgynevezett „főnyelvélméletek” koncepciói (amelyek a humor tárgyának és résztvevőinek viszonyrendszerében vizsgálódnak) sem mellőzhetők.

2. A humor nyelvészeti megközelítései

2.1. Humor- és/vagy nyelvelmélet

A humor nyelvészeti megközelítéseivel kapcsolatban az első megválaszolandó kérdésünk minden bizonnyal a következő: „Mitől válik nyelvészetivé egy humorelmélet? Mert kidolgozója nyelvészként határozza meg magát? Mert verbális humoros szövegeket vagy a »humor« nyelviségét vizsgálja? Vagy mert egy meglévő nyelvészeti elméletet, nyelv- és megismerélméleti keretet vesz alapul?” (Riszovannij 2008: 213). Mint már említettem, a holista funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében a kognitív műveletek (fogalmi keretezés, metafora, metonímia, fogalmi integrá-

³ “as a ridicule of a human fault or error, but not too serious, because then it would not be an appropriate cause for laughter [Aristotle], as an exhibition of superiority over somebody else but again, not too serious [Stendhal], as an attempt to abuse, denigrate a person or a cause of high stature [Bain] or to lower a value [Propp, Stern], as a metamorphosis of tense expectations into nothing [Kant], as a switch of one’s mind and attention from something big and significant to something small and insignificant [Spencer], as an incongruent treatment of things, in deviation from the customary norm [Hegel, Schopenhauer]. The purely human character was somewhat chauvinistically emphasized [Bergson] – a property seems to share with lying.”

ció stb.) nem elsősorban nyelvi, hanem konceptuális struktúrákon mennek végbe, így a „verbális humor” kifejezés sem szubsztanciális megnevezés, jelen dolgozat címében csupán azon jelenségek vizsgálatára utal, amelyekben a humoros hatás nyelvi szerkezetek irányítása révén épül föl, és amely humoros jelenségekről szólva nem vonjuk be az elemzésbe a nonverbális kommunikációs tényezőket. Szempontunkból tehát az előzőekben feltett kérdésekre azt a talán kissé pragmatista, ám tapasztalatokkal is alátámasztott (l. lejjebb) választ adhatjuk, hogy egy humorelmélet attól válik nyelvészettivé, hogy meglévő nyelvészeti elméletre, nyelv- és megismerélméleti keretre támaszkodik – ahogy jelen tanulmány is.

2.2. A verbális humor mibenléte és osztályozása

A verbális humor a magyar nyelvészeti hagyományban mint szándékosan hibás, rossz vagy legalábbis szokatlan nyelvi jelenség jelenik meg (l. Nagy 1968). A kognitív nyelvészet felfogásában szabályok helyett helyesebb sémákról beszélünk, amelynek oka egyrészt az, hogy szabályosság/elfogadhatóság skaláris fogalmak (egyes nyelvi szerkezetek szabályosabbak/elfogadhatóbbak, mint mások), másrészt e sémák nem szigorúan szabályozzák, sokkal inkább csupán szankcionálják a hétköznapiakban gyakran innovatív és/vagy (pl. szintaktikailag) hibás nyelvi szerkezeteket (is) alkotó nyelvhasználók szociolingvisztikai és dialektológiai értelemben egyaránt beágyazott idiolektusát. Kognitív szempontból tehát a következőképpen fogalmazhatunk: „Az emberi gondolkodás többnyire rutinokra, mintákra, sémákra épül. Amikor ezen séma megsértése történik – humoros hatás keletkezik” (Nasinszky 2012: 122). Természetesen a humornak a séma megsértése nem elégséges és valószínűleg még csak nem is szükséges feltétele, de az állítás a prototipikus esetekben mindenképpen érvényesíthető.

A verbális humor megragadására tett kísérletek másik problematikus pontja az osztályozás, amelyet általában a nyelvi szintek felől kísérlelnek meg, azt elemzik tehát, hogy mely nyelvi szinten érhető tetten a „szokatlanság” vagy „hiba” (Nagy 1968; Lendvai 1996: 39–66). Erre az osztályozási eljárásra (amely egyébként leginkább a nyelvtenár grammatikai hibaelemzéséhez hasonlítható) jellemző, hogy amennyiben formailag semmi szokatlan nincs a humoros nyelvi megnyilatkozásban, úgy „szemantikai”, „logikai”, „retorikai” kategóriákat vesznek föl az osztályozók; véleményem szerint a humor osztályozásának e megközelítése éppen a grammatika és a szemantika éles elválasztásának helytelenségére mutat rá, hiszen nyilvánvaló, hogy például egy hibás szóképzésnek is van szemantikája – különben nem lehetne humoros. A langackeri kognitív nyelvten (Langacker 1987; magyarul összefoglalóan l. Tolcsvai Nagy 2013: 90–8) alapkonceptiója szerint minden grammatikai elem rendelkezik – sokszor persze igen sematikus – jelentéssel, minden nyelvi szerkezet egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus egységeként fogható föl, és a kontinuumelv szerint lexikon és szintaxis sem különíthetők el élesen. A verbális humor különböző típusait vizsgálva valóban vannak olyan esetek, amelyek értelmezésében elsősorban a formai oldal feltűnő (például, amikor a humor szerkezeti homonimiából fakad), míg más esetekben inkább a szemantikai szerkezetre figyelünk (pl. humoros narratívák), de önkényes a két pólus osztályalapú, nyelvi szintek felőli merev szétválasztása, mivel a humoros hatás éppen ezek összjátékából származtatható. Másfelől a humoros hatás mindig szövegszinten érvényesül, legyen az spontán reakció eredménye vagy előre szerkesztett egység, mint a prototipikus vicc.⁴ Éppen ezért az osztályozásról szólva egyetérthetünk Nagy Ferencel, aki szerint „ha már mindenáron típusokba akarjuk szorítani a nyelvi humort, célszerűnek látszik az a munkamódszer, amelyik tágan értelmezi a típusokat” (1968: 22).

⁴ Mely egyébként a verbális humor egyik prototípusának is tekinthető – erre utal az is, hogy a magyarban metonimikus jelentéskiterjesztéssel a *vicces* melléknév általánosságban szolgál a humorosság kifejezésére.

2.3. A logikai megközelítés

A nyelvtudomány úgynevezett kognitív fordulata a 20. század második felében a szemantikai kutatásokat jó ideig lényegében egyáltalán nem érintette, így a kezdetben szigorú referencialitásra építő logikai jelentéstan, amely egy proposíció jelentését részben vagy egészében annak igazságfeltételeivel azonosította, továbbra is uralkodó irányzata maradt a jelentés vizsgálatának, és az egyre komplexebb preszuppozíciós elemzés vagy a lehetséges világok koncepciójának elméletbe emelésével tágultak a vizsgálatok perspektívái is. A verbális humor egyes aspektusai is megragadhatók e keretben – logikai műveletekre támaszkodva a viccek egy része például magyarázható „új implikáció” vagy „új preszuppozíció” szövegbe emelésével (l. Lendvai 1996: 64–5). E megközelítést ugyan nem nevezhetjük elméletinek abban az értelemben, hogy ismereteket foglalna rendszerbe, ám kétségtelenül alkalmas a viccek mint prototipikus humoros szövegek sajátos „logikájának” a leírására. E logikai mozzanatok tanulmányozása azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy az azokat lehetővé tevő – a kognitív felfogás szerint nem pozicionális, hanem képi sémákon alapuló, analóg jellegű – nyelvi és világról való tudásunk milyen kognitív motivációk alapján szerveződik (azaz például a preszuppozíciók mentális hátterének és így tulajdonképpen az okozatiságnak a vizsgálata már túlmutat a logikai elemzés keretein).

2.4. Az esszencialista szkriptszemantikus humorelmélet

Ahogy a már említett humorkutató, Victor Raskin is kifejti (1985), a generatív grammatika elméletének kidolgozói korán szembesültek azzal, hogy a gépi fordítást algoritmizálni szándékozó törekvéseik sikertelenségének hátterében részben az áll, hogy a nyelvi tudás nem „szótári”, hanem „enciklopédikus” jellegű, és a szavak jelentése diszkrétan, például jelentéskomponensekkel, csak részben írható le. Ennek oka, hogy – mai kognitív terminusokkal élve – a világról való tudásunk fogalmi keretekben, idealizált kognitív modellekben strukturálódik, így a szemantikai tartalom is csupán fogalmi keretekben értelmezhető – elég csak arra gondolnunk, hogy lehetetlen feladat lenne a *szerda* vagy a *könyök* szó jelentését leírni, meghatározni a HÉT vagy a KAR fogalmának segítségével. A fogalmi tartomány tehát nem csupán tulajdonságok halmaza, hanem „mentális séma, tudáskeret, az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre” (Tolcsvai Nagy 2013: 382). Ilyen tágabb eseményszerkezettel rendelkező fogalmi keretek, kulturális modellek az úgynevezett forgatókönyvek is (pl. az éttermi viselkedés „menetrendje”), amelyek kognitív kategóriaként a generativista humorelméletben is megjelennek, bár e keretben sem egészen tisztázott, mennyiben csupán verbális jellegű ez a tudás.

A humor szemantikai szkriptelmélete ugyancsak Raskin (1985) és Attardo (1994) nevéhez köthető, és egyfajta humorkompetencia modellálására irányul. Ezen elmélet is részben a kontrasztív elméleti hagyomány újrafogalmazása. Alaptézise szerint egy szöveg humorosságának két szükséges és elégséges feltétele: 1. hogy két egymást átfedő forgatókönyvvel legyen kompatibilis; 2. és hogy e két szkript ellentétes legyen egymással. Az elmélet pragmatikai komponense a grice-i maximákhoz hasonló együttműködési elveket fogalmaz meg a viccekkel kapcsolatban (pl. „Meséld hatékonyan a viccet!”). Az elmélet – kritikája szerint – csupán a sztenderdviccekre alkalmazható, és bár prognosztikus érvényessége kemény adatokkal tesztelhető, mégis „mint minden generatív hátterű elmélet, a humor performanciáját [a humoros nyelvhasználatot, társalgást] ez az elmélet sem veszi figyelembe” (Riszovannij 2008: 214).⁵ A kritikák hatására az elmélet kidolgozói nyitottak az egyéb pragmatikai szempontok érvényesítése, a kontextuális tényezők felé, így a „Verbális Humor Általános Elméletében” a hat, verbális humorhoz kapcsolódó tudásforrás között immár megjelenik például a „helyzet” (a vicc helyszíne, helyzete) is.

⁵ Feltehetjük egyrészt azt a nyelvelméleti kérdést, hogy önmagában a verbális humor azon aspektusa, miszerint a jelentésképzést sokszor mint szándékoltan „szokatlan és rossz nyelvi jelenség” szolgálja (Nagy 1968: 10), hogyan hozható összhangba a generatív grammatika alapkoncepciójával, amely szerint a grammatikai szabályok fölfoghatók természetörvényekként, és hogyan viszonyulnak e nyelvi jelenségek a generatív keretben tulajdonképpen a produktívitásnak megfelelően a kreativitás fogalmához.

2.5. A teleologikus szociolingvisztikai elmélet

A szociolingvisztikai megközelítés egyik fő képviselője, a humor és a komikum terminusával kapcsolatban már említett Helga Kotthoff Koestler nyomán a humor forrását a biszociációban⁶ látja. A szociolingvisztikai megközelítés sokkal nagyobb figyelmet szentel a váratlanságnak, az újszerűségnek, a kreativitásnak, a meglepetés erejének. A funkcionális megközelítés a szubjektív (konnotatív, asszociatív, értékelő) tényezőket is figyelembe veszi, és nem csupán a többé-kevésbé statikus viccek vizsgálatára terjed ki, sokkal inkább a „viccelődés” elméletének tekinthető, hiszen a társalgásban a humort a résztvevők közösen hozzák létre, a befogadói-alkotói szerepek dinamikusak: „Egyes, a szociolingvisztikából is jól ismert kategóriák [életkor, társadalmi nem, társadalmi rang, csoport-tagság] alapján sajátos nevetőközösségek jönnek létre, melyeknek további szabályai vannak” (Rissovannij 2012: 409).

A nevetéskultúrák tanulmányozásának elméletében alapvető jelentőségű az előző fejezetben tárgyalt foratókönyv-elmélet kritikája is. Fontos megfigyelés, hogy „a nyelvészeti humorkutatások [el]követik – időrendben nézve: újrajátsszák – a »rendszer nyelvészet« ↔ »pragma nyelvészet« korábbi nyelvtudományon belüli vitáit, melynek egyik központi kérdése éppen a kultúra [a nyelvi kódon kívüli szabályok] szerepe az adott szövegtípusok [esetünkben: humoros szövegek] létrehozásában és megértésében” (Rissovannij 2012: 410). E vita háttérében egyfelől a nyelvhasználat kutatásának és a kulturális tényezőknek valószínűleg még Saussure elméletében gyökerező metatudományos leminősítése, másfelől a formalista, dehumanizált rendszer nyelvészet nyelvi rendszeren kívüli valóságtól való elrugaskodását követő pragmatikai fordulat ezzel szakító, performanciát középpontba helyező koncepciója áll. A kognitív nyelvészet elvben szintetizáló igénnyel lép föl e nyelvelméleti vitában, hiszen a tágan értelmezett grammatika és a jelentéshálóként vagy fogalmi keretként fölfogott kultúra mint kontextus egyaránt érdeklődésének a középpontjában áll.

3. A humor holista kognitív megközelítése

3.1. A vizsgáldás potenciális tere

Langacker a kognitív nyelvtant használat alapú leírásaként határozza meg, amely – szemben a generatív modellekkel – elmélet és empiria egyensúlyára törekszik. Kognitív nyelvészeti szempontból a rendszer ismerete és felhasználása szorosan összefüggenek, hiszen a használat jellemzői beépülnek a rendszerbe, így a kompetencia-performancia dichotómia sem értelmezhető, sőt a pragmatika és a szemantika sem differenciálódik élesen. A gyakorlatban azonban a kognitív pszichológusok éppen az empiria, a módszertani apparátus gyengeségeit vagy egyenesen hiányát róják föl a nyelvészeknek (Gibbs 2007), sok esetben az sem világos, hogy online, „pszichológiai realitással” bíró kognitív műveletek leírását vagy a gyakori használat során elsáncolódott nyelvi panelek dekompozícióját, derivációját, esetleg absztrakt modellek deduktív alkalmazását láthatjuk az egyes kutatásokban, azaz művelet és szerkezet viszonya sokszor nem tisztázott, és a funkcionális pragmatika korántsem vált integráns, elválaszthatatlan részévé a kognitív szemantikának (Croft 2009; Tátrai 2013). Mindezeket azért tartom fontosnak megjegyezni, hogy pontosabban lássuk a kognitív nyelvészet (elméleti szinten olykor túl nagyra szabott) eszközrendszerét a humor vizsgálatát illetően is, ezzel szűkítve vizsgáldásunk terét. Nyilvánvaló, hogy a kognitív szemantika funkcionalitás tekintetében nem versenyezhet a teleologikus szociolingvisztikai megközelítéssel, képes lehet azonban a verbális humor tágabb értelemben vett grammatikai és szemantikai aspektusainak a megragadására.

A verbális humor vizsgálatában kizárhatjuk a kauzalitás pusztán történeti jellegét (l. „holt metafora” elmélet), hiszen a humor mind a produkció, mind a recepció szintjén kognitív erőfeszítéseket igényel: „A humor asszociációk bonyolult rendszerére építkezik. A humor megértése, értelmezése komplex következtetések sorozatának aktív mentális folyamata. [...] A humor hatására

⁶ „A »biszociáció« az asszociáció ellentéte. Az asszociáció esetében elménk a hasonlókhoz hozza egymással összefüggésbe, a biszociáció esetében a teljesen különbözőket. A tézis a következő: mind a vicc, mind a tudományos felfedezés, mind az újító-alkotó művészi tevékenység biszociáción alapul, míg a rutin cselekvés és gondolkodás asszociáción” (Heller 2005: 81).

aktiválódnak az emberi agy vizuális vagy nyelvi területei” (Nasinszky 2012: 122). A továbbiakban parciális elemzések segítségével a verbális humorral kapcsolatos jellemző kognitív háttérmechanizmusok leírására törekszem. Ezt azért is érzem szükségesnek, mert különösen a magyar szakirodalomból hiányoznak a verbális humorra vonatkozó kognitív nyelvészeti elemzések.⁷ A leírások során a jelentéstani és formális szempontok egyaránt érvényesülnek, és bár nem azonosíthatjuk problémátlanul a kognitív mechanizmust és a humoros nyelvi egységet, a potenciálisan nevetést kiváltó jelentésszerkezet nyelvi szerkezetek irányítása révén épül föl. Megjegyzendő még, hogy maguk a humoros kifejezések számos forrásból származnak,⁸ és kiválasztásuk nem reprezentatív igénnyel történik.

Az elemzések során 1. a nyelvi szerkezetek mint szimbolikus egységek a kognitív grammatika koncepcióinak megfelelően olyan hozzáférési pontként értelmeződnek, amelyek meghatározott fogalmi tartományokhoz biztosítanak elérést; 2. a lexikális elemek aktuális olvasataiért felelős, fogalmi struktúrákon végzett kognitív műveletek pedig olyan mentális mechanizmusként definiálhatók (Mendoza 2010 alapján), amelyeknek célja szemantikai reprezentáció származtatása egy nyelvi kifejezésből, így értelmet tulajdonítva neki az adott interpretáció kontextusában.

3.2. A szóvegyülés

A lexikai vegyítések (az angol szakirodalomban lexical blend; magyarul morfológiai blend, szóvegyülés, kontamináció) olyan szavak, amelyeknek fonológiai pólusa szoros kognitív kapcsolatban áll más szavakkal, használatukkor tehát mindkét (vagy esetenként akár mindhárom) szó fogalmi kerete aktiválódik (Kemmer 2003). A blend produktivitása nyelvspecifikus, nyelvtipológiai és nyelven kívüli különbségeket egyaránt feltételeznek velük kapcsolatban (Brdar-Szabó–Brdar 2008), például az angol neologizmusokban produktív derivációs eszköznek tekinthetők, míg a magyarban elsősorban nyelvi humor táptalajának vagy a szellemesség megnyilvánulásának a publicisztikában, a marketingben: *MOLimpia*, *adventúra* (Brdar-Szabó–Brdar 2008: 174), *filmternet* (Ladányi 2007: 54), Ladányi Mária pedig a költői nyelvvel kapcsolatban foglalkozik velük a magyarban (2007: 251). A nem morfológiai alapú szóképzésként fölfogott blend kapcsán kiemelendő, hogy „a szóösszetételekkel ellentétben az alkotóelemeik nem teljes morfémák, hanem lexémák elemei, ami szabálytalanabbá és kiszámíthatatlanabbá teszi őket”⁹ (Fandrych 2008: 113). A blend alapjául szolgáló formákat – fonémák és morfémák közötti nyelvi egységekként – a szakirodalom egyébként úgynevezett szálkáknak (splinter) nevezi (l. Fandrych 2008), és a fonesztémák, azaz a hangszimbolika szerepét is hangsúlyozzák velük kapcsolatban (Smith 2013). A használatalapú, konnekcionista morfológiai modellekben (l. Bybee 1988) a morfológiát lexikális szerveződésként értelmezik. E modellekben a szuffixumoknak nincs önálló, lexikai egységetől független reprezentációjuk, a mentális lexikon morfológiája sémák és analogikus műveletek révén szerveződik, amelyben a példány- és típusgyakorlásnak is alapvető szerepe van. Szempontunkból ez azért fontos, mert nem sematikus analogikus műveletek alkotják a lexikai blendeket is, a különbség az, hogy a forráselemek nem rendelkeznek kimeneti sémával, hagyo-

⁷ Nasinszky Dezső (2012) *A humor kognitív nyelvészeti megközelítése* című írásában valójában a humor általános és kognitív jellemzőinek ismertetésére és a kognitív nyelvészet főbb fogalmainak bemutatására vállalkozik, az elméletek alkalmazására a humor kutatásban szinte egyáltalán nem (pl. a *Sanyi jó arc* vagy *A hármás asztal fizet* mint nevetést kiváltó humoros metonimikus kifejezések nem állják meg a helyüket). A humor kognitív hátterével, mentális feltételeivel fejlődépszichológiai szempontból empirikus kutatásokra támaszkodva Schnell Zsuzsanna (2014) foglalkozik, míg Séra László (2009) elsősorban szintén pszichológiai aspektusból alkalmazza a kognitív nyelvészet elméleti keretét a vizuális humor tanulmányozásakor. A verbális humor témakörében, méghozzá abszurd szójátékokon Varga Mónika (2012) végez elemzéseket a fogalmi integráció elméleti keretében.

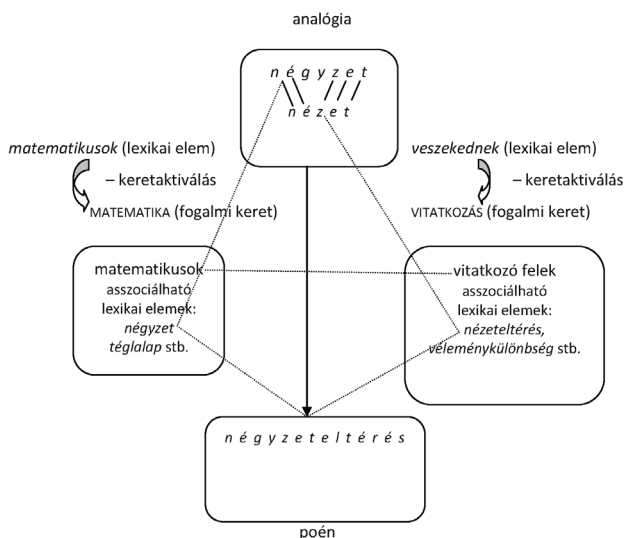
⁸ Források: szorakozjJoI.hupont.hu/46/szoviccekerted; <https://wordjoke.wordpress.com/tag/bejrut/>; <http://szovicc.blog.hu/>; Bődöcs Tibor, stand-up comedy; <http://faviccek.hu/szovicc.html>; <http://www.muveszpholy.com/index.php?sid=8>; <http://www.hotdog.hu/viccguru/vicces-sztorik/vicces-mondasok-idezetek>; <http://unitarius.uw.hu/viccek/viccesmondasok.htm>; <http://viccesmondas.blog.hu/>; <http://kecskefeszec.net/vicc/egysoros-vicek/utos-mondasok.html>.

⁹ “unlike compounds, their constituents are not full morphemes but parts of lexemes which makes them more irregular and unpredictable”.

mányos fogalmaink szerint nem disztribúciók. Mindenesetre mint humoros megnyilatkozások, a fonológiai pólusuk igen feltűnő.

(1) – Hogy hívják, amikor két matematikus veszkezik? – Négyzeteltérés.

(1) poénjában (*négyzeteltérés*) szerkezeti szinten két lexikai egység szemantikailag indokolható (a *nézeteltérés* lexikai elem a VESZKEKEDÉS fogalmi keretet aktiválja; a *négyzet* lexikai elem a MATEMATIKA fogalmi keretet aktiválja; a két fogalmi keret integrálható – matematikusok a vitatkozó felek), de alapvetően analógia által motivált (*nézet* $\approx$ *négyzet*) vegyítését látjuk egy alkalmi szóban, illetve szó szerkezetben. A blend már említett, nem disztribúcióra épülő jellege kreatív hatást kölcsönöz a szóképzésnek, maga a séma csupán mint a fonológiai és szemantikai pólus párhuzamos egymásba játszásaként határozható meg. Bár a terminus nem összekeverendő a Fauconnier–Turner (1998) által kidolgozott, eredetileg pusztán konceptuális természetű blenddel, amely alapvetően nem két szó, hanem két mentális tér integrációjának a modellezésére szolgál, a fogalmi integráció modelljében (az integrációt egyáltalán lehetővé tevő) generikus térben a fonológiai pólus hasonlósága áll (*nézet* $\approx$ *négyzet*), amelyhez a konceptuális térben értelmezhető szituációkat keres a nyelvhasználó (*Hogy hívják, amikor két matematikus veszkezik?*). A következőképpen ábrázolható a vicc jelentésszerkezete:

1. ábra. (1) jelentésszerkezete

Az interneten általam korábban megjelölt forrásokban az alábbi, az 1. ábrában látottakhoz hasonló jelentésszerkezettel rendelkező szóvegyítésre találtam példát:

- (2) – Hova utaznak mostanság a sugárveszélytől pánikolók? – A Jódreménység fokára.
- (3) – Pocsék a legújabb igazolványképem, rútlevelem lesz.
- (4) – Mi a libanoniak kedvenc népmeséje? – A bejrút kiskacsa.
- (5) – Mivel foglalkozol földönkívüli? – Szabadufó vagyok.
- (6) – Hogy hívják az ablak nélküli úrhajót? – Vakéta.
- (7) – Mi van ha a (képzőművészeti) galériában kimegy a biztosíték? – Rövidtárlat.
- (8) – Mit csinál reggelente a népies író? – Dialektusol.
- (9) – Mivel tölti a tollát a népies író? – Dialektussal.
- (10) – Hogy hívják az új, intelligens Skodát? – Okoskoda.

A példákban szereplő szóvegyítések tipizálhatók aszerint, hogy fonológiai felépítésük a forráselemek viszonylatában szimmetrikus-e. (5), (6) és (7) esetében csak az egyik lexikai elem reprezentálódik teljesen (*ufő, vak, tárlat*), amely rávetül a másik, részlegesen reprezentált lexikai elemre (*szabad-úszó, rakéta, rövidzárlat*). A többi példában átfedésbe kerül és fonológiailag teljesen reprezentálódik mindkét lexikai elem (*útlevelem – rüt, dialektus – tusol, okos – skoda*). Kiemelendő, hogy (2)-ben az egyik elem megtöri a másikat (*jóreménység fokára – jóda*), (4)-ben egy szintagma és egy lexikai elem vetül (*rüt kiskacsa – Bejrüt*), (9)-ben pedig a szimmetrikus szóvegyítés eredménye egy aktuális szó.

3.3. A defiguratív szemantikai újraértelmezés

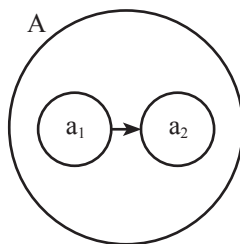
A leginkább kidolgozott kognitív humorelmélet Seana Coulson (2015) modellje, amelynek központi gondolata a kereteltolással („frame-shifting”) történő szemantikai újraértelmezés, és e művelet pszichológiai realitásának bizonyítására több kísérletet is végeztek. Az alábbi két esettanulmány ugyan a szemantikai újraértelmezés koncepciójára épül, de alapvetően nem a Coulson-féle modellben történik.

3.3.1. Fogalmi keret és fogalmi metonímia

Az előző fejezetekben már többször érintett fogalmi keretek tehát a világról való tudásunk – egymásra épülő – strukturált reprezentációi. A metonímia (magyarul összefoglaló és bevezető jelleggel l. Kövecses 2005b: 147–65; Kövecses–Benczes 2010: 63–76) egy fogalmi kereten belül biztosít mentális hozzáférést egy célfogalomhoz egy közvetítőfogalmon keresztül. E nézőpontból értelmezzük az alábbi elhíresült filmidézetet.

- (11) Sziasztok gyerekek! Itt egy fontos tanács Billy bácsitól: ne vegyetek drogot! ... Legyetek popsztárok, és megkapjátok ingyen!¹⁰

(11)-ben a szöveg szemantikai újraértelmezésekor egy metonímia konceptuális törlését figyelhetjük meg. A DROGOZÁS (a 2. ábrán A) forgatókönyv a következőképpen épül föl: a drog beszerzése vásárlással (a_1) → a drog elfogyasztása (a_2).

2. ábra

- Elsődleges szemantikai értelmezés: 'ne fogyasszatok drogot'.

A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonimikus sémát a DROG VÁSÁRLÁSA A DROGOZÁS HELYETT formában látjuk megvalósulni, amikor először joggal feltételezzük a fentebbi jelentést, hiszen a *ne vegyetek drogot!* konvencionális használata közvetítő elemként szolgál az egész drogozás fogalmi kerethez mint szaliens és feltűnő elem (Radden–Kövecses 1999), így a keret más elemeihez is (a drog elfogyasztásához, az illegálitáshoz, a drogozás fiziológiai hatásaihoz stb.)

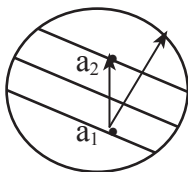
¹⁰ Forrás: *Igazából szerelem* brit játékfilm.

- Szemantikai újraértelmezés: „ne vegyetek drogot”.

A szöveg második része azonban újraértelmezi a teljes szemantikai szerkezetet, és erre az ad lehetőséget, hogy a drog vásárlása ugyan prototipikus, valószínűleg elsőként vagy kizárólagosan asszociálódó, ám valójában nem egyetlen módja a beszerzésének. Ekkor tehát a *ne vegyetek drogot!* szerkezetet újraértelmezzük nem figuratív közvetítő elemként, hanem szó szerint értendő egységként, és ezáltal az egész keretet nem, csak egy elemet utasítunk el (l. 3. ábra a = DROGOZÁS; a_1 = drogvásárlás, a_2 = drogfogyasztás). A váratlanság oka tehát, hogy a drog ingyenes beszerzése nem prototipikus a keretben.

Elsődleges szemantikai értelmezés

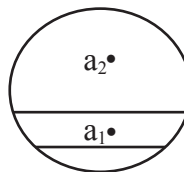
A fogalmi keret

figuratív olvasat (metonimikus)

Szemantikai újraértelmezés

A fogalmi keret

konkrét olvasat

3. ábra

3.3.2. Fogalmi keret és fogalmi metafora

Míg a metonímia a fogalmi keret egy eleméhez vagy magához a kerethez biztosít hozzáférést például egyazon tartományhoz tartozó elem segítségével, addig a metafora (magyarul összefoglalóan és bevezetésként l. Kövecses 2005b) elsődleges funkciója az, hogy egy elvontabb fogalmi keretet (céltartomány) értelmezzon, és kifejezhetővé tegyen egy könnyebben megfogható, kevésbé absztrakt fogalmi keret (forrástartomány) segítségével megfelelőek révén. A nyelvhasználatban közvetlenül megfigyelhető metaforikus nyelvi kifejezések segítségével (*Válaszút előtt állok, Sok mindenem ment keresztül az életben*) induktív módszerrel következtethetünk egy adott korpuszban a fogalmi metaforákra (AZ ÉLET UTAZÁS). A már többször említett, az utóbbi időben a holista kognitív nyelvészet elméleti keretében is dolgozó humorkutató, Salvatore Attardo (2015) szerint a humoros metafora műszót legalább három különböző jelenségre használhatjuk: 1. önmagukban humoros metaforákra; 2. metaforákra, amelyek inherensen humoros referenst konceptualizálnak; 3. elhibázott metaforákra. A humorral kapcsolatos metaforakutatások a forrás- és céltartomány szemantikai távolságából indulnak ki, miszerint van egy küszöbszint, ameddig a metaforák normakövetőek, e küszöböt átlépve azonban a metaforikus leképezés túlfeszítettnek és így humorosnak hat. Attardo szerint azonban a „humoros metaforák” a családi hasonlóság elvét¹¹ követik, így nem lehetséges egyetlen kategóriára leszűkíteni a kifejezést.

Az alábbiakban egy olyan metaforával kapcsolatos példát mutatok be, amely nem a szemantikai távolság elemzésén alapul. Ahogy az előző részfejezetben a metonímia felülírását láthattuk, a következőben a metaforikus leképezés íródik felül a szemantikai újraértelmezés irányát tekintve megegyező, defiguratív módon.

- (12) Tibike, mellettem nem kell kapálnia a nőnek! ... Egyedül fog.¹²

A *mellettem* metaforikus nyelvi kifejezés alapja a (nyilvánvalóan tapasztalati alapú) A HÁZASTÁRSI VISZONY FIZIKAI KÖZELSÉG / FIZIKAI EGYSÉG fogalmi metafora. A poén szemantikai újraértelmezése által

¹¹ „A legtöbb esetben a kategória nem definiálható egyetlen fix tulajdonsággal sem – ehelyett a kategória tagjait az köti össze, hogy egyes tulajdonságokban megegyeznek [...] Nem létezik tehát egyetlen olyan tulajdonság sem, amely mindhárom kategóriatagnál azonos volna, ám mégis hasonlítanak egymásra annak köszönhetően, hogy egyes [de nem az összes] tulajdonságaik a többi kategóriatagnál is megtalálhatók” (Kövecses–Benczes 2010: 224).

¹² Bődöcs Tibor – *Az élet értelme és kertészeti tippek.*

azonban a *mellettem* figuratív jelentése konkrét képként értelmeződik újra, azaz a forrástartomány nem képeződik le a céltartományra. Ahogy tehát (11)-ben a metonimiánál, úgy (12)-ben a metaforánál is a figuratív jelentés konkretizálódik: literális ← figuratív.¹³ Ugyanakkor a céltartomány, azaz a HÁZASTÁRSI VISZONY a poénban is konceptualizálódik, a *mellettem* egység fogalmi hatóköre érvényesül a teljes szemantikai szerkezetben az újraértelmezés után is, ezért a konstruálás egyéb tényezőire is ki kell térnünk. A továbbiakban a figyelemirányítást (trajektor-landmark) a szemantikai szerkezetekkel (konkrét-figuratív) és az információstruktúrával (topik-komment-fókusz) párhuzamosan vizsgáljuk.¹⁴

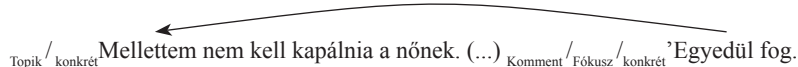
- Mellettem nem kell kapálnia a nőnek.

A metaforikus *mellettem* elem általános, ÁLLAPOT értelmű temporális viszonyt képez le, hiszen a házastársi viszony mint állapot konceptualizációjára szolgál – ezáltal az igei rész (*nem kell kapálnia*) általános értelemben konstruálódik.¹⁵ A szövegben a *mellettem* egység több szempontból is topiknak tekinthető: a strukturális, mondatkezdő pozíció mellett a személyjelölő inflexiók morféma által olyan referenciapontként, könnyen hozzáférhető mentális kiindulópontként funkcionál, „amelynek aktiválása révén válik lehetővé egy másik fogalomhoz való hozzáférés” (Tolcsvai Nagy 2013: 302). A *mellettem* inflexiók morfémája az ’én’ mint a figyelem középpontjában álló trajektort („egy összetett fogalmi szerkezetnek a kezdő eleme, amely a többit aktiválja, vagy aktiválni képes” [Tolcsvai Nagy 2013: 302] aktiválja, míg a *mellett* elem inherensen viszonyt aktivál, ezt a viszonyt tölti be a nő elem, ekkor azonban az ’én’ már mint landmark („az a figura, amelyhez képest valami más az előtérbe kerül, ezáltal meghatározható” [Tolcsvai Nagy 2013: 383]) konceptualizálódik. Összefoglalva:

- Egyedül fog.

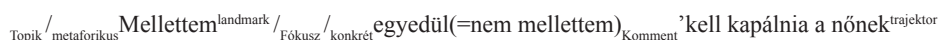
Ezzel a jelentésszerkezettel kerül aztán átfedésbe a – szerkezeti pozíció (segédige előtt áll) és lexikai (*mellettem* ↔ *egyedül* ≈ *nem mellettem*) értelemben egyaránt fókuszot tartalmazó – *egyedül* elem konkrét olvasata, amely utólag a *mellettem* elemet is temporalitás tekintetében ESEMÉNYKÉNT profilálja, azaz a *mellettem* elemnek is konkrét olvastá lesz.

Az *egyedül* másfelől szerepelhet mint metaforikus nyelvi kifejezés (pl. *Elváltak. Már fél éve egyedül van*). A szemantikai újraértelmezés oka valószínűleg az, hogy az *egyedül* határozóként metaforikus nyelvi kifejezésekben konvencionálisan léteggel használatos (vö. konkrét *Egyedül megy a boltba. Egyedül él* ↔ figuratív *Amióta egyedül vagyok...; Most egyedül van*).

Arról is számot kell adnunk, hogy a figuratív olvasatú *mellettem* mint landmark továbbra is konceptualizálódik, hiszen továbbra is a HÁZASTÁRSI VISZONY keretben vagyunk; a szemantikai újraértelmezés utáni végső jelentés- és szintaktikai szerkezet a következőképpen írható le nyelvi reprezentáció szintjén:

- Mellettem egyedül kell kapálnia a nőnek. / Mellettem egyedül fog kapálni a nő.

Önmagában a tény, hogy (13) jelentésszerkezete nyelvi csupán részleteiben és két diszkrét megnyilatkozás által van reprezentálva, jól mutatja, hogy a szintaktikai szerkezetek szemantikai feldolgozása is elsősorban szövegszinten megy végbe.

¹³ A literális/konkrét és figuratív kifejezéseket nem abszolút értelemben használom, mivel véleményem szerint még alapvető testi tapasztalatokra visszavezethető fogalmakhoz társuló nyelvi kifejezések esetében is kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán konkrét, nem elvont jelentésről: például a számos metaforában forrástartományként szereplő TÉR fogalmi tartomány *mellett* eleme másfelől a *mell* testrész figuratív kiterjesztésének tekinthető.

¹⁴ A megnyilatkozást diszkrét információstruktúráként kezeljük, a szövegelőzmények ez esetben nem relevánsak.

¹⁵ Ezt erősíti a *nőnek* egység givóni (1984) értelemben generikus specifikus olvasata.

A továbbiakban a fenti két példában leírt szemantikai újraértelmezést kváziterminusként defiguratívnak nevezem. Az újraértelmezés iránya egyébként jól illeszkedik a kontrasztelméletek elképzeléseihez, hiszen az absztrakt tartalom felől a banális és literális értelem felé halad, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fordított irány (konkrét → absztrakt) is kiválthat humoros hatást (pl. *Meg tudod fűjni a fuvolám? Persze! Észre sem veszed, és már nem is a tiéd; fig. olvasat: megfűj 'ellop'*). A defigurációt a továbbiakban nem kifejezetten a céltartomány és a forrástartomány viszonyában értelmezem, azaz nem csupán a metaforák esetében fentebb látott céltartomány → forrástartomány alapú újraértelmezéseket rendelem e kategóriába, hanem az egyéb poliszémián alapuló figuratív → konkrét újraértelmezéseket is. A korábban megjelölt forrásokból defiguratív szemantikai újraértelmezésre talált 42 példa függelékben található.

Összegzés

A verbális humor különféle nyelvészeti megközelítései megragadhatók bizonyos nyelv- és nyelvtudomány-elméleti törésvonalak mentén. Tanulmányomban egyfelől a kognitív nyelvészeti megközelítés lehetőségeit és korlátait térképeztem föl a logikai elemzés, a humorkompetencia leírását célzó szkriptszemantikus, valamint a pragmanyelvészet talajáról építkező szociolingvisztikai elmélet viszonylatában. Elemzéseim az Attardo-féle osztályozásban a szubsztancialista kategóriába sorolhatók, hiszen vélhetően következtetési hibát követnének el, ha például a szemantikai újraértelmezés és a humoros hatás között ok-okozati összefüggést feltételeznénk, viszont egyfelől a humoros nyelvi kifejezések e keretben való szemantikai elemzése alkalmas bizonyos kognitív háttérmechanizmusok leírására, másfelől a szövegyítés modellezett jelentésszerkezete és a defiguráció minden bizonnyal hozzájárul a humoros hatáshoz. Ugyan e két szemantikai séma kvantitatív jellemzőinek megállapítása statisztikai módszerekkel tanulságos lehet, az mindenesetre megállapítható, hogy a jelen tanulmányban alkalmazott szűk korpuszban jelentős szerepet játszottak e kognitív háttérmechanizmusok.

SZAKIRODALOM

- Andor József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 13–42.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humour in English*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Attardo, Salvatore 2015. Humorous Metaphors. In: Greet Brone – Kurt Feysaerts – Tony Veale (eds.): *Cognitive Linguistics and Humor Research*. Mouton de Gruyter, Berlin, 91–110.
- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- Bañcerowski Janusz (2012). A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a nyelvtudományi kutatások tárgya. In: Balázs Géza – Veszelzi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Média Kutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 11–5.
- Brdar-Szabó Rita és Brdar, Mario 2008. On the marginality of blending. *Jezikoslovlje* 9: 171–94.
- Bybee, Joan L. 1988. Morphology as lexical organisation. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. Academic Press, London, 119–41.
- Croft, William (2009). Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 395–420.
- Croft, William – Wood, Esther 2000. Construal Operations in Linguistics and Artificial Intelligence. In: L. Albertazzi (ed.): *Meaning and Cognition, A Multidisciplinary Approach*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 51–78.
- Fandrych, Ingrid (2008). Submorphemic Elements in the Formation of Acronyms, Blends and Clippings. *Lexis – E-Journal in English Lexicology* 2. Submorphemics, October 2008.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 22: 133–87.
- Gibbs, Raymond W. 2007. Why cognitive linguists should care more about empirical methods. In: Gonzalez-Marquez Monica – Irene Mittelberg – Seana Coulson – Michael J. Spivey (eds.): *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2–18.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax: A functional–typological introduction*. I. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Heller Ágnes 2005. Heuréra! Koestler bevezetése a természetfilozófiába. *Iskolakultúra* 8: 17–84.

- Kemmer, Suzanne 2003. Schemas and lexical blends. In: H. Cuyckens – Th. Berg – R. Dirven – K.-U. Panther (ed.): *Motivation in Language: Studies in Honour of Günter Radden*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 69–97.
- Kövecses Zoltán 2005a. *Metaphor in Culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses Zoltán 2005b. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2006. *Language, Mind, and Culture*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses Zoltán 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 16–20.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek A Nyelvészet Tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford University.
- Lendvai Endre 1996. *Közékelkép a verbális humorról*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mendoza, Ruiz de Ibanez – Francisco José 2010. Metonymy and Cognitive Operations. In: Réka Benczes – Antonio Barcelona – Francisco José Ruiz de Mendoza (eds.): *What is Metonymy? An Attempt at Building a Consensus View on the Delimitation of the Notion of Metonymy in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 45–76.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- Nasinszky Dezső (2012). A humor kognitív nyelvészeti megközelítése. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 119–23.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanism of Humor*. Dordrecht, Reidel.
- Riszovannij Mihály 2008. Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humor kutatásban. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 213–9.
- Riszovannij Mihály 2012. Kulturális nyelvészet és humor kutatás. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 406–11.
- Schnell Zsuzsanna 2008. A humorértelmezési stratégiák kognitív aspektusai. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 240–8.
- Schnell Zsuzsanna 2014. A gyermekhumor kognitív nyelvészeti vizsgálata. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 195–211.
- Seana Coulson 2015. Frame-shifting and frame semantics: joke comprehension on the space structuring model. In: Greet Brone – Kurt Feyaerts – Tony Veale (eds.): *Cognitive Linguistics and Humor Research*. Mouton de Gruyter, Berlin, 167–90.
- Séra László 2009. A politikai karikatúrák humoros és retorikai elemei. *Apertúra Magazin*.
- Smith, Chris 2014. The phonesthetics of blends: A lexicographic study of cognitive blends in the OED. *EXELL. Explorations in English Language and Linguistics* 2: 12–45.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikus és önreflexív folyamataiban. *Magyar Nyelvőr* 139: 174–83.
- Varga Mónika 2012. Az abszurd szójátékok egy lehetséges értelmezése a fogalmi integráció (blending) elmélete szerint. *Ósvények* 1: 1–17.

Függelék – további példák a defiguratív szemantikai újraértelmezésre

- *Én végeztem a feladat oroszlánrészét: üvöltöttem!*
- *Gratulálunk. Ön a Melegek Szövetségének teljes jogú tagja lett. Ne feledje, mi mindig Ön mögött állunk!*
- *Az én feleségem a főnyeremény, meg is ütöttem!*
- *Arra ébredtem, hogy a takarítónő az örület határát súrolja.*
- *A bugyi nem a legjobb dolog a világon. De közel áll hozzá.*
- *Meghalt az anyósom. Eszébe jutott a balta.*
- *Én úgy vagyok a hányással, mint Ady a versírással. Egyre könnyebben megy, és egyre mélyebbről jön.*

- *A munkahely olyan, mint a sakk. Ha alacsonyabb beosztásban vagy, akkor csupa paraszt vesz körül, és járhat sz gyalog. De ha előléptetnek, akkor egyből mindenki téged akar leütni.*
- *Én úgy tudok sörözni, ahogy Lékó sakkozni. Világossal kezdek, néha leütök pár futót, és megcsik, hogy berosálok. A végjátékban aztán a parasztlány is királynővé változik.*
- *A cégnél végre magasabb pozícióba kerültem. Felengedtem a forgószéket.*
- *A munkahely és a cukrászda: két hely, ahol nyalhat sz a pénzéért!*
- *A pókerboltból kijelét menet besípolt a kapu. Még szerencse, hogy vettem a lapot.*
- *Az én kedvenc testrészem az aortám. Eléggé a szívemhez nőtt.*
- *Ne feledd, a pálinkád nem az adóbevallásod, hogy évente csak egyszer töltsd ki!*
- *Olvastam egy viccet a levitációról, de eddig még nem esett le.*
- *Egy vonaton vesztettem el a szüzességemet, de nem lehettem túl jó, mert leadták a talált tárgyak osztályán.*
- *A főnököm olyan, mint a lottófőnyeremény. Sajnos bármikor bejöhet...*
- *A szexben sajnos jobb vagyok, mint Michael Schumacher. Jóval kevesebb gumit használtam el, és mindig elsőként értem a célba.*
- *„Feldarabolta élettársát egy budai férfi. A részletekért maradjanak velünk...”*
- *Ha nincs kedved maszturbálni, rá se ránts!*
- *Amikor bajba kerül sz, az olyan, mint egy unalmas irodai nap. Hirtelen az is fontos, hogy milyen a háttered.*
- *Mindig is donor szerettem volna lenni, de végül nem volt hozzá szívem.*
- *A prostituáltakra mostanában rájár a rúd.*
- *A körülmelés hálátlan téma, bele sem vágnék, mert nem szeretnék több bört lehúzni róla...*
- *Az első anális behatolás egy ajándék... de legalábbis jobb adni, mint kapni.*
- *Az ultrahangon hiába állítottam, hogy nem fogyasztok alkoholt, nem hitték el. Ezek a vesembe látnak.*
- *A jó pillanatragasztó manapság már elengedhetetlen!*
- *Bosszantóan jól érvelt a Feng Shui mellett, de végül kiszorítottam a sarokból.*
- *Ha sietsz az aknamezőn, akkor bizony egyik lábad itt, a másik ott!*
- *A pacemakerem nagyon fontos nekem. Egy része örökre a szívemben marad.*
- *Vettem egy visszaszámláló órát. 72 órás garancia volt rá, de rosszul járt, így rajtam maradt.*
- *A nő egy randin olyan, mint egy világítótorony. Könnyen zátonyra futunk, ha nem küldi a jeleket – visszafelé.*
- *Egy pillanatra nyeresre álltam a kaszinóban, de aztán fordult a kocka.*
- *Kevés teniszes viccet ismerek. Roger Federer fonákjáról sem ismerem a tréfát.*
- *A gimnáziumi tornatanárunkkal kapcsolatban volt egy olyan érzésünk, hogy az utolsókat rúgja. Ezt főleg akkor éreztük igazán, amikor mi értünk be utolsónak.*
- *Egy ideig gondolkodtam, hogy legyen-e a legfőbb hobbim a kártyavárépités, de aztán gyorsan eldőlt.*
- *A káromkodás olyan, mint a rágógumi. Lehet, hogy megnyugtat, de gusztustalan, amikor elhagyja a szádát.*
- *Apám mindent beleadott, anyám pedig igyekezett a legjobbat kihozni magából. De végül csak én jöttem.*
- *Röntgenvizsgálat? Csak a testemen keresztül!*
- *A feleségem nyitott könyv számomra. Be szeretném csukni!*
- *Megnyitottam az Usain Bolt Pénzügyi Tanácsadó Irodát. Nem tervezünk hosszú távra!*
- *Mi történt a Robotzsaruvál? A rendőrök lekapcsolták.*

Palágyi László

ELTE

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Palágyi, László***A cognitive linguistic approach to verbal humour:
Lexical blending and semantic reinterpretation**

Diverse linguistic approaches to verbal humour can be apprehended along certain theoretical ruptures of language and linguistics. In this paper, possibilities and limitations of a cognitive linguistic approach will be explored in terms of logical analysis, script-semantic considerations aiming at a description of competence in humorous communication, as well as a pragmalinguistically-based theory of sociolinguistics. The analyses given here can be categorised as ‘substantialist’ in Attardo’s system, given that we would presumably commit a fallacy of inference if we assumed the existence of a causal relation between semantic reinterpretation and humorous effect. However, an analysis of humorous linguistic expressions in this framework is capable of describing certain cognitive background mechanisms on the one hand, while the semantic structure of word blending and defiguration as modelled here may definitely contribute to the humorous effect, on the other. Albeit a determination of the quantitative features of these two semantic schemes by statistical methods might be instructive, it can nevertheless be concluded that, within the confines of the small corpus studied in this paper, such cognitive background mechanisms definitely play a crucial role.

Keywords: verbal humour, lexical blending, semantic reinterpretation, cognitive background mechanisms

Gyümölcstermő egzotikus növények nevei VI.

fürtösalma J. *Raphiolepis* (P. 92). A nemzetség 15 faja Kelet-Ázsiában őshonos. Számos faj gömb alakú, sima héjú, kék vagy lilásfekete, húsos gyümölcse ehető.

A korábbi forrásokban a nemzetséget csak a latin nevéen tárgyalják, 1966-ban bukkan föl *fürtösalma* (MNöv. 65) neve, a ném. *Traubenapfel* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Az almatermésű *Raphiolepis* fajok fürtös virágzatára és az ágvégeken fürtökben álló gömbölyded termésekre utal. Gyakorta hibásan írják a nemzetségnevet, *Raphiolepis* helyett számos forrásban *Raphiolepis* olvasható. Annak ellenére, hogy a latin szaknyelvi generikus név a gör. *rhaphion* 'kis tü' (< *rhaphisz* 'tü') és a gör. *lepisz* 'pikkely' összetétele, a virágok alján növvő karsú, pikkelyforma fellevelekre utal. John Lindley tette érvényesen közzé 1820-ban (Bot.Reg. 6: 468).

Társneve a *babérfanyarka* és a *mirtuszfanyarka* (P. 479). Az utóbbi terminus a magyar nyelvben keletkezett, előtagja a *mirtuszfélék* (Myrtaceae) család nevének átvételével jött létre, amelyhez a *fanyarka* magyarzó utótag illeszkedik. A *babérfanyarka* elnevezés előtagja az örökzöld levelekre utal. A fürtösalma mindkét társnevében szereplő *fanyarka* (P. 298; R. 1894: PallasLex., 1911: Nsz. 102, 1966: MNöv. 57) terminusnak pedig a bogyók íze az alapja. A *fanyarka* eredetileg az *Amelanchier* neve. Használják ma is a *babérfanyarka* társnevet, például az ELTE botanikus kertjének, a Fűvészkertnek a honlapján a „Télálló mediterrán fajok gyűjteménye” listán a két legfontosabb gyümölcstermő *Raphiolepis* fajt ezzel a névvel jelölik; vö. *kínai babérfanyarka*, valamint *japán babérfanyarka* (www.fuveszkert.org/images/doc/elonoveny_gyujtemenyeink_2012.doc).

A legismertebb gyümölcstermő faj a nemzetségben a *Raphiolepis indica*, a *kínai fürtösalma* (P. 479). Ennek magyar neve a ném. *chinesischer Traubenapfel* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A német név nyilván a *Raphiolepis sinensis* szinonima mintájára jött létre. A ma érvényes latin *Raphiolepis indica* binómet ugyancsak John Lindley adta 1820-ban (Bot.Reg. 6: 468). Az angol botanikusnál szerepel a faj ang. *China hawthorn* (uo.), azaz 'Kína-galagonya' neve. Ma is használatos az ang. *India-hawthorn* (GRIN.), azaz 'India-galagonya', valamint az ang. *Indian-hawthorn* (EL.; R. 1901: Weathers 412; 1919: Stand.Cycl.Hort. 5: 2911), vagyis 'indiai galagonya' neve a latin *Crataegus indica* szinonima fordításaként, amelyet Linné adott 1753-ban (Sp.pl. 1: 477). (A *Crataegus* nemzetség a galagonya, az ang. *hawthorn*.) A faj régi fr. *raphiolepis des Indes* (R. 1827: Dict.Sci.Nat. 45: 314), azaz 'Indiai-rhaphiolepis' binominális nevében a genusnévnek még nem adtak saját nyelvi megfelelőt. Hazájában a kí. *shí bān mù* (GRIN.) neve az erdei köves termőhelyre utal, a kí. *chē lún méi* (EL.) társneve pedig gömbölyű szilvaként írja le a gyümölcsöt.

A másik fontos gyümölcstermő faj a *Raphiolepis umbellata*, a *japán fürtösalma* (P. 479). Magyar neve a ném. *japanischer Traubenapfel* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A fajnak a latin binómet 1902-ben adták (Bot.Mag. T. 16: 13), a latin szaknyelvi *umbellata* (< lat. *umbella* 'napernyő' [< lat. *umbra* 'árnyék']) faji jelző az erdő virágzatra utal. Idegen nyelvi nevei közt az ang. *Japanese-hawthorn* (GRIN.; R. 1901: Weathers 412), azaz 'japán galagonya', valamint az ang. *Yeddo hawthorn* (EL.), vagyis 'Yeddo galagonya' nevét ugyancsak a galagonya névvel alkották (l. fent a kínai *fürtösalma* ang. *Indian hawthorn* nevével). Az utóbbi név *Yeddo* előtagja a mai névén Tokió japán város korábbi neve. A faj kí. *hòu yè shí bān mù* (uo.) elnevezésében a *hòu yè* 'vastaglevelű' megkülönböztető jelző járul a kínai *fürtösalma* kí. *shí bān mù* nevéhez. Hazájában a jap. *sharinbai* (GRIN.) néven ismerik.

babér-érdeszósa J. *Cordia alliodora* (P. 343). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcsseit a fa rázásával gyűjtik be, hálós kiterítésével. Elsősorban nyersen eszik.

A nemzetség magyar nevének faji jelzője a borszerű levelek hasonlóságára utal, akárcsak a generikus név előtagja, hiszen a genus az érdeslevelűek (Boraginaceae) családjába tartozik. Ugyancsak

a babér nevével alkották e faj braziliai port. *falso-louro* 'hamis babér' és *louro-branco*, valamint sp. *laurel blanco* (GRIN.) 'fehér babér', a 'fekete' jelzővel pedig a sötétzöld, szárazon csaknem fekete gyümölcsére utaló port. *louro-negro* és sp. *laurel negro* 'fekete babér' (uo.) nevét. Ismert még port. *louro-amarelo* 'sárga babér', valamint földrajzi neves ang. *Ecuador laurel* (EL.) néven.

A babér-érdesrózsa értékes, magas fényű és könnyen megmunkálható fája miatt a nemzetközi kereskedelemben fontos volt, neve 1897-ben *ciprusi fa* és *rózsafa* (PallasLex. mellbogyó a.). A *ciprusi fa* terminus mintája a faj ang. *cypre* (GRIN.) és a fr. *bois de Chypre* (uo.; R. 1897: PallasLex.) neve volt. A *rózsafa* pedig ugyancsak idegen nyelvből, tükörfordítással átvett név; vö. ném. *Rosenholz* (W.), fr. *bois de rose* 'ua.' (EL.).

A latin szaknyelvi *alliodora* (< lat. *allium* 'hagyma, fokhagyma', *odor* 'illat, szag') faji jelző arra utal, hogy enyhén fokhagymaszagú a belső, világosbarna kéreg. Ezért kapta sp. *arbol del ajo* (uo.), dán *hvidløgstre* (LH.), braziliai port. *árvore do alho* és holl. *knoflookboom* (W.), azaz 'fokhagymafa', ang. *onion cordia* (EL.) és ném. *Lauch-Kordie* 'cordiahagyma', braziliai port. *louro-alho* 'babérfokhagyma' (GRIN.), Bolíviában és Peruban sp. *ajo ajo* 'fokhagyma fokhagyma' (uo.; R. 1910: Bot.Jahrb.Syst. 44: 399), továbbá fr. *sébastien à odeur d'ôignon* 'hagymaszagú sebestyénfa' (EL.) elnevezését is. Ugyancsak színnévvel alkották port. *buro amarelo*, *pardillo negro*, sp. *capa prieto* és *amapa prieta* (uo.) nevét. A faj sp. *capa prieto* (uo.) neve átkerült az angolba: *capá prieto* (uo. R. 1914: Bull. 351–75: 94), társneve még az ang. *prince wood* (R. 1914: uo.), azaz 'hercegfa'. Más fa, a tölgynévvel jött létre fr. *chêne caparo* (EL.), a szilfáéval ang. *spanish elm* (uo.; R. 1897: PallasLex., 1914: Bull. 351–75: 94) elnevezése.

sötétfájú érdesrózsa J. *Cordia dodecandra* (P. 80). Közép-Amerikában őshonos. A sárga gyümölcsöt nyersen fogyasztják, de édességek és zselék is készülnek belőle.

Faji jelzője értékes, kemény és tartós, finom csillogású, sötétbarna fájára vonatkozik, amelyet bútorgyártásra, ablakok, ajtók, valamint hangszerek készítésére használnak Közép- és Dél-Amerikában. A nemzetség magyar nevében az *érdes* jelző a levelekre és mutatós virágaira utal, a genus az érdeslevelűek (Boraginaceae) családjába tartozik.

Eléggé kisszámú a faj idegen nyelvi elnevezése. A sv. *zircote* (GRIN.), or. *çupukome*, *zupukome*, *cupukome* és ném. *Zircote* (W.) neve a sp. *siricote* (uo.; R. 1882–84: ua. [Naturaleza 6: 218]), *zircote* 'ua.' (EL.; R. 1895: *ciricote* [Contr. 1: 40]) átvétele. Népnyelvi neve a sp. *trompillo* (W.) Közép-és Dél-Amerikában, valamint az indián őslakosok nyelvéből való sp. *kopte*, *k'opte*, *k'oopte*, *chakopte*, *chak k'oopte* (W.; R. 1882–84: *kopte* [Naturaleza 6: 218], 1895: *kopté* [Contr. 1: 40]), alakváltozata a sp. *copite* (W.; R. 1871: *capito de Méjico* [Dic.div.nomb. 47], 1874–76: *copito* [Naturaleza 3: 353]). A végső forrása a sötétfájú érdesrózsa maja *kopte* (W.) neve.

A latin szaknyelvi *Cordia dodecandra* binómen 1845 óta érvényes, a neves svájci botanikus, Augustin Pyramus de Candolle adta a fajnak (Prodr. 9: 478). A latin *dodecandra* (< gör. *dodeka* 'tizenkettő', *andro-* 'férfi', *androsz* 'férfias, hím') faji jelző a porzókra utal.

afrikai majomszilva J. *Ximenia caffra* (P. 171). Dél-Afrikában őshonos. Csonthéjas gyümölcsse piros, fehér foltokkal, vékony húsa fanyar, kicsit túlétten már finomabb.

A földrajzi neves faji jelző honosságára, a nemi elnevezés pedig arra utal, hogy a gyümölcsöt kedvelik a páviánok. A *savanyú disznószilva* (uo.) társnevében a faji jelző, és a pejoratív *disznó* előtag is, a szilvaszerű gyümölcs fanyar ízére utal.

A majomszilvának használatos az angolban is *hog plum* (FA.), vagyis 'disznószilva' neve. Az afrikai majomszilva az angolban a gyümölcs fanyar ízére utaló *sourplum* (EL.; R. 1917: Marloth 67), a hollandban *zuur pruim* (uo. 103), azaz 'savanyúszilva' nevet kapta. Az ang. *large sourplum* (W.), vagyis 'nagy savanyúszilva' a Dél-Afrikában honos faj afr. *grootsuurpruim* (www.plantzafrica.com) néven ismerik. Élőhelyén pedig zulu *thunduluka-obmvu* és szoto *morokologa* (uo.) néven ismerik. Volt régen ang. *wilde plum* (R. 1917: Marloth 68), azaz 'vadszilva' társneve is.

A latin szaknyelvi *Ximenia* nemzetségnév Francisco Ximénez spanyol szerzetes vezetőknévét őrzi, aki először írta le a növényt 1615-ben megjelent négykötetes munkájában, amely az első Amerikában megjelent összefoglaló természettudományi mű (Quatro libros de la Naturaleza). A latin *caffra* ('aus dem Kaffernlande stammend' [Boerner 217]) faji jelző pedig a dél-afrikai Eastern Cape régi *Kaffraria* nevéből származik, amely a Dél-Afrikába kivándorolt bantu törzsek ang. *kaffir*, *kafir*,

ném. *Kaffern* (G. 114) nevével függ össze, a végső forrás a 'hitetlen' jelentésű arab *kafir* (uo.) kifejezés. Megvan a *Dovyalis caffra* fajnévben is, és több európai nevében; vö. *kafferszilva* (P. 131), or. *кафрская слива*, fr. *potte caffre* (KL.), sp. *manzana cafre* (GRIN.), ang. *kafir plum* 'ua.' (R. 1897: Pl.Inv. 97).

majomszilva *J. Ximenia americana* (P. 542). Európán kívül minden kontinensen honos. Ovális, húsos, csonthéjas gyümölcsei savanykásak, ízük és alakjuk szilvához hasonló.

Magyar neve az ang. *monkey plum* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. Az elnevezés arra utal, hogy a szilvaszerű gyümölcsöt eszik a majmok. Társneve a *sárgaszilva*, *zsellércseresznye* (P. 171), a világhálón olvasható *vadszilva*, *meggyiszilva*, *vadolajfa* (<http://naturkence.hu>) neve is. Társnevei általában az angolból fordítottak, közülük a *sárgaszilva* név az ang. *yellow-plum* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A majomszilva citromsárga vagy narancssárga színű gyümölcseire utal, akárcsak az ang. *yellow sanders* (FA.) neve is. A *vadszilva* az ang. *wild plum* 'ua.' (WA.; R. 1917: Marloth 68), a *vadolajfa* pedig az ang. *wild olive* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. A *szilva* megfelelőjéhez számos faji jelző járul számos portugál nevében is; vö. brazilai port. *ameixa da terra*, *ameixeira da baia*, *ameixeira do brasil*, *amexeira da Bahia* (LH.) és port. *ameixa do mato* (W.), vagyis 'földiszilva', 'öbölzilva', 'brazilszilva', 'Bahiaszilva', illetve 'rókaszilva'.

A latin szaknyelvi *Ximenia americana* binómet Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 1193) a majomszilvának. A generikus nevet Charles Plumiertől vette át, aki a faj leírásánál megemlékezett a spanyol szerzetesről, Francisco Ximénezről (a *Ximenia* nemzetségnév magyarázatát l. az **afrikai majomszilva** szócikkében). A majomszilvát 1703-ban Plumier az akkoriban szokásos terjengős, leíró jellegű „*Ximienta aculeata flore villosa, fructu luteo*”, azaz 'szúrós *Ximenia* bolyhos virág, sárga gyümölcs' néven tárgyalja (Plumier 21.6). A ma érvényes, földrajzi neves latin *americana* faji jelző a majomszilva amerikai honosságára utal, akár a majomszilva észti *Ameerika pasapähkel* (LH.) elnevezése.

Idegen nyelvi nevei közt a kí. *hǎi tán mù* (uo.), azaz 'tengeri szantálfa', az ang. *false sandalwood* (GRIN.), vagyis 'hamis szantálfa', a ném. *gelbes Sandelholz* (Mansfeld), azaz 'sárga szantálfa' és a port. *sândalo do brasil* (W.), vagyis 'brazil szantálfa' elnevezése arra utal, hogy helyettesítheti a bútorgyártásban az értékes szantálfát, mert szép fényű fája könnyen megmunkálható, és elég tartós is. Gyakran fordul elő tengerparti területeken, ezért kapta ang. *sea lemon* (LH.), *seaside plum*, fr. *citron de la mer*, *prunier de mer* (EL.) és *cerise de mer* (WA.), azaz 'tengeri citrom', 'tengeri szilva', 'tengerparti szilva', illetve 'tengeri cseresznye' nevét. Magjának magas olajtartalmára utal sv. *talgnöt*, *tallownut*, illetve ang. *tallowwood* (GRIN.), *tallowwood plum* (EL.), azaz 'faggyúdió', illetve 'faggyúfa' elnevezése.

Fáján egyenes, karcsú tüskék nőnek, ez az alapja fr. *heymassoliépineux* és *prune-épine* (uo.), valamint port. *ameixa de espinho* (W.) elnevezésének. 'Hegyi szilva' a jelentése az ang. *mountain plum* és a sp. *caimito de monte* (uo.) nevének. Az ang. *spanish plum*, illetve a port. *ameixeria do campo* (uo.) nevének 'spanyol szilva' és 'mezei szilva', végül a gyümölcs méretére és ízére megkülönböztető faji jelzővel utaló afr. *kleinsuurpruim* és ang. *small sourplum* (WA.) elnevezésének 'kis savanyúszilva' a jelentése. Más gyümölcsök nevével alkották számos spanyol és portugál nevet; vö. sp. *membrillo de monte* (uo.), *guayabo del diablo*, *manzana guayaba* (EL.), *espino de brujo*, port. *ameixa do pará*, *espinheiro de ameixa*, *limão do brejo* (W.), azaz 'birsalmabokor', 'ördöggúáva', 'almagúáva', 'varázslógalagonya', 'szilvadió', 'galagonyaszilva', illetve 'mocsári citrom'. Ha a fiatal leveleket összezúzzák, illatuk keserű mandulára emlékeztet, ezért kapta sp. *almendro de costa* (uo.), azaz 'parti mandula' nevét.

édes földicseresznye *J. Physalis pruinosa* (P. 454). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcsét nyersen vagy desszertként, dzsemként, zseléként eszik.

Az *édes* faji jelző az ehető termésre utal, a *földicseresznye* genusnév pedig az ang. *ground-cherry* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a ném. *Erdkirsche*, lett *zemes kirsu* 'ua.' (KL.). A cseresznyeméretű és alakú gyümölcs az alapja az utótagnak, a *földi-* előtag pedig azt jelzi, hogy e lágyszárú, alacsony növény a talaj közelében marad. Társneve az *észak-amerikai lampionnövény* (P. 157). A *Physalis* alkekengi faj mai szaknyelvi elnevezése a *lampionnövény* (uo; R. 1911: Nsz. 172, 1966: MNöv. 115), amely a ném. *Lampionspflanze* 'ua.' (Boerner 156)

tükörfordítása. Megvan a hollandban is a *lampionplant* 'ua.' (EL.). A csészelevelű a termés érésekor interkaláris növekedéssel nagy, felfújtt lesz, körülöleli a termést, ez a csészeképződmény a névadási szemlélet háttere. Olyan a növény, mintha apró színes lampion függne a levél hónaljából.

Magyar társneve még a *földieper-paradicsom* (T.), az ang. *strawberry tomato* 'ua.' (PN.; R. 1887: AmNat. 21: 53, 1900: Cycl. 3: 1321, 1911: Ruthven 111, 1914: Dodge 88), azaz 'eperparadicsom' tükörfordítása. Átkerült az észtbe is; vö. *maasikafüüsal* 'ua.' (LH.). Alapja a gyümölcs íze, amely az eperére emlékeztet, ugyanakkor a növény egyényári kis bokor, hasonlít a közönséges paradicsomra, úgy is termesztethető. Az ang. *husk tomato* (EL.; R. 1900: Cycl. 3: 1320) nevének 'háj-paradicsom', fr. *cerise de terre*, illetve *groseille du Cap* (W.) nevének 'földicseresznye' és 'fokföldi egres' a jelentése, szintén a gyümölcsre utaló nevek. A szárát mirigyszőrök borítják, a levelek is molyhosak, ez az alapja régi fr. *coqueret velu* (R. 1871: Bull.Soc.A. 3: 72), azaz 'nyirkos szőrös' és ang. *tall hairy ground-cherry* (R. 1898: Britton–Brown 3: 126), vagyis 'magas szőrös földicseresznye' elnevezésének.

A fajnak a latin binóment Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 1: 184). A 'deres' jelentésű latin szaknyelvi *pruinosa* (< lat. *pruina* 'dér') faji jelző a lomblevelek viaszos felületére utal. A latin *Physalis* nemzetségnév pedig a növény felfúvódott termésére, ebben a hólyagszerű képződményben fejlődnek a gyümölcsök. A *Physalist* Linné alkotta a gör. *physza* 'hólyag' szóból; metaforikus terminus. A botanika magyar szaknyelvében használatos a *fizálisz* (P. 89) terminus a *Physalis* alkekengi nevéként. A latin generikus név mintájára keletkezett a földicseresznye magyar *hólyagcseresznye* (P. 454; R. 1807: *hólyag-tseresznye* [MFüvK. 176], 1897: *hólyagcseresznye* [PallasLex. zsidócseresznye a.], 1911: *hólyagcseresznye fü* 'ua.' [Nsz. 146], 1922: *hólyagcseresznye* [RévaiLex. 15: 436], 1966: ua. [MNöv. 80]) társneve, a ném. *Blasenkirische* (G. 482), ang. *bladder cherry* 'ua.' (W.) tükörszava.

szőrös földicseresznye *J. Physalis pubescens* (P. 454). Az amerikai kontinensen őshonos. Gyümölcsét nyersen vagy befőzve fogyasztják, de aszalással tartósítják is.

Neve az ang. *hairy groundcherry* 'ua.' (W.) vagy a latin binómen alapján keletkezett fordítással. A növénynek sűrűn szőrös a szára, ez az alapja a *szőrös* faji jelzőnek. Linné adta a latin binóment 1753-ban (Sp.pl. 1: 183), a latin szaknyelvi *pubescens* (< lat. *pubes* 'szőszös haj') faji jelzőnek is 'pihés, bolyhos' a jelentése. A levelek felületére utal ang. *downy ground-cherry*, ol. *alchechengio pubescente* (GRIN.), fr. *coqueret pubescent* (uo.; R. 1867: *Physalis pubescente* [Dict.univ. 10: 719], 1871: *coqueret pubescent* [Bull.Soc.A. 3: 72]), ang. *wooly winter cherry* (R. 1807: CompDict. 2: Phy, 1812: Edwards 380), *pubescent ground cherry*, le. *miechunka omszona* (PN.), sp. *muyaca sacabuche peludo* (EL.) és ang. *hairy ground-cherry*, *low hairy ground-cherry* (uo.; R. 1898: Britton–Brown 3: 126) elnevezése is.

A faj gyümölcsére utal az 'ehető' és az 'édes' faji jelzőkkel alkotott fr. *coqueret comestible* (EL.), illetve *alkékenge doux* (GRIN.) elnevezése. Alacsony, a talaj közelében termő növény, ez az alapja ang. *low ground-cherry* (uo.), azaz 'alacsony földicseresznye' nevének. Úgy termesztethető, mint a paradicsom, ezért kapta a spanyolban *tomate fresadilla* (uo.), Mexikóban *tomate verde* (PN.), vagyis 'marti paradicsom' és 'zöld paradicsom' nevét. Igen régtől adatolható port. *camapu*, *camaru* (EL.; R. 1648: AmNat. 21: 56) elnevezése.

A ném. *wilde Stachelbeere* (R. 1853: Bonplandia 3: 31), *capische Stachelbeere* (EL.) és az ang. *cape gooseberry* (PN.), *dwarf cape gooseberry* (EL.; 1900: Cycl. 3: 1321), cs. *mochyně pýoitá* (LH.) elnevezésének az alapja az, hogy a növényt Afrika déli részén is meghonosították, a 19. századtól a Jöreménység foka vidékén *fokföldi egres* néven termesztik. Az érett gyümölcs színére utal ném. *gelber Alkekengi* (uo.), port. *alquequenje-amarelo* (GRIN.), fr. *alkékenge jaune* (EL.), azaz 'sárga alkekengi', egyényári voltára ol. *alchechengi annuale* (W.), vagyis 'éves alkekengi' elnevezése. A középkor fűvészei az arab eredetű *alkekengi* és *halicacabum* néven ismertették a *Physalis* növényt. Az ar. *al-kākanġ* < perzsa *kākanġ* és a gör. *halikákkabosz* (G. 50) nevekből magyarítható. A magyarban is olvasható a *Physalis* alkekengi faj *alkekengi* (T.; R. 1897: PallasLex. zsidócseresznye a.) és *halicacabon* (T.; R. 1897: PallasLex. uo., 1922: RévaiLex. *Physalis* a.) neve. Előbbi a latin szaknyelvi fajnév átvétele, megfelelője a sp. *alchechenge*, *alkakengi*, *alkakinge*, *alkankegi*, *alkekengi* (W.), fr. *alkékenge*, port. *alquequenje*, ol. *alchechengi* (EL.) és a ném. *Alkekengi* 'ua.' (LH.).

A latin *Physalis* generikus névhez hasonlóan a növény felfúvódott termésére utal a szőrös földicseresznye braziliai port. *balãozinho* (uo.) és fr. *herbe à cloques* (EL.), azaz 'léggömb-szőlő',

illetve 'hólyagfű' neve, valamint a sp. *huevo de sapo* és a *bolsa mullaca* (uo.), vagyis 'varangytojás' és 'táska-földicseresznye' elnevezése. Ugyancsak a termést körülölelő, felfújtt alakú, színes lampionszerű csészeképződmény az alapja fi. *lyhtykukka* (PN.), azaz 'lámpavirág' nevének, amely minden bizonnyal a *Physalis* ném. *Lampionblume* (G. 482) nevének fordítása, a magyarban hasonlóan *lám-pácska* (R. 1911: Nsz. 172), *lám-pácskavirág* 'ua.' (R. 1966: MNöv. 115). A *Physalis pubescens* társneveként használatos az angolban a *capuli* (EL.), amely a sp. *capuli* 'ua.' (GRIN., R. 1793: Nemnich 1303, 1838: FM. 613, 1852: HGB. 9: 473), valamint a *muyaca* (EL.), ez pedig a sp. *muyaca* 'ua.' (GRIN.) átvétele.

skarláteper J. *Fragaria virginiana* (P. 378). Észak-Amerikában őshonos. Gyümölcse meglehetősen kicsi, éretten piros színű. Frissen, főtten vagy aszalva fogyasztják.

A fajt gyümölcsének skarlátvörös színe miatt nevezték így el. Hasonneve is *skarlátszamóca* (uo. 80; R. 1897: *skarlát-Szamóca* [PallasLex. *szamóca* a.]). A magyar név az ang. *scarlet strawberry* 'ua.' (GRIN.; R. 1790: ua. [Dean 7], 1793: ua. [Nemnich 1: 828], 1804: ua. [Fletcher 10], 1806: ua. [M'Mahon 476], 1896: *Scarlets* [Darwin 1: 373]) vagy a ném. *Scharlacherdbeere* 'ua.' (GRIN.; R. 1837: AG. 334; 1882: HGB. 572, 1898: Abh.Nat.Ges. 245) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a sv. *scharlakansmultron* (GRIN.), a fr. *fraisier écarlate* (uo.; R. 1793: Nemnich 1: 828) és a dán *skarlagen-jordbær* 'ua.' (PN.).

Társneve a gyümölcse alapján a *málnaszamóca* (R. 1897: *málna-Szamóca* [PallasLex. *szamóca* a.], 1925: ua. [RévaiLex. 17: 340]) és a származására utaló *virginiai eper* (P. 378). Ez utóbbi ugyancsak tükörfordítással jött létre, a faj idegen nyelvi nevei mind a latin szaknyelvi *Fragaria virginiana* binómen szó szerinti megfelelői; vö. ang. *Virginia strawberry* (GRIN.; R. 1629: *Virginian strawberry* [Fletcher 114], 1790: *Virginia strawberry* [Dean 7], 1793: *Virginian strawberry* [Nemnich 1: 828], 1896: *wild American Virginian Strawberry* [Darwin 1: 373]), fr. *fraisier de Virginie* (GRIN.; R. 1859: *fraisier écarlate de Virginie* [Bull.Soc.Bot. 6: 253]), ném. *Virginiaerdebeere* (GRIN.; R. 1837: ném. *wirginische Erdbeere*, *virginische Scharlacherdbeere* [AG. 334]), holl. *Virginia aardbei*, jap. *furagaria viruginiana*, le. *poziomka wirginijska*, or. *земляника виргинская*, *земляника штата Вирджиния*, szlk. *jahoda virginska*, tör. *Virginya çileği*, cs. *jahodník viržinský* (PN.), kat. *maduixera de Virgínia*, fi. *virginianmansikka* (W.).

Társneve még a 'vadeper' jelentésű ang. *wild strawberry*, tör. *yabani çilek* (GRIN.) és holl. *wilde bosaardbeien* (PN.). Előfordulási helyeire utalnak a következő neveinek faji jelzői: dán *havejordbær* 'kerti eper' (PN.), fr. *fraisier des champs* 'mezei eper' (uo.), braziliai port. *morango da América do Norte* 'észak-amerikai eper' (uo.), valamint holl. *bosaardbeien*, dán *skovjordbær* (uo.), ang. *breeding woodland strawberry* (FA.) és *woodland strawberry* (EL.), azaz '[termesztett] erdei eper', végül az ang. *mountain strawberry* (uo.) és tör. *dağ çileği* (LH.), vagyis 'hegyi eper'. A levelek színe, illetve vastagsága az alapja ang. *blueleaf strawberry* 'kék levelű eper' (uo.) és ang. *thickleaved wild strawberry* 'vastaglevelű eper' (EL.) elnevezésének. Hangutánzó szavakkal alkották régi ném. *Krackerdbeere*, *Schnapper* (R. 1898: Abh.Nat.Ges. 245) elnevezéseit, bár ezek alighanem inkább a csattanó eper nevei. Régi forrásban följegyzett neve még a honosságára utaló fr. *quoinio de Virginie* (1793: Nemnich 1: 828).

chilei eper J. *Fragaria chiloënsis* (P. 80). Észak-Amerikában őshonos, de a költöző madarak elterjesztették Dél-Amerikában is. Az aromás gyümölcsnek fehér a húsa.

Neve nem a latin szaknyelvi binómen megfelelője, mert a latin *chiloënsis* faji jelző helytelenül utal a Chiloe-szigetre, a fajt ugyanis Dél-Chilében kezdték el termesztetni, onnan került Európába is 1712-ben. A latin szaknyelvi faji jelző alapján használatos hibásan a fr. *fraisier de Chiloé* (PN.), a sp. *frutilla de la costa de Chiloé* (W.) és az ang. *Chiloe strawberry* (GRIN.) társneve. Inkább tehát az ang. *chilean strawberry* 'ua.' (uo.; R. 1790: *strawberry of Chili* [Dean 8], 1793: *Chili strawberry* [Nemnich 1: 828], 1804: ua. [Fletcher 10], 1806: ua. [M'Mahon 477], 1809: ua. [Mem.Soc.It.Sci. 14: 192], 1842: ua. [AG. 156]) tükörfordítása lehet. Egy 1771-ből való kereskedelmi katalógusban már szerepel az egyszerű *The Chili* eperfaj név a kínálatban (Fletcher 6), a franciában is volt régebben *chilère* (GRIN.) neve.

A *chilei eper* szó szerinti megfelelője megvan számos nyelvben; vö. ném. *chilenische Erdbeere* (Mansfeld; R. 1806: *chilier Erdbeere* [M'Mahon 477], 1882: *Chilenische Erdbeere* [HGB. 572]),

Chileerdbeere (GRIN.), port. *moranguiero do Chile*, fr. *fraisier du Chili* (uo.; R. 1793: Nemnich 1: 828, 1809: Mem.Soc.It.Sci. 14: 192), *fraise du Chili*, fi. *Chilenmansikka*, észt *tšiili maasikas*, kat. *maduixera de Xile*, sp. *fruta de Chile* (W.), *fresa chilena* (GRIN.), *fresa de Chile*, tör. *şili çileği*, braziliai port. *morango do Chile*, cs. *jahodník chilský*, dán *Chile-jordbær*, holl. *chilense aardbei*, jap. *furagara chiroenshisu* (PN.), or. *земляника чилийская* (EL.), ol. *fragola del Chili* (R. 1809: Mem.Soc.It.Sci. 14: 193), norv. *chilejordbær* és szlk. *jahoda čilska* (LH.).

A faj hasonló neve a *chilei szamóca* (P. 378; R. 1897: PallasLex. szamóca a., 1925: RévaiLex. 17: 340). Ugyancsak helynévvel keletkezett a ném. *Erdbeere von Patagonien* (R. 1806: M'Mahon 477), vagyis 'patagóniai eper' elnevezése. Volt a németben *Greenwell's französische* (uo.) neve is, mert Franciaországból Greenwell vitte Észak-Angliába. Különösen nagy gyümölcsére utal a ném. *Greenwell's neue Riesen-Erdbeere* (uo.), ang. *large Chili strawberry* (1809: Mem.Soc.It.Sci. 14: 192), ném. *Riesenerdbeer* (EL.; R. 1793: Nemnich 2: 465), sv. *jättesmultron* (PN.), vagyis 'Greenwell új óriásepre', 'nagy chilei eper', illetve 'óriáseper' neve, valamint a régi, 1716-ból való lat. *Fragaria chiliensis fructu maximo* (W.) szinonim név is. Argentínában sp. *frutilla salvaje* (uo.), Chilében *frutilla silvestre* (PN.), Peruban *frutillar* (1809: Mem.Soc.It.Sci. 14: 192), azaz 'vadeper, eper' néven ismerik; vö. sp. *frutilla* (GRIN.), fr. *frutiller* (uo.; R. 1793: Nemnich 1: 828) 'eper'. Az angolban is van 'vadeper' jelentésű neve; vö. ang. *wild strawberry* (PN.). Társneve ott a *beach strawberry* (GRIN.), *coastal strawberry* (LH.), vagyis 'parti eper', mivel általában tengerparti területen, 200 m magasságig terem. Élőhelye az alapja ang. *sand strawberry* (EL.) és sp. *frutilla de arena* (W.), vagyis 'homokieper' neveinek is. A latin *Bianca chilensis* szinonima és a sp. *frutilla blanca* (uo.), azaz 'fehéréper' terminus az egészen világos színű gyümölcsökre utal.

szilvalevelű bangita J. *Viburnum prunifolium* (P. 535). Észak-Amerikában őshonos. Csonthéjas gyümölcse húsos bogyó, az első téli fagyokkal lesz jó édeskés.

Neve a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, az összetett *prunifolium* faji jelző (< lat. *prunum* 'szilva' és lat. *folium* 'levél' < gör. *phýllon* 'ua.') néhány *Prunus* faj és e bangitafaj lombleveleinek szembeötlő hasonlóságára utal. A latin binóment Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 1: 268). A szaknyelvi terminus szó szerinti megfelelője az ang. *plum-leaved viburnum* (R. 1806: M'Mahon 259, 1839: uo. 266, 1856: Beck 145, 1874: Garden 5: 184), a fr. *viorne à feuilles de prunier* és *viorne aux feuilles de prune*, az észt *ploomilehine lodjapu*, a dán *blommebladet kvalkved* és a cs. *kalina slivoňolistá* 'ua.' (LH.) is. Más gyümölcsfához is hasonlítják a leveleket; vö. ném. *kirschblättriger Schneeball* (uo.), cs. *kalina višňolistá* (W.), azaz 'cseresznyelevelű hólabda', illetve 'meggylevelű bangita'.

De nemcsak a leveleket, a bogyókat is hasonlítják más gyümölcsökhöz, például a galagonyához és a cseresznyéhez. Ilyen társneve a bogyók fekete színére utaló holl. *zwarte haagdoorn* (LH.), ang. *black haw* (GRIN; R. 1793: Nemnich 349, 1806: M'Mahon 259, 1839: uo. 266, 1856: Beck 145, 1859: Gray 167, 1913: AFT. 701), *blackhaw viburnum*, *smooth black-haw* (EL.), vagyis 'fekete galagonya', illetve 'fekete galagonya-bangita', valamint 'sima fekete galagonya' elnevezése. A sv. *hägglövon* (uo.) nevének pedig 'cseresznyebangita' a jelentése. A bogyóit kedvelik a szarvasok, ezért kapta Amerikában az ang. *stagberry* (LH.) és *stag bush* (uo.; R. 1913: AFT. 701), azaz 'szarvasbogyó', illetve 'szarvasbokor' elnevezését.

A fehér, bogernyős virágzata, a gömbölyű virágfejeinek látványos fehérsége alapján nevezték el több nyelvben is; vö. holl. *sneeuwal*, dán *amerikansk snebolle* és ném. *amerikanischer Schneeball*, *Gartenschneeball*, *Schneeballbaum* (LH.), vagyis 'amerikai hólabda', 'kerti hólabda', illetve 'hólabdafa' néven. Ezeket a neveit a bangita ném. *Schneeball* (G. 682) nevével alkották, amelyet a magyar kertészek és fűvészek is régóta ismernek, már 1664-ben említi Lippay János a Posoni kertben, és mindjárt le is fordítja magyarra: „Sambucus rosa, kit a németek *Schneeballen*nek neveznek, azaz *hólabta*, mert sok apró fehér virágai, mint a jókora labta, gömbölyű összenőnek.” A Lippaynál szereplő *Sambucus rosa* értelmezés nem elírás, a régi fűvészek még sambucusnak, azaz bodzának hívták a bangitát, például Caspar Bauhin 1623-ban a ma *Viburnum opulus*-nak nevezett fajt *Sambucus aquatica* néven írta le (Pinax 456), ebből való a ném. *Wasserholunder* (G. 682), azaz vízbodza neve is. Földi Jánosnál, 1793-ban olvasható újra a ném. *Schneeball* (Földi 50) terminus. A már Lippaynál szereplő magyar *hólabta* fordítása használatos később is a magyar botanikai szaknyelvben, 1895-ben Borbás Vincénél a *Viburnum opulus* *hólabda* (PallasLex. 10: 116), mert „virága

csoportosan fejlődik, úgy hogy egész fehér golyó támad belőle”, 1966-ban Priszternél a *Viburnum opulus* cv. *Roseum* társneve a *hólabda* (MNöv. 115).

heverő medvetalp kaktusz *J. Opuntia compressa, humifusa* (P. 439). Észak-Amerikában őshonos. Lédús, piros gyümölcssei édesek, nyersen vagy aszalva eszik.

Nevében a *heverő* faji jelző a latin szaknyelvi *humifusa* artepitheton mintájára keletkezett, amely az ’elfekvő’ jelentésű lat. *humi* (< lat. *humus* ’talaj, föld’) és lat. *fusus* ’szétterülő’ szavak összetétele. Az alacsony, a talajon elfekve, szétterülve terjedő növényre utal, akárcsak hv. *Opuncija polegnuta* (W.), azaz ’fekvő medvetalp kaktusz’, ang. *low prickly-pear* (PN.), vagyis ’alacsony töviskörte’, ang. *creeping-pear*; sv. *krypopuntia* (GRIN.) és litv. *šliaužiančioji opuncija* (W.), azaz ’kúszkörte’, illetve ’kúszóopuntia’ elnevezése. A faj hasonneve a *henye medvetalp kaktusz* (P. 439).

A *medvetalp kaktusz* (uo. 176; R. 1966: MNöv. 128) generikus névnek pedig az alapja az, hogy e nemzetség fajainak módosult szára ovális, lapos nyéltagok (cladodiumok) soraiból áll. A *kaktusz* utótaggal alkotott összetétel előtagja, a *medvetalp* ’Heracleum’ (P. 175; R. 1470: *medwetalp* ’Brancha ursina’ [CasGl. 17], 1525 k.: *medwe talp fÿw* ’ua.’ [Ortus], 1560 k.: *medwe talp* ’Acanthus’ [GyöngySzt. 143], 1570 k.: *medwe talp fw* [Ars Medica I: 37a], 1578: *medue talp* ’Pes ursinus’ [Herbarium 46], 1584: *medue talp* ’Sphondilium’ [NomPann. 279], 1585: *medue talp* ’ua.’ [Cal.], 1588: *medue talp fiu* [FrankHasznK. 18], 1590: *medue talpu fue* ’Paliurus’ [SzikszF. 25], *medue talp* ’Branca ursina’ [uo. 11]) igen régi terminus a magyar botanikában. Görög–latin mintára keletkezett, azon alapul, hogy az így jelölt növények levelei nagyok, húsosak és laposak, a medve talpához hasonlatosak.

A heverő medvetalp kaktusz hengeres szárának nagyjából kör alakú az átmérője, ezért kapta *kerek-szárú fügekaktusz* (W.) társnevét. Társneve még a levelek alakjára utaló *ördögnyelv-fügekaktusz* (uo.), az ang. *devil’s-tongue* ’ua.’ (EL.), azaz ’ördögnyelv’ fordításával. További társneve a *kerítés kaktusz* (P. 439), amely összetévesztés eredménye, ugyanis néhány kaktuszfaj kiválóan alkalmas élőszövények ültetésére, ez a faj azonban túlságosan alacsony, talaj közeli és csak alig tövises ehhez.

A körte alakú, tövénél elvékonyodó gyümölcsre utal ang. *pricklypear* (EL.; R. 1856: Olmsted 437, 1895: YearbookAgr. 604, 1911–2: Ann.rep.Bur. 33: 104), vagyis ’töviskörte’, és ang. *creeping prickly-pear* (GRIN.), azaz ’kúszó töviskörte’, a gyakorta lehulló, kisszámú tövisre az ang. *smooth prickly-pear* (uo.), vagyis ’sima töviskörte’, végül nagy virágaira az ang. *large-flower prickly-pear* (uo.), azaz ’nagyvirágú töviskörte’ elnevezése. Amerikában ma is használatos az ’indian füge’ értelmű ang. *indian fig* (LH.; R. 1895: ua. ’Opuntia humifusa’ [YearbookAgr. 604], de 1901: ua. ’Opuntia opuntia’ [Britton 644]). Az észt *maadjas viigikaktus* (W.) nevének ’zömök fügekaktusz’, a cs. *opuncie velkokořenná* (uo.) nevének ’nagy gyökerű fügekaktusz’ a jelentése.

Az Egyesült Államok keleti területein őshonos faj, ezért kapta fr. *oponce de l’est* (uo.), sp. *nopal del este* (EL.), azaz ’keleti fügekaktusz’, valamint ang. *eastern prickly-pear* (PN.), vagyis ’keleti töviskörte’ nevét. Nathaniel Britton ezzel a névvel kapcsolatban az 1901-ben megjelent könyvében zavart okoz, nála az *Opuntia opuntia* kapta az ang. *eastern prickly-pear* (Britton 644) nevet, míg az *Opuntia humifusa* a *western prickly-pear* (uo. 645), azaz tévesen ’nyugati töviskörte’.

A heverő medvetalp kaktuszt elsőként Constantine Samuel Rafinesque írta le, 1820-ban (Ann nat. 15), mégpedig *Cactus humifusus* binómen alatt. Tíz évvel később, 1830-ban ugyanő sorolta be a fajt az *Opuntia* nemzetségbe (Med.Fl. 2: 247). Volt is a németben *Rafinesque’s Feigenkaktus* (R. 1886: Förster–Rümpler 2: 922), azaz ’Rafinesque fügekaktusza’ elnevezése. Az *Opuntia* generikus terminus ókori eredetű, Theophrasztosz nyomán már Pliniusnál olvasható a lat. *opuntius* ’Opus városból való’ növénynév.

nagytermésű medvetalp kaktusz *J. Opuntia robusta* (P. 440). Mexikóban őshonos. Tojás alakú, húsos, éretten sötétpiros a gyümölcse, leginkább nyersen fogyasztják.

A faji jelzőnek az az alapja, hogy a húsos termés akár 8 cm hosszúra is megnő. A *medvetalp kaktusz* generikus név magyarázatát l. a **heverő medvetalp kaktusz** szócikkében. A latin szaknyelvi *robusta* faji jelző ennek a kaktusznak a nagyságára, erős felépítésére utal, akárcsak fr. *oponce robuste* (PN.; R. 1834: Hist.Nat.Veg. 13: 410) és ném. *starker Feigenkaktus* (R. 1886: Förster–Rümpler 2: 942), azaz ’robusztus opuntia’, illetve ’erős fügekaktusz’ elnevezése. Az ang. *wheel cactus* (GRIN.) nevének ’kerékkaktusz’ a jelentése. Mexikóban sp. *bartolona, joconoxtle, nopal camueso, tuna*

bartolon (uo.) neve használatos, de a leggyakoribb a sp. *tuna camuesa* vagy egyszerűen *camuesa* (uo.; R. 1899: *camuessa* [Mon.Cact. 742], 1899–1900: ua. [Abh.Kön.Ak. 33]) neve. A sp. *tuna colorada* (EL.), azaz 'piros tuna' neve az érett gyümölcs színére utal, sv. *praktopuntia* (W.) nevének 'ragyogó opuntia', ang. *silver dollar* (EL.) elnevezésének 'ezüstdollár', sp. *nopal tapón*, *tuna tapona* (uo.) nevének 'sapka-nopal', 'sapka-tuna' a jelentése. Madeirán a 19. század közepén port. *tabeiba* (1856: Bonplandia 157) nevét jegyezték föl.

tuna-medvetalpkaktusz J. *Opuntia tuna* (P. 176). Karibi szigeteken őshonos. Érett termését gyümölcsként eszik, a magokkal együtt kikanalazzák, de kandírozzák is.

Hasonneve a *tunakaktusz* (uo.), a *tuna* előtagot ehető terméséről, a kaktuszfügéről kapta, amelyet az őslakók *tunának* hívnak. Ez először a spanyolba került át; vö. sp. *tuna* 'ua.' (EL.). Már viszonylag régről adatható, Venezuelában sp. *tuna* (1856: Bonplandia 389), Mexikóban sp. *tuna* (1884: Ill.Dict. 5: 504, 1919: Cactaceae 1: 141). A spanyolból több nyelv is átvette; vö. ang. *tuna* (GRIN.), braziliai port. *tuna* (LH.), fr. *tuna* 'ua.' (PN.), illetve a tuna-medvetalpkaktusz összetett neveiben: ang. *tuna prickly pear* (uo.), sp. *queso de tuna* és ang. *tuna-cheese* (1921: Bull. Bot.G. 11: 174), ném. *Tuna-Feigencaucus* (1886: Förster–Rümpler 2: 948), azaz 'tuna töviskörte', 'tunasajt', illetve 'tuna-fügekaktusz'.

Ez a sp. *tuna* terminus került a botanika latin szaknyelvébe is. A faj első leírása a binominális nomenklátúra szerinti *Cactus tuna* név alatt 1753-ból, Linnétől származik, (Sp.pl. 1: 468), a ma érvényes latin binómen pedig 1768-ból, Philip Millertől (Gard.Dict. 8. Aufl.), aki az *Opuntia* nemzetségbe sorolta. A *medvetalpkaktusz* generikus név magyarázatát l. a **heverő medvetalpkaktusz** szócikkében.

Földrajzi névvel az egyik élőhelyére utaló társneve a *jamaicai-medvetalpkaktusz* (P. 176). Gazdagon elágazó szárain alapul sv. *buskopuntia* (GRIN.), azaz 'opuntiacserje' elnevezése. Szárraira utaló alakleíró neve a fr. *grosse raquette*, *raquette*, *raquette commune* (EL.), valamint ang. *elephantear pricklypear* (uo.), vagyis 'elefántfülv töviskörte'. Az afrikaans *turksvy* (W.) nevének 'törökfüge', régi fr. *figuier de barbarie* (1836: Duchesne 234) nevének 'berberfüge', az ang. *slipper thorn* (LH.) nevének 'papucstüske' a jelentése, a braziliai port. *palmatória sem espinho* (uo.) nevében pedig tévesen tövis nélkülinek hívják.

bíbertetűkaktusz J. *Opuntia cochenillifera* (P. 48). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcse 2,5–5 cm hosszú, piros bogyó.

1893-ban *bíborkaktusz* (PallasLex.), hasonneve a *bíbortermő kaktusz* (W.). A *bíbertetű* faji előtagot azért kapta, mert a bíbertetűkaktusz a bíbertetű eredeti gazdanövénye. A *bíbertetű*, N. *bíborbogár*, *pirék* 'Dactylopius coccus', régebben 'Coccus cacti' (uo.) a pajzstetvek (Coccoidea) közé, a Dactylopiidae családjába tartozó rovarfaj, amelyből a drága karmin festék készül. Közép- és Dél-Amerikában, Nyugat- és Kelet-Indiában, Jáván, 1820 óta Spanyolországban, Algériában és a Kanári-szigeteken elsősorban a bíbortermő kaktuszon mesterségesen tenyésztik. Teste szép vörös festéket tartalmaz, a kisajtott nedve az ókor óta értékes festékanyag. Ma engedélyezett élelmiszerfestékként használják E-120 jelöléssel.

A bíbertetűkaktusz társneve a *kosenillkaktusz* (R. 1897: PallasLex. nopálkaktusz a.). Alapja az, hogy a *karmintetű* (PallaLex.), *cochinelle-tetű*, ném. *Cochenillelaus*, *Cochenilleschildlaus*, ang. *cochineal* (W.) megszáritva a kereskedésbe *cochenille* néven kerül, a tetű elsősorban ennek a kaktuszfajnak a parazitája (nevét a lat. *coccineus* 'skarlátvörös, kárminvörös' szóval alkották). Ezért kapta a bíbertetűkaktusz ang. *cochineal cactus*, *cochineal nopal cactus*, *cochineal-plant*, fr. *cochenillier*; ném. *Cochenille-Feigenkactus*, port. *cacto de cochonilha*, sv. *kochenillkaktus* (GRIN.), sp. *nopal de cochinilla* (EL.) és norv. *cochenillekaktus* (PN.) elnevezését is. A fajt Linné 1753-ban *Cactus cochenillifer* néven írta le (Sp.pl. 1: 468), 1768-ban Philip Miller átsorolta az általa felállított *Opuntia* nemzetségbe (Gard.Dict. No. 6). A latin szaknyelvi *cochenillifera* (< fr. *cochenille* 'bíbertetű', lat. *-fer* '-hordoz') faji jelző ugyancsak arra utal, hogy a faj e tetű gazdanövénye.

További társneve a *nopálkaktusz* (R. 1897: ua. [PallasLex.]; 1911: *nopal kaktusz* [Nsz. 217]), amelyben az előtag a sp. *nopal* 'fügekaktusz' átvétele. A végső forrás a náhuatl indián *nohpalli* (W.), azték *nopalli* 'ua.' (G. 440; R. 1920: Standley 863). Ebből való a latin szaknyelvi *Nopalea* szinonim generikus név is. Mexikóban a bíbertetűkaktuszokat önálló ültetvényeken termesztik ezek

neve *nopalmező*, *nopaleria* (PallaLex.), helyi nevük a *nopalnochtli* (uo.). Az angolban is megvan *nopalry* (W.) nevük. A bibortetükaktusz társneve még ezzel a szóval a sp. *nopal chamacuero* (GRIN.), további társneve a port. *palma-de-engorda* és a fr. *raquette espagnole* (uo.).

galambbogyó *J. Duranta erecta* (P. 96). Az Egyesült Államok déli tájain, Közép- és Dél-Amerikában honos cserje. Termései fürtökben fejlődő sárga, húsos bogyók.

Priszter szótárának más helyén is szerepel a *galambbogyó*, mégpedig a *Phytolacca americana* (P. 455) egyik társneveként, ez az ang. *pigeonberry* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. Az ang. *pigeonberry* (GRIN.) terminusnak ugyancsak megvan a *Duranta erecta* jelentése, e faj magyar *galambbogyó* neve szintén tükörfordítással került a magyar botanika szaknyelvébe. A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény bogyóit a madarak, elsősorban a galambok szívesen csipegetik. Szó szerinti megfelelője még a sv. *dubvár* 'ua.' (uo.). A sp. *fruta de paloma* 'ua.' (Francis 2008) nevének pedig 'galambgyümölcs' a jelentése.

Társneve az *aranycsepp* (P. 96), amely a braziliai portugálból került át tükörfordítással; vö. port. *pingo de ouro* 'ua.' (W.). Ez volt a mintája a sp. *cuentas de oro* (Francis 2008) és az ang. *golden dewdrops* (GRIN.), azaz 'aranygyöngyök', illetve 'arany harmatcseppek' nevének is. Ezek az elnevezések a gömbölyded, bogyós gyümölcsökre utalnak. Az ang. *skyflower*, vagyis 'égvirág', illetve az afrikaans *vergeet my nie boom* (uo.), azaz 'nefelejtsfa' és a port. *violeteira* (W.), vagyis 'ibolya' neveinek alapja a növény feltűnő, kék vagy lilás virága. A fr. *vanillier de cayenne* (uo.) nevének 'cayenne-i vanília' a jelentése, ez a laza csoportokban megjelenő virágokra utal, amelyeknek édes vaníliaillatuk van. Mexikóban, a bennszülött nahuatl neve a *xcambocoché*, a tongában pedig *mavaetangi* (uo.), vagyis 'könnyindító' néven ismert. Ez utóbbi a veszélyes, mérgező bogyókra utal. Társneve még az ang. *angels-whisper*, azaz 'angyalstutogás' (Francis 2008).

A fajnak a latin *Duranta erecta* binóment Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 637). A nemzetségnevben az olasz orvos, botanikus és költő, Castor Durante (1529–1590) emléket kívánta megőrizni. A latin szaknyelvi *erecta* faji jelzőnek 'egyenes, felálló' a jelentése, az ágakra utal sp. *azota-caballo* (Francis 2008), azaz 'lőkorbács' neve is. A *Duranta repens* szinonimát (Sp.pl. i. h.) Linné eredetileg a faj kisebb levelű fajtáinak azonosítására használta. Ebben a *repens* faji jelzőnek 'kúszó' a jelentése.

colorádói medvetalpaktusz *J. Opuntia phaeacantha* (P. 440). Az Egyesült Államok délnyugati részén és Észak-Mexikóban őshonos. Ehető gyümölcse lila, a gyümölcshús zöld. Nyersen eszik vagy aszadják, gyümölcslevet is préselnek belőle.

A *medvetalpaktusz* (uo.; R. 1966: MNöv. 128) generikus név magyarázatát I. a **heverő medvetalpaktusz** szócikkében. A faji jelző származásra utal, ugyanis Coloradótól Texas északi és Új-Mexikó északi részéig, a Mojave-sivatagig óriási területeket hódított meg. Az ottani földrajzi nevekkel alkották ang. *New Mexico prickly-pear*, *Mojave prickly-pear* (GRIN.) és észt *Teksase viigikaktus* (LH.) elnevezését is.

A faj első leírója George Engelmann, 1849-ben tette közzé a ma érvényes latin binóment (Mem.Amer.Acad.Arts ser. 2, 4: 52), ez az alapja a faj cs. *Opuncie Engelmannova* (W.) nevének. A latin szaknyelvi *phaeacantha* (< gör. *phaios* 'feketés, barnás', gör. *akantha* 'tövis') faji jelző a tövisek sötétbarna színére utal, akárcsak a faj ném. *schwarzstachel-Feigencactus* (R. 1886: Förster-Rümpel 2: 956), *schwarzbraundorniger Feigenkaktus*, ang. *brownspine pricklypear*; sp. *nopal pardo* (EL.) elnevezése. Társneve az ang. *tulip pricklypear* 'tulipán töviskörte' (uo.), *bastard fig* 'fattyúfüge' (LH.), indián törzsi névvel a ném. *Komanchen-Feigenkaktus* 'komancs-fügekaktusz' (uo.), ang. *major prickly-pear* 'nagy töviskörte' és a *dense-spine prickly-pear* 'sűrűn tüskés töviskörte' (GRIN.). Gyümölcseinek lila színére utal ang. *purple-fruit prickly-pear* és fr. *figuier de Barbarie à fruits violets* (uo.), élőhelyére pedig ang. *desert prickly-pear* (uo.), azaz 'sivatagi töviskörte' és litv. *kalninė opuncija* (W.), vagyis 'hegyi opuntia' neve. A faj régebbi változatait jelöli az ang. *plateau prickly pear* és *kingman prickly pear* (uo.) neve. Társneve még a 'fügekörte' jelentésű sp. *higo chumbo* (uo.).

fehérhajú medvetalpaktusz *J. Opuntia leucotricha* (P. 440). A faj Mexikóban endemikus. Gömb alakú gyümölcsei 4–6 cm hosszúak, nyersen fogyasztják.

A terminus *fehérhajú* faji jelzője latin mintát követ, a latin szaknyelvi *leucotricha* faji jelző a gör. *leukothrihosz* (< gör. *leukosz* 'fehér', gör. *thrix*, gen. *trichosz* 'haj'), azaz 'fehérhajú' szóból

való, a kaktusz rugalmas és sörteszerű, akár 3 cm hosszú, fehér színű tövisekkel borított tövére utal. A latin binómen 1828 óta érvényes, de Candolle tette érvényesen közzé *Revue de la Famille des Cactées* című összeállításában (Mém.Mus.Hist.Nat. 17: 119). A *medvetalpkaktusz* generikus név magyarázatát l. a **heverő medvetalpkaktusz** szócikkében.

Ugyancsak fehérén szőrös tövére utal fr. *opunce á poils blancs* 'fehérszőrű opuntia' (EL.), sv. *raggopuntia* 'gyapjas puntia', ang. *Aaron's-beard prickly-pear* 'Áron szakálla kaktusz' (GRIN.) és sp. *nopal blanco* 'fehér fügekaktusz' (uo.), valamint *duraznillo blanco* (uo.; 1920: Standley 885) elnevezése. A sp. *duraznillo* (EL.; R. 1902: Bot.Gaz. 33: 473) a legelterjedtebb neve, összetételekben sp. *nopal duraznillo* (GRIN.; 1920: Standley 885, 1922: Cact.Mex. 50), illetve sp. *tuna duraznillo* 'ua.' (EL.; 1920: Standley 885). Társneve még az ang. *semaphore cactus* (W.), vagyis 'szemaforakaktusz'. Több méter magas, gazdagon elágazó fává növő kaktuszfaj, erre (és gyümölcsére) utal ang. *arborescent prickly-pear* (EL.), azaz 'fás töviskörte' elnevezése.

csüngőkaktusz J. *Lepismismium* (P. 413). Brazília, Argentína, Paraguay és Bolívia területén őshonos fajok. Egy gyümölcstermő, kultúrában is gyakran nevelt faja van.

A nemzetség társneve a *fánlakókaktusz* (P. 84). Mindkét terminus alapja az, hogy a *Lepismium* lecsüngő, vékony hajtású epifiton kaktuszfajok nemzetsége. A botanikai *Lepismismium* generikus név a 'héj, pikkely' jelentésű gör. *λεπίς* (*lepisz*) főnévből származik, arra utal, ahogyan egyes fajok virágai áttörnek a felhámra. A nemzetség gyümölcstermő faja a *Lepismium ianthothele*, a latin szaknyelvi *ianthothele* (gör. *ianthosz* 'bíborszínű', *thele* 'szemölcsök') faji jelző a bogyók színére utal. A svédben *gul pendelkaktus* (GRIN.), azaz 'sárga csüngőkaktusz' a neve, a faji jelzőnek a csüngőkaktusz sárgás színű virága az alapja.

leveleskaktusz J. *Pereskia* (P. 161). Mexikótól délre, Guatemaláig honosak a fajai. A *Pereskia aquosa* faj körte alakú, sárgászöld, ehető gyümölcsöket terem.

A nemzetség társneve a *gyérlombúkaktusz* (uo. 450). A névadás szemléleti háttere az, hogy a fajok nagy zöld leveleket hajtanak, bokros növéskéik, alakjuk nem hasonlít a tipikus kaktuszokéra. A finnben *Rankokaktuks* (W.), az angolban a bogyóra utaló *gooseberry cactus*, *Barbadoes gooseberrys* *Pereskia* (R. 1921: Bull.Bot.G. 11: 175), azaz 'egreskaktusz', illetve 'Barbados-egres' a neve. A *Pereskia* generikus név a *Pereskia* nemzetségnév, valamint a gör. *ὄψις* (*opszisz*) 'kinézet' szavakkal alkotott, a két nembe tartozó fajok hasonlóságra utal. A *Pereskia* terminust Linné a francia történész és csillagász, Nicolas-Claude Fabri de Peirese (1580–1637) tiszteletére adta. A *pókhálós leveleskaktusz* '*Pereskia diguetii*' (P. 161) faj neve Mexikóban az 'ördögfarok' jelentésű sp. *cola de diablo*, valamint a *nopaleta* és a *patilón* (GRIN.). Az ehető gyümölcsű *Pereskia aquosa* faj neve a sp. *alfilerillo* (EL.; 1920: Standley 862), *chirriocillo* (uo.), *tasajillo* (uo.), valamint a vízi élőhelyre utaló *pitaya de agua* (uo.) és a *tuna de agua* (EL.; 1908: Ann.rep. 546, 1920: Standley 862).

éjhercegnőkaktusz J. *Selenicereus pteranthus* (P. 500). Mexikóban őshonos, az Egyesült Államokban is meghonosították. Ehető termése vörös, gömb alakú.

Nagyméretű, éjjel nyíló virágairól nevezték így el. Több nyelvben is megvan szó szerinti megfelelője; vö. sp. *princesa de la noche*, ném. *Prinzessin der Nacht* (W.), ang. *princess of the night* (EL.), sv. *nattens prinsessa* 'ua.' (GRIN.). Az ang. *snake cactus* (uo.), azaz 'kigyókaktusz' neve a vékony, hosszú hajtásaira utal, a németben is megvan a *Schlangencereus* (G. 575), azaz 'kigyócereus' terminus. Társneve még a sp. *pitayita-nocturna flor de la noche* és az ang. *pitahaya real* (EL.), azaz 'pitayita-éjszaka éjszaka virága', illetve 'valódi pitahaya'.

A faj első leírója Albert Dietrich volt, 1834-ben tette közzé *Cereus pteranthus* nevét (AG. 2: 209). A latin *Selenicereus pteranthus* binómen 1909-től érvényes, Nathaniel Lord Britton és Joseph Nelson Rose névadása (Contr.Natl.Herb. 12: 431). A *Selenicereus* generikus név a gör. *szeléné* 'hold' főnév és az oszlopkaktuszok szaknyelvi *Cereus* nevének összetétele. Alapja a legismertebb faj, a *Selenicereus grandiflorus* virágainak egyetlen éjszakai nyílása. Az éjhercegnő latin *pteranthus* (gör. *pteron* 'szárny' és *anthosz* 'virág') faji jelzője pedig a virágnak a keskeny külső fellevelek miatti szárnyzerű megjelenésére utal.

Narancs szavunk eredete – más megközelítésben

Jelen cikkünk megírásához Hadrovics László megállapításai szolgáltatták a kiindulópontot. Közülük két gondolat idézését tartottuk fontosnak. Az első így hangzik a „nehéz”, illetve „reménytelen” eredetű szavak kapcsán. „Az ilyen szavak mellett számos olyan is van, amelynek eredete csak látszólag van megoldva. Valamikor régen, talán nyolcvan-kilencven esztendővel ezelőtt valaki ötletszerűen, főleg az összecsengés alapján kapcsolatba hozta egy idegen szóval, s az így felállított etimon könyvről könyvre, cikkről cikkre vándorol. Érződik ugyan rajta, hogy senki sem hisz benne igazán, de azért mindenki megismétli anélkül, hogy valaki is alaposan megvizsgálná. Ezek a formálisan megoldott vagy ál-etimológiák. Ezek sokkal veszélyesebbek, mint a bevallottan ismeretlen vagy kétes eredetű szavaink, mert ilyen esetekben a rossz etimon esetleg évtizedekig akadályozhatja az igazi megoldás kutatását” (Hadrovics 1965: 3). A második gondolat, amely a Magyarországon elterjedt szófejtő eljárásokra is utal, a következő: „Mindenütt kerültem az olyan eljárást, amely abból áll, hogy konstruálunk egy hangtanilag feltehető alakot, abból az illető szót biztos kézzel levezetjük, s ezzel a problémát megoldottnak tekintjük” (Hadrovics 1965: 7). Ilyen módszerekkel próbálták meg *narancs* szavunk eredetét is meghatározni. Az alábbiakból majd láthatóvá válik, hogy véleményünk szerint tévesen.

Régóta általánosan elfogadott vélemény szakmai körökben, hogy a magyar nyelv *narancs* szava átvétel az olaszból. Karinthy Ferenc (1946, 1947a, 1947b, 1947c), Kiss Lajos (1966) nyomán az ÉSz., TESz., EWUng., Szabó-Fábián (2010) további érvekkel támasztotta alá ezt a származtatást. Azt, hogy ismét elővegyük és megvizsgáljuk *narancs* szavunk eredetét, a magyar etimológiai kutatásokban széles körben elterjedt, véleményünk szerint hibás módszertani megközelítés kiigazításának igénye indokolja. Ennek lényege két pontban foglalható össze. 1. A meglévő alakból kiindulva próbálnak meg megfelelő etimont kreálni (vö. a Hadrovicstól idézett mondatot). 2. A találmányra említett etimokon fonémaszervezetét meg sem próbálják értelmezni.

Körösi Sándor több közleményben foglalkozott a szó eredetével. A velencei nyelvjárás *naranza* [na'ra:ntsa] szavát jelöli meg etimónként, és ezzel egyet lehet érteni. Értelmezése azonban módszertanilag elfogadhatatlan. Az olasz irodalmi nyelvi *melarancia* (vö. GDLI: 10: 17, első adat a 13. sz. első feléből) főnevéből vezeti le a velencei szót (Körösi 1884: 546–7; Körösi 1892: 33). Arra gondol, hogy az olasz irodalmi nyelvi *melarancia* (/mela'ra:ntʃa/) szóban /l/ → /n/ elhasonulás történt, és az így létrejött *menarancia* (/mena'ra:ntʃa/) szóból alakult ki a velencei *naranza* (/na'ra:ntʃa/), eredeti *narancia* (/na'ra:ntʃa/) alakja (Körösi 1884: 546–7). Körösi azonban nem tér ki arra, hogy mi indokolja az olasz irodalmi nyelvből való átvételt, amelyet semmilyen történeti adat nem támaszt alá. Nem állja meg a helyét az a feltételezése sem, hogy a toszkán nyelvjárásokban az *arancia* a *menarancia* szóból keletkezett úgy, hogy az egész első szótág kiesett volna. A (toszkán/firenzei alapú) olasz irodalmi nyelvre nem jellemző, hogy szókezdő helyzetben teljes szótágok kiesnek (vö. Rohlfs 1966: 128., 137. §; Tekavčić 1980: 2.3.2. §). Ezen kívül azt sem magyarázza meg, hogy az általa feltételezett átvétel során az olasz irodalmi nyelvi szó /tʃ/ fonémáját a velencei nyelvjárás miért helyettesíti /ts/ fonémával. Itt jegyezzük meg, hogy Körösi nem közli a szóban forgó grafémák (*ci*, *zi*) hangértékét sem. Kiss Lajos is joggal állapítja meg, hogy Körösi szófejtése elfogadhatatlan (Kiss 1966: 211).

Bárczi Géza etimológiai szótárában két etimont tételez fel. Az első szerint a szó valószínűleg valamilyen északkelet-italiái nyelvjárásból származik, vö. velencei *naranza*, milánói *naranz*. A szerző ebben a feltevésben Melichet, illetve Körösit követi. Második megoldásként azonban azt sem zárja ki, hogy a szó a magyar nyelvbe a Balkánon keresztül jutott el, de ez a feltevés még tisztázásra vár (SzófSz. 212). Bárczi felvetésével kapcsolatosan felvetődik a kérdés, hogy a lombardiai nyelvjárásokhoz tartozó milánói dialektust miért tekinti északkelet-italiainak. A lombardiai dialektusok földrajzilag nagyjából Észak-Itália közepén helyezkednek el, tipológiailag viszont elternek az Északkelet-Itáliában beszélt velencei, venetói és friuli nyelvjárásoktól. Feltevését kultúr-történeti tényezők is gyengítik. Magyarországnak elsősorban Velencével volt kapcsolata. Karinthy először 1946-ban (1946: 60), majd 1947-ben (1947a, 1947b) foglalkozott a szó megfejtésével. Szómagyarázatai érdekes fejlődési ívet mutatnak. Elveti a velencei *naranza* /na'ra:ntsa/ alakot, mert a *z* grafémát tartalmazó alakból nem lehet megmagyarázni a magyar *cs* hangot (Karinthy 1946: 60). Karinthy itt hatalmas baklövést követ el, ugyanis ő a *z* betűnek [dz] hangértéket tulajdonít,

annak ellenére, hogy az olasz irodalmi nyelvben ez a graféma a /dz/ mellett a /ts/ fonémát is jelöli. A velencei nyelvjárásban viszont a /ts/ fonéma jele. Elég lett volna megtekintenie Boerio velencei szótárát (DDV). Karinthy arra gondol, hogy az eredeti olasz etimon is /tʃ/ fonémát tartalmazott, ezért *narancio* vagy *narancia* szót javasol kiindulópontként: „A narancsot eddig csak a z-s olasz alakokból próbálták magyarázni: *naranza*, *naranz* [...], *c > cs* változást azonban legfőképpen csak szó elején tudunk kimutatni. [...] Sokkal valószínűbb tehát, hogy már az átadó olasz alak is *cs*-vel hangzott: *narancio*” (1947a: 23; 1947b: 23). Adattárában ol. *narancio*, *narancia*, velencei *arancia*, *naranza*, *naranz* alakokat idéz (1947a: 11; 1947b: 11) etimonként. Eljárása több szempontból elfogadhatatlan és önkényes. Etimoniaja automatikusan kiküszöböli a /ts/ → /tʃ/ fonémahelyettesítés problémáját. (Itt jegyezzük meg, hogy Karinthy nem fonémákat, hanem hangokat említ. Adatait mi „fonémásítottuk”.) A /tʃ/ fonémát tartalmazó feltételezett, de forrásokból ki nem mutatható alakokat – *narancio*, esetleg *narancia* – nem nyelvtörténeti, hanem kétnyelvű szótárakból meríti (Bulle, O. – Rigutini, G. *Neues italienisch-deutsches und deutsch-italienisches Wörterbuch* 1935; Petrocchi, P. *Novo dizionario scolastico della lingua italiana* 1942), amelyeknek az adatai nem perdöntőek. Ezzel újabb baklövést követett el. Etimológiai magyarázatok adatait ugyanis nem szokás szinkron kétnyelvű szótárakból meríteni. Annál meglepőbb viszont, hogy Karinthynek eszébe sem jutott az Egyetemi Könyvtárban megtalálható olasz nyelvatlasz (AIS) megfelelő kötetét hasznosítani – ez további baklövése.

Karinthy azzal, hogy /tʃ/ fonémát tételez fel az adott szóban, a Magyarországon elterjedt hibás etimologizálási módszert követi, és akaratlanul is meghamisítja a nyelvi tényeket. A meglévő szóalakból indul ki, és ehhez próbálja igazítani a feltételezett etimont. Ez a módszer gyümölcsöző lehet a magyar nyelv finnugor szókészletének rekonstrukálásában, de nem állja meg a helyét az újlatin szavak eredetének megmagyarázásában. Nem a meglévő magyar szóalakhoz kell újlatin etimont kreálni, hanem a szóba jöhető etimontokból kell megmagyarázni a kölcsönzést. A romanisztika és ezen belül az italianisztika kitüntetett helyzetben van. Jó ismeretekkel rendelkezünk a latin nyelvről, számtalan nyelvtörténeti és dialektológiai munka (szótárak, monográfiák, történeti nyelvtanok) áll rendelkezésünkre. Nincs szükség nem adatolt alakok feltételezésére: a rendelkezésre álló adatokból/szavakból kell kiindulni és belőlük a megfelelő következtetést levonni.

Mint már említettük, Karinthy azt is elmulasztotta, hogy az olasz nyelvtörténeti atlasz adatait hasznosítsa. Az atlasz világosan bemutatja, hogy a *naransa* /na'ransa/ típusú alakok Északkelet-Itáliában használatosak (AIS VII: 1272. sz. térképlap).

A hagyományos etimologizálásra utal, hogy Karinthy az „olasz” *naranz* (/na'rans/) alakot is a lehetséges etimontok között említi meg (Karinthy 1946: 60). Ezt először Melich vetette fel (Melich 1910: 116), aki a milánói nyelvjárás *naranz* (/na'rans/) szavát idézi. Kiegészítésül megemlítjük, hogy Északkelet-Itáliában *narans* /na'rans/ alakokat csak Trento környékén lehet adatolni az olasz nyelvatlasz adatai alapján (AIS VII:1217. térképlap). Ezen kívül még előfordulnak Parma, Reggio Emilia környékén. A milánói, illetve parmai és Reggio Emilia-i nyelvjárások azonban nem lehet az északkelet-itáliai dialektusok közé sorolni.

Érdekes módon senkinek nem gondolt arra, hogy kapcsolatba hozza a feltételezett itáliai etimont és a *lándzsa* főnév olasz etimóját (*lancia* /'lantʃa/, R. N. *lanza* /'lantsa/, TESz. 2: 716), pedig ugyanaz a /-ntʃa/ fonématorfordul elő mindkét etimontban, ha a gyümölcsöt jelölő szóban is /tʃ/ fonémát tételezünk föl. A *lándzsa* esetében zöngésedés van, a *narancs* esetében elmarad, sőt még a szóvégi magánhangzó is kiesik. Továbbá egy esetleges *lanza* /'lantsa/ etimon esetében sem kapunk megnyugtató választ a /ts/ → /tʃ/ fonémahelyettesítésre sem, mivel feltételezések szerint utóbbiból alakult ki később a /dʒ/ fonémát tartalmazó alak.

A *narancio* – tehát /tʃ/ fonémát tartalmazó – alakot veszi át Kiss Lajos is, és erősíti meg a közvetlen olasz átvételt (Kiss 1966). Sőt az esetleges horvát közvetítés lehetőségét vizsgálva – a horvát etimológiai szótár akkor még nem jelent meg – arra a következtetésre jut, hogy a horvát *naranc* egy északolasz *narancia* vagy a velencei *naranza* szóra megy vissza (Kiss 1966: 212–4). Kiss azonban csak az idézett szavak írott alakját említi, és nem a közli fonémaszerkezetüket, amelyből kiindul.

Ezt mi most helyette megtegyük: a horvát főnév /'narantʃa/, a velencei szó pedig /na'ransa/ fonémasort mutat. Kiss úgy véli, hogy a magyar *narancs* és a horvát *naranc*a főnevek olasz átvételek. A horvát főnév az északolasz *naranc*a (/na'rantʃa/) vagy a velencei *naranza* (/na'ransa/) szóból származik, a magyar főnév pedig legkönyebben az északi olasz *narancio* (/na'rantʃo/) szóból eredez-

tethető (Kiss 1966: 214). Kisst nem zavarja, vagy nem tud róla, hogy nincs adatolva az északolasz *naranccio* szó. Ezt a körülményt a TESz. szerkesztői és az olasz eredetet valló többi kutatók sem vették figyelembe. Kiss végkövetkeztetésében döntő szerepet játszik, hogy a horvát akadémiai szótár (HASz.) adatai alapján, amelyeket Mažuranić (Mažuranić 1975) szótárának adataival is kiegészít, megrajzolja a szó területi elterjedését a horvát és a szerb nyelvben. A *naranča* és *narandža/nerandža* alakok közül az előbbi a horvát, az utóbbi két alakváltozat pedig török eredetű szóként a szerb nyelvterületen terjedt el (Kiss 1966: 212). A *naranža* /*naranža*/ alakot is adatolni lehet a horvát nyelvterület két szélső pontján. Míg a Đ. Barakovićnál (1548–1628, „Vila Slovinka...”) egyszer előforduló szóra vonatkozóan van kronológiai támpontunk (1614), az Isztriai-félszigeten adatolt alakról nem tudunk közelebbit (HASz. 7: 553; ERHSJ. 2: 503). Feltételezhető, hogy a szót a félszigetre a török elől menekülő déli vidékekről elvándorolt horvátok hozták magukkal. Abból a tényből, hogy a szó /*ʒ*/ fonémája megmaradt, illetve ellenállt a *naranžának* (/naranʦa/) (nemcsak Isztria egy része volt velencei uralom alatt, hanem a Kvarner térség és Dalmácia szigetei is), arra lehet következtetni, hogy nagyon erősen gyökeret eresztett szóval állunk szemben. Hasonlóképpen megtartották idegen nyelvi környezetben a Dél-Itáliába a 15. században bevándorolt albánok is török eredetű *nerënxë* 'narancs' szavukat (Pellegrini 1992: 176). A *naranža*, amely nem eredeztethető az itáliai nyelvjárásközből, a horvát nyelvterületről egyöntetűen kialakított képet némileg „megzavarja”.

A TESz. szócikke, amely lényegében Kiss Lajos tanulmányán alapszik, további északkelet-itáliai nyelvjárásközből vett szavakat közül az olasz nyelvatszából: *narānsa*, *naranša*, *naranšo*, *narānši*, *narāns*, *naran's* stb. (TESz. 2: 999). A szócikk szerzője ugyanakkor nem tájékoztat arról, hogy az idézett szavakban milyen fonémák szerepelnek, illetve hogyan ejtik a szavakat. A nyelv-atlasz bevezető kötetéből tudjuk (az atlasz a szavak kejtését rögzíti, a fonémákat nem veszi figyelembe), hogy a [š] hang, az /s/ fonéma megvalósulásaként az [s] és [ð]¹ hang közötti tartományban helyezkedik el, míg a [ʃ] hang [s] és [ʃ] közötti hangot² jelöl (Jaberg–Jud 1928: 27). Tekintettel arra, hogy Északkelet-Itália meglehetősen nagy, és területén nemcsak venetói típusú nyelvjáráásokat, hanem friuli dialektusokat is beszélnek (utóbbiak a romanisztikában önálló nyelvi csoportot alkotnak a ladin és a Svájcban beszélt rétorománál [rumantsch] együtt), érdemes megvizsgálni, hogy milyen nyelvjárásközből idéz a TESz. úgymond északkelet-itáliai szavakat. A *naran's*, *narāns* alakok Trento környékéről származnak, a *narānsa* Vicenza, Velence és Latisana (részben már friuli nyelvterület) környékéről, a *narānši* többes számú alak pedig az Isztriai-félszigetről (Piran/Pirano). A *naranša* kivételével ezek az adatok a magyar szó eredetével kapcsolatban elhanyagolható bizonyítói erővel rendelkeznek.

Az eddig felvázolt szakirodalmi ismertetés két fontos tényre hívja fel a figyelmet. Először is a kutatók elmulasztották a *z*, illetve *ci* grafémák fonetikai/fonológiai értelmezését. Másodsor, a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége nem rendelkezik romanista előképzettséggel. Megállapításaik érvényessége eme hiányosságok tükrében alapos okkal megkérdőjelezhető.

Köztudott, hogy itáliai eredetű szavaink zöme a velencei nyelvjárásból származik, és ez nem véletlen. Ezt a tényt történelmi és kultúrtörténeti tények is alátámasztják, és a kutatók között is egyetértés van ezen a téren. Kiss Lajos is jelzi idézett tanulmányában, hogy a középkori olasz–magyar kereskedelem útvonalának fontos állomásai Zengg (Senj), Modrus (Modruš), Zágráb, Kőrös (Križevci), Kapronca (Koprivnica) voltak (Kiss 1966: 212). Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Zengg/Senj nehezen megközelíthető kikötő volt a horvát és magyar területek felől, mert a szárazfölddel nem kiépített utak, hanem legfeljebb karavánösvények kötötték össze. Kiss Lajos kutatása nyomán egyértelművé vált, hogy a *naranš* mint importált gyümölcs Velencéből Zágrábon keresztül érkezett hazánkba horvát területeken keresztül. Okkal feltételezhetjük azt is, hogy a velencei kereskedők saját nyelvükön (nyelvjárárukban) és nem más nyelven (nyelvjárársban) nevezték meg portékájukat.

A velencei nyelvjárás az Adriai- és a Földközi-tenger keleti medencéjében több évszázadon keresztül a kereskedelem és a hajózás nemzetközi nyelve volt, és igen komoly presztízzsel rendelkezett. Életszerűtlen arra gondolni, hogy egyes venetói kereskedők nem a velencei, hanem eredeti dialektusuk elnevezését használták a nemzetközi kereskedelemben a jeltárgy jelölésére. A velencei nyelvjárásban a gyümölcsnek két névváltozata létezett, a *naranza* /na'ranʦa/ és a *naranša*

¹ IPA megfelelője a [d].

² Tehát palatalizált [sʰ]-t.

/na'ransa/ (vö. DDV. 436). A /ts/ fonémát tartalmazó változata az előkelő városi rétegek (közép- és nagypolgárság) beszédét jellemezte a 18–19. század fordulójáig, míg az /s/ fonémát mutató változat az úgynevezett plebejus velencei stílusréteg sajátossága volt (DDV. 11–2; Rohlfs 1966–1969: 152., 290. §). A mai velencei alak *naransa* /na'ransa/. Elterjedése összefüggésbe hozható a velencei nagypolgárság gazdasági és politikai térvesztésével, amelyet az önálló velencei köztársaság megszűnése és egykori területének nagyobb államalakulatokba (Ausztria, később Olaszország) való betago-lódása okozott. A mai venetói nyelvjárásokban *naransa* /na'ransa/ alakot találunk Verona (PDVI. 146), Chioggia (VDCh. 334), Grado (Al graisan: 315), Muggia (Trieszt mellett), Capodistria/Koper, Buie d'Istria/Buje, Parenzo/Poreč venetói típusú nyelvjárásaiban. A *naranza* /na'ransa/ (PDVI. 146) szót alakváltoztatként a veronai nyelvjárásban, valamint az úgynevezett „*bisiac*” nyelvjárásban (VFDB. 296; a Panzano-öböl [Golfo di Panzano] térségében, az Isonzo és Timavo folyók által határolt területen beszélt dialektus neve; ismertebb helyei Sagrado, Turriaco, Monfalcone), Cherso/Cres, Lussingrande/Veli Lošinj venetói típusú dialektusaiban (VG. 671). A közemültig adatolt volt a *narancia/narancio* /na'ranĵa, na'ranĵo/ is, Pirano d'Istria/Piran és Isola d'Istria/Izola újlatin nyelvjárásaiban (VG. 671), amelyek a venetói típusú *naranza* /na'ransa/ és az olasz *arancia* /a'ranĵa/ összeolvadásából keletkeztek. A Piranban és Isolában beszélt dialektusok mint átadó nyelvek kultúrtörténeti okokból kizárhatók.

A velencei nyelvjáráshoz hasonló jelenségeket találunk a mai trieszti dialektusban is, amely venetói típusú, és a 18. században terjedt el a városban, miután kiszorította a korábbi friuli nyelvjárást. A trieszti dialektusnak két regiszterét/stílusát különbözteti meg a szakirodalom. A (nagy)polgárság által használt regiszterben (triestino patoco) a /ts/ fonémát tartalmazó alakok használata jellemző, például *panza* /'pantsa/ 'has', *naranza* /na'ransa/ 'narancs', *lanza* /'lantsa/ 'lándzsa', szemben a plebejus trieszti regiszterrel (negron), amelyben az /s/ fonéma a jellemző (Doria 1978: 41–2, 101–4, 134–5, 138, 177).

Leszögezhetjük tehát, hogy *narancs* szavunk etimója a velencei *naranza* /na'ransa/ vagy a népies *naransa* /na'ransa/ alakban keresendő.

Az olasz nyelvtalaszban Észak-kelet-Itália térségéből egyetlen olyan alak található, amely nem tartalmaz szökezdő /n-/ fonémát, és így az olasz irodalmi nyelvi szóra emlékeztet: a szót, *aransa* (/a'ransa/), a gradói nyelvjárásból idézik (AIS. 7/1272. térképlap). A szóalak kapcsán feltehetően az olasz irodalmi nyelv szavának és a dialektális szónak a kontaminációjával van dolgunk.

Eme nyelvi tények ismeretében több mint meglepő a TESz. szómagyarázata, amely az EWUng. érvelésének is az alapját képezi, de a nyelvi tények fölött elsiklik. „A szóföldrajzi és hangtani kritériumok alapján az északkeleti olasz nyelvjárások voltak az átadók; az *n* kezdetű változatok ugyanis e területen élnek, s az itteni nyelvjárási formák *č-s* előzményre is visszamehetnek; vö. még ir. ol. *arancio* 'narancsa', *arancio*, *arancia* 'narancs <gyümölcs>'. A magyar szó alkalmasint véghangzó nélküli olasz forma folytatója lehet, de véghangzós alakból (*naranc̄a* stb.) is magyarázható a formánsnak érzett szövégi *a* elhagyásával; vö. *szombat*, *kamat*, *tömlőc* stb.” (TESz. 2: 999). Ez a szómagyarázat nem megalapozott feltételezéseken alapul, mert a nyelvtörténeti tények egyáltalán nem támasztják alá. Megint tetten érhető az a Hadrovics által említett módszer, hogy a magyar szóból következtetünk vissza feltételezett itáliai etimójára: esetünkben a /tʃ/ fonéma meglétére az átadó szóban. Láthattuk, hogy Karinthy is ezt tette. Az etimológiának fordított utat kell bejárnia, tehát egy vel. /na'ransa, na'ransa/ alakból kell magyarázni a /ts, s/ → /tʃ/ fonémahelyettesítést, illetve a szövégi magánhangzó eltűnését. Szakítani kellene azzal a beállítottsággal, amely ki tudja milyen szakmai megfontolásból, felülírja a romanisztika nyelvi tényeit. Főlősleges feltételezett újlatin szavakat kreálni akkor, amikor elegendő adatolt szó áll rendelkezésre. Ennek érzékeltetésre egy példát idéznénk. A legújabb etimológiai szótárunk például – nem véve tudomást a *dús* szóról írt tanulmányunkról (Vig 1992, 1993) *duž etimont tételez föl (ESz. 16). Valószínűleg az általunk javasolt horvát *duž* alak átvételével, ami romanisztikai szempontból nem igazolható szóalak.³ A kul-

³ A szócikk így kezdődik: Olasz, északolasz jövevényszó, vö. nyelvjárási *dös, dös, duxe* ($x=\xi$) olasz *doge*: 'az egykori Velencei Köztársaság választott államfője'. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy Magyarországnak intenzív kapcsolatai voltak Velencével, és hogy régi átvételről van szó, a szó a velencei nyelvjárásból kellett, hogy bekerüljön nyelvünkbe. Ezért főlősleges *dös, dös*, illetve *doge* említése. Az első kettő biztosan nem velencei/venetói alak, és a *doge* átvétele sem indokolt. A *duxe* (velencei) alak helyesen *doxe*, amelyben a *x* a /z/ fonéma jele.

túrtörténetileg szóba jöhető alak a velencei *doxe* /'doze/. A velencei és venetói dialektusokban főnév nem végződik /z/ fonémára, /ʒ/ fonéma pedig egyáltalán nem létezik.

Nem meglepő, hogy az EWUng. északkelet-itáliai átvételnek tartja a *narancs* szót, és isztriai (*narancia, narancio*), júliai (*naransa, naranso*), romagnai *naranz* (a /ʒ/ fonéma megléte kérdéses), bolognai *narensa*, Vittorio Veneto-i *narans*, velencei *naranza, narancia*, ol. *arancia, arancio* szavakat idéz (EWUng. 1016). A szavak kiejtésével és fonémaszerkezetének bemutatásával ez a szótár is adós marad, az olvasó nem tud tájékozódni.

Hasonlóképpen adós a két italianista, Fábíán Zsuzsanna és Szabó Győző is az általuk idézett szavak fonémáival és kiejtésükkel kapcsolatban (Fábíán–Szabó 2010: 58). Adataik egyébként az EWUng-on alapulnak, de a szótár példáit szelektíve kezelik, nem mindegyiket veszik át.

Az olasz etimológusok egyöntetű véleménye szerint az olasz *arancio, arancia* (/a'rantʃo, a'rantʃa/), illetve nyelvjárási változataik az arab (< perzsa) *narang* /narandʒ/ átvételei (DEI. 1: 266; DELIUN 2002: 120). Giorgio Pasquali és Giovan Battista Pellegrini kimutatta, hogy a gyümölcsöt az arabok terjesztették el Szicíliában, és már a 12. századtól vannak a szóra vonatkozó adatok (Pasquali 1964: 317–8; Pellegrini 1972: 117). Angelico Prati ugyan nem említi venetói etimológiai szótárában a szót (EV.), Doria a trieszti szó kapcsán azonban szintén az arab etimont fogadja el (GDDT. 397). Tekintettel arra, hogy a velencei és venetói nyelvjárásokban szövégen nem fordul elő mássalhangzócsoport, az arab eredetű szó a beilleszkedés során szövégi magánhangzóval egészült ki. A szövégen lehetséges /o/ és /a/ fonémák közül az utóbbi került helyzetbe, ugyanis számos olyan velencei szó van, amelyeknek a záró hangsora *-nza* /-ntsa/. Az arab /dʒ/ fonémája meg is maradhatott volna, mert a velencei nyelvjárás rendelkezik ilyen fonémával. Véleményünk szerint az arab /dʒ/ azért helyettesítődött /ts/ fonémával, mert a velenceiben létezett a már említett és meglehetősen termékeny *-anza* /-antsa/ (< lat. *-antia*) képző is (Rohlf 1969–1969: 1106. §).

Legújabb etimológiai szótárunk az olasz szó etimónjával kapcsolatban meglepő magyarázattal szolgál. Szerinte az itáliai szavak a spanyol *naranja* főnévre mennek vissza (ESz. 562). Ennek a magyarázatnak azonban semmi nyelvi megalapozottsága nincs. Szűrőpróbaszerűen elvégzett vizsgálataink alapján megállapítható, hogy az olasz nyelv azon spanyol eredetű jövevényszavaiban, amelyek /x/ fonémát tartalmaznak, /x/ → /dʒ/, illetve /x/ → /ʃ/ fonémahelyettesítés zajlott le: sp. *jarra* /'xarra/ → ol. *giara* /'dʒara/, *gitano* /xi'tano/ → *gitano* /dʒi'tano/, *jalapa* /xa'lapa/ → *gialappa* /dʒa'lappa/, *junquillo* /xun'kiʎo/ → *giunchiglia* (dʒun'kiʎa/, *junta* /'xunta/ → *giunta* /'dʒunta/, *flojo* /'floxox/ → *floscio* /'floʃjo/ (DELIUN: 593, 656, 657, 666, 669). A spanyol *naranja* főnévből való származtatás mind nyelvészeti, mind pedig szótörténeti nehézségekre ütközik.

Visszatérve az etimónhoz, véleményünk szerint a vel. *naranza* /na'raantsa/, *naransa* /na'raantsa/ szavakból kell kiindulnunk. Belőlük kell megmagyarázni a szó beilleszkedését a magyar nyelv fonomorfológiai rendszerébe, illetve ha ez nem sikerül, akkor másik etimon után kell nézni.

Az olasz nyelvtörténeti szótárban ugyan számos *naranzi, naranze* alakra találunk példát, de ezek az adatok nem perdöntőek, és Karinthy etimónját sem támogatják. Ezek az adatok velencei/venetói (G. Barbaro, G. Capodilista, M. Sanudo) vagy északi (piacenzai) születésű (P. Barabosco) szerzők műveiből származnak, amelyekben a *z* graféma a /ts/ fonémának az írásképe. Ezek a vel. /na'raantsa/ és az olasz irodalmi /a'rantʃa/ kontaminációjából jöttek létre. Az említett alakok mellett *naranci* (Maestro Martino, F. Colonna, R. da Sanseverino, Ariosto), *narancia* (G. Barbaro) alakok is szerepelnek (GDLI. 11: 177). Esetükben azonban nem kell arra gondolni, hogy a *ci* betűkapcsolat a toszkán alapú irodalmi olasz /tʃ/ fonémáját tükrözi. Már Bruno Migliorini rámutatott arra, hogy a 15. században a *ci* betűk magánhangzók előtt a *ti* betűkapcsolattal váltakozva fordulnak elő a szövegekben a /ts/ fonéma jelölésére (Migliorini 1971: 269). Pier Vincenzo Mengaldo pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a *ci* írásmód Észak-Itáliában igen elterjedt volt, és hiperkorrekcióból is táplálkozott (Mengaldo 1963: 94–5; Rohlf 1996: 289. §). Ha jobban szemügyre vesszük a *ci* grafémákat tartalmazó alakok szerzőinek származását, megállapíthatjuk, hogy közülük egyesek (G. Barbaro, F. Colonna) velencei, mások északi (Maestro Martino), megint mások ugyan déli születésűek (R. da Sanseverino), de hosszú ideig tevékenykedtek Észak-Itáliában. A *ci* grafémákkal kapcsolatban egyértelműen megállapítható, hogy hiperkorrekcióval állunk szemben, amely a latin /tj/ fonémából származó olasz/toszkán /tʃ/ : északi /ts/ párhuzamán alapul. Ezt a megállapítást támasztja alá a velencei G. Barbaro írásmódja (*naranzi* : *naranza*), illetve a toszkánai születésű, de sokáig Velencében működött Pietro Aretinónál található *aranzi* szintén hiperkorrekt alak is. A *ci* betűk olvasata nem [tʃ], hanem inkább [ts].

Vegyük vizsgálat alá a *naranja* /na'rantza/ szót. Elsőnek azt kell megmagyarázni, hogy a /nts/ mássalhangzócsoporthoz a magyar nyelvben miért került sor a /ts/ → /tʃ/ fonémahelyettesítésre. A /ts/ fonéma a magyar nyelvben a 11. század közepétől mutatható ki (Bárczi 1958: 82), az /n/ fonémával összekapcsolódva a helynevek és köznevek tanúsága szerint régóta, a 13. század első fele óta adatolt hangzóközi, de még szóvégi helyzetben is, például *Vasonca* (1278/1430), *Berzence* (1288 k./1230), *Gerence* (1880 k.), *Kemence* (1156), *Lesence* (1262) (FNESz. 2: 743, 1: 205, 1: 510, 1: 710, 2: 29), *Ablánc-patak* (1233), *Alvinc* 1342/1359, *Csobánc* (1255/1415), *Grabonc* (1335), *Gönc* (1219/1550), *Ivánc* (1237 e./1353), *Losonc* (1247), *Nagyszalánc* (1270/1272), *Rohonc* (1259–1273), *Szenc* (1252) (FNESz. 1: 51, 1: 97, 1: 335, 1: 497, 1: 527, 1: 639, 2: 47, 2: 211, 2: 421, 2: 553).

Íde sorolható még néhány olyan szó is, amelyekben a mássalhangzócsoporthoz szóvégen szerepel: *harminc* (1405 k.), *lánc* (1219/1550), *tánc* (1350), *kilenc* (1378), *gerinc* (1575), *konc* (1181/1288/1366/16. sz.) (TESz. 2: 714–5, 3: 837, 2: 488–9, 1: 1053, 2: 545, 3: 1114, 2: 61–2).

A /ts/ → /tʃ/ fonémahelyettesítés tehát okafogyottá vált, gyakorlatilag nem lehet megindokolni, ami az itáliai szóátvétellel kapcsolatos nézetet gyengíti.

Az esetleges etimonok szemszögéből a *naranja* /na'ransa/ alakot is meg kell vizsgálni mint esetleges átdó szót. Előre bocsáthatjuk, hogy ebben az esetben sem kell /s/ → /tʃ/ fonémahelyettesítéssel számolnunk. Annak ellenére, hogy az *nsz* /ns/ mássalhangzócsoporthoz előfordulása szóbeljei helyzetben nem jellemző a magyar nyelvre, és csak kevés /ns/-re végződő szó toldalékos alakjában fordul elő, mint például *fajánszot*, *sánszot*, az /s/ → /ts/ fonémahelyettesítés, amely a középmagyar korban a /k/ fonéma előtt tendenciaszerű (Bárczi 1958: 102–3) volt, már inkább elképzelhető, de így is csak az *nc* /nts/ mássalhangzócsoporthoz juthatunk el.

Láthatjuk tehát, hogy a /tʃ/ fonéma jelenlétére nehéz magyarázatot találni, ha a szót közvetlenül itáliai újlatin etimonból kívánjuk megmagyarázni. A probléma azonban automatikusan megszűnik, ha a főnév eredetét más nyelvben keressük. Kiss Lajos idézett cikkében arra a megállapításra jut, hogy Zágrábban a 16. század első felében jelentős narancskereskedelem folyt (Kiss 1966: 213). A *narancs* szó horvát *naranča* /'naranʃa/ főnévből való származtatásának semmi nem mond ellent. Az egyedüli problémát a szóvégi magánhangzó lekopásának magyarázata jelenti. Ezt a nehézséget egyébként Kiss Lajos sem tartja áthidalhatatlannak, mert olyan magyar szavakat idéz, amelyeknek a szláv etimonjaiból kiestek az eredeti szóvégi magánhangzók, például *tömlöc*, *szombat* stb. (Kiss 1966: 214). Kiss nem zárja ki a szó horvát eredetét, de hangtani és egyéb szempontokból a szó itáliai származtatását tartja egyszerűbbnek és meggyőzőbbnek (Kiss 1966: 214).

Nincsen se történelmi, se kultúrtörténeti, sem pedig fonológiai akadálya annak, hogy *narancs* szavunkat horvát szóból származtassuk. Ehhez azonban meg kell vizsgálnunk a horvát és szerb nyelvjáráásokban adatolt összes alakot. Ami a *narandža/nerandža* /'naranʃʒa, 'neranʃʒa/ és *naranja* /'naranja/ szavakat illeti, ezek átvételek az oszmán-török *narenc* /narendʒ/ szóból (ERHSJ. 2: 503). Tekintettel arra, hogy a horvát és szerb nyelv fonológiai rendszerében eredetileg nem volt /dʒ/ fonéma (Vuković 1974: 197), az átdó szó /dʒ/ fonémáját a legrégebbi jövevényszavakban /z/ fonémával helyettesítették (Kakuk 1973: 478–9; HASz. 14: 612, s.v. *sanǰak*). A horvát akadémiai szótár szerint a régi szövegekben adatolt *č* betűvel /tʃ/ írt változatokat [dʒ]-vel kell olvasni (HASz. 3: 566, s.v. *hanǰar*). A *bunčuk* < *bonjuk* (/bondʒuk/) (Kakuk 1973: 76; Škaljić 1966: 147) és *dirinčiti* < *derenǰ* (/derendʒ/) (Škaljić 1966: 219) /tʃ/ fonémája egy későbbi, részleteiben még nem tisztázott zöngétlenedés következménye. Elképzelhető az is, hogy a /dʒ/ → /z/ fonémahelyettesítés mellett egy kisebbségben maradt /dʒ/ → /tʃ/ helyettesítés valamilyen úton-módon fennmaradt emlékével állunk szemben (vö. Kakuk 1973: 478–9). Ennek bizonyítása egyelőre hiányzik. Škaljićnál hetvenegy török eredetű szóban az *ndž* /ndʒ/ fordul elő, a *dirinčiti* szóban van /ntʃ/, amely a *dirindžiti* /dirindʒiti/ alakváltozata (Škaljić 1966: 219).

A horvát nyelvterületen a *narancs* jelenlegi ismereteink szerint elsőnek egy latin nyelvű raguzai dokumentumból ismert 1368-ból: „Hec sunt res ... *narangia* IICL de Giue de Sagot” (Tadić 1935: 185, vö. LLMI. 2: 755). A *gi* betűkapcsolatot [ʒ]-nek kell ejteni, a Közép-Itáliában latin szövegekben adatolt *arangius* (1331) [dʒ], illetve az *arancius* (1323) [tʃ] olvasatával szemben (GLI. 29, 654). Figyelmet érdemel a raguzai/dubrovnikai irat keletkezésének időpontja is: a vellecei függőségtől 1358-ban megszabadult Ragusa/Dubrovnik kereskedelme fejlesztése érdekében új kapcsolatrendszer kiépítésén fáradozik. Már 1374-ben közvetlen kapcsolatba lép a törökökkel, hogy kereskedői Kis-Ázsiában gabonát vásárolhassanak (Krekić 1961: 36), 1373-ban pedig magyar

közbenjárásra engedélyt kap a pápától arra, hogy korlátozott számú hajóval a törökökkel kereskedhessen, 1392-ben pedig garancialevelet kap a szultántól, amely a Balkánnal folytatott kereskedelmét könnyítette meg (Krekić 1961: 41–3). A város helyzete a 15. században igényli a törökkel folytatott kereskedelem bővítését. Egy 1447-ben kötött megállapodás megengedi a raguzaiaknak, hogy szabadon kereskedhessenek a török uralom alatt álló balkáni területeken (Krekić 1961: 52 k, 58). Az eddig elmondottak összességéből a *naranža* és *narandža* között kronológiai kapcsolat állapítható meg. Miután a horvátban a /dž/ fonéma megjelenésével – éppen a török jövevényszavakban – a 16. század elejétől számolhatunk (vö. *bostandži-baša* [1506–1511] < *bostanji baši* (bostandzi baĵi) 'a császári testőrség parancsnoka' (Kakuk 1973: 78) a /z/-t tartalmazó *naranža* /'naranža/ szónak a legkésőbb a 15. század végéig be kellett kerülnie a horvátkba és a szerbbe, ahol a későbbiek folyamán (a 16. századtól kezdődően) a /dž/ fonémát tartalmazó alak a török nyelvvel való gyakori érintkezés folytán kiszorította. A /z/ fonémát felmutató alak fennmaradt a horvát nyelvterület peremén, az Isztriai-félszigeten, ahová minden valószínűség szerint a bevándorolt horvát lakosokkal érkezett meg.

Hátra van még a horvát *naranča* /'naranĉa/ magyarázata. Véleményünk szerint a vel. *naranža* /na'raŋtsa/ hiperkorrekt, toszkanizáló ejtéséről van szó. Ennek alapja az, hogy a velencei nyelvjárás /ts/ fonémájának – amely a lat. /tj/, illetve /k + e, i/ fonémákból ered – az olasz irodalmi nyelvben /tj/, illetve /tj/ felel meg (Tekavčić 1980: 148–57., 161–79. §). A beszélők az általuk használt szavakat „előkelőbbé” akarták tenni azzal, hogy a /ts/ fonémát /tj/-vel helyettesítették. Ez a jelenség nem elszigetelt, számos példa bizonyítja gyakoriságát, például *maráč* /'maratj/ < *marzo* /'martsol/ 'március' (Muljačić 1962: 276, 77. sz. lábjegyzet, Muljačić 1976: 16–7), *ragáč* /'ragatj/ < *ragazzo* /ra'gattso/ 'fiú', *ganač* /'ganatj/ < *ganzo* /'gantso/ 'kampó, horog', *beći* /betj'i/ t. sz. 'pénz' < *bezi* /'betsi/ (Vig 2003: 116–8).

A narancs horvát származtatásának (*naranča*, /'naranĉa/) nincs akadálya, egyedül a szóvégi /-a/ fonéma lekopása igényel magyarázatot.

Nem lehet teljességgel kizárni a török *naranc* /narandž/ átvételét sem. A török hódoltság korában számos élvezeti cikk nevét vette át a magyar nyelv a törökből: elég, ha a *kávét* és a *kajszi* (barackot) idézzük (TESz. 2: 309, 413).

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy *narancs* szavunkat velencei etimónból nem lehet levezetni. A narancs már Mátyás udvarában más délszaki ingyenségekkel együtt (gesztenye, olívbogyó, citrom, füge, gránátalma) előfordult (Csánki 1883: 652). A szót először magyarországi latin nyelvű dokumentumban 1481-ben említik (TESz. 2: 999). Tekintettel arra, hogy egészen biztosan Itáliából behozott importtermékről van szó, nem zárható ki, hogy a magyar nyelvben eredetileg volt egy velenceiből származó szó is, ezt azonban nyom nélkül kiszorította a mai alak, amely minden valószínűség szerint a horvát *naranča* szó átvétele. A török nyelvből való származtatás sem zárható ki teljesen, de ennek eldöntése nem lehetett cikkünk tárgya. További kutatásoknak kell ezt majd tisztázniuk.

SZAKIRODALOM

- AIS. = Jaberg, Karl – Jud, Jakob. *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. I–VIII. Kraus Reprint. Neudeln-Liechtenstein, 1971–1972. [Zofingen, 1928–1940]. (Az AIS rövidítéssel az olasz szakirodalmi hagyományt követem)
- Bárcki 1958. Bárcki Géza. *Magyar hangtörténet*. Második bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csánki Dezső 1883. Első Mátyás udvara. *Századok* 17: 515–81, 617–67, 750–85.
- DDV. = Boerio, Giuseppe. *Dizionario del dialetto veneziano. Ristampa anastatica*. Giunti Martello, Firenze, 1983 [Venezia 1856].
- DEI. = Alessio, Giovanni – Battisti, Carlo. *Dizionario etimologico italiano* I–V. Barbèra, Firenze, 1950–1957.
- DELIUN = Cortelazzo, Manlio – Zolli, Paolo. *Dizionario etimologico della lingua italiana. Seconda edizione in volume unico*. Zanichelli, Bologna, 1999.
- Doria, Mario 1978. *Storia del dialetto triestino. Con una raccolta di 170 testi*. Edizioni „Italo Svevo”, Trieste.
- ERHSJ. = Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. JAZU, Zagreb, 1971–1974.
- ÉSsz. = Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EV. = Prati, Angelico. *Etimologie venete*. Istituto per la collaborazione culturale, Venezia–Roma, 1968.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.

- GGDT. = Doria, Mario: *Grande dizionario del dialetto triestino. Storico etimologico fraseologico*. Con la collaborazione di Claudio Noliani. Edizioni de „Il Meridiano”, Trieste, 1987.
- GDLI. = Battaglia, Sandro (ed.): *Grande dizionario della lingua italiana*. I–XXI. UTET, Torino, 1961–2002.
- Hadrovics László 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest [NyudÉrt. 50].
- HASz. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1976.
- Jaberg, Karl – Jud, Jakob 1928. *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument. Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale).
- Kakuk Suzanne 1973. *Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karinthy Ferenc 1946. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 42: 53–63.
- Karinthy Ferenc 1947a. Olasz jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 43: 177–89, 263–70.
- Karinthy Ferenc 1947b. *Olasz jövevényszavaink*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest [MNyTK 73].
- Karinthy Ferenc 1947c. *Olasz jövevényszavaink*. Bölcsészettkari Értekezések 7. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara: Budapest. [Dissertationes Facultatis Philosophicae Universitatis Scientiarum a fundatore Petro Pázmány nominate].
- Krekić, Bariša 1961. *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*. École des Hautes Études-Sorbonne, Paris.
- LLMAI. = Kostrenčić, Marko (ed.): *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslavicae*. I–II. Editio Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium. JAZU, Zagreb, 1973.
- Kiss Lajos 1966. Narancs szavunk eredete. *Filológiai Közlöny* 12: 209–14.
- Kőrösi Sándor 1884. Olasz kölcsönszók. *Magyar Nyelvőr* 13: 545–9.
- Kőrösi Sándor 1892. *A magyar nyelvbeli olasz elemek*. Emidio Mohovich, Fiume.
- Melich János 1910. A tövégi magánhangzókról. III. *Magyar Nyelv* 6: 111–20.
- Mengaldo, Pier Vincenzo 1983. *La lingua del Boiardo lirico*. Leo Olschki, Firenze.
- Migliorini, Bruno 1971. *Storia della lingua italiana*. Sansoni, Firenze.
- Muljačić, Žarko 1962. Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji. *Rad* 327: 237–380.
- Muljačić, Žarko 1976. Su alcuni toscanismi antichi nel dialetto croato di Dubrovnik. *Bollettino dell’Atlante Linguistico Mediterraneo* 13–5: 9–17.
- PDV. = Beltramini, Gino – Donati, Elisabetta: *Piccolo dizionario veronese-italiano*. Edizioni di „Vita veronese”, Verona, 1963.
- Pasquali, Giorgio 1964. *Lingua nuova e antica. Saggi e note*. A c. di Gianfranco Folena. Le Monnier, Firenze.
- Pellegrini, Giovan Battista 1972. *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all’Italia*. I–II. Paideia Editrice, Brescia.
- Škaljić, Abdulah 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Svjetlost, Sarajevo.
- Szabó Győző – Fábiani Zsuzsanna 2010. *Dall’Italia all’Ungheria: Parole di origine italiana nella lingua ungherese*. Forum, Udine.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. I. *Fonetica*. Einaudi, Torino.
- SzófSz. = Bárczi Géza. *Magyar szófejtő szótár*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- Tadić, Jorjo 1935. *Pisma i uputstva dubrovačke republike*. I. Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- Tekavčić, Pavao 1980. *Grammatica storica dell’italiano*. I. *Fonematica*. Il Mulino, Bologna.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- VFDB. = Domini, Silvio – Fulizio, Aldo – Miniussi, Aldo – Vittori, Giordano: *Vocabolario fraseologico del dialetto „bisiac”*. Cappelli, Bologna, 1985.
- VG. = Rosamani, Enrico: *Vocabolario giuliano*. Cappelli, Bologna, 1958.
- Vig István 1992. Dús szavunk történetéhez. *Magyar Nyelv* 88: 93–98.
- Vig István 1993. Contributi alla storia di una parola ungherese. Veneziano /doze/ > croato duž > ungherese dús. *Nuova Corvina* 1: 49–57.
- Vig István 2003. Hiperkorektna fonološka zamjena u nekim čakavskim posuđenicama italomanskog podrijetla. *Filologija* 40: 113–20.
- Vuković, Jovan 1974. *Istorija srpskohrvatskog jezika*. I dio. *Uvod i fonetika*. Naučna knjiga, Beograd.

Vig István

egyetemi tanár

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

A középkori hóstátok

A Magyar Nyelvőr 123. évfolyamának 2. számában Lévai Béla ismertette a „bajor-osztrák eredetű” *hóstát* helynév TESz., ÉrtSz., ÚMTsz. szerinti értelmezéseit, és újabb újkori előfordulásokat vizsgálva kibővítette a szó jelentéstartalmát. Sommás megállapítása szerint az etimológiai és értelmező szótárainkban fellelhető ’külváros’, ’majorság’, ’belsőség’ stb. jelentéseken kívül a ’katonaváros’ és ritkábban a ’felsőváros’ jelentés is megalapozottnak tekinthető. A kérdés csupán az, hogy az eltérő értelmezések és a késői időpontokra vonatkozó eltérő jelentéstartalmak etimológiailag mennyire tekinthetők megalapozottnak.

A *hóstát* szavunk középkori alakjával elsőként szülőfalum, Pápoc helytörténeti adatgyűjtése kapcsán találkoztam. Egy 1367. évi oklevél regesztája szerint: Magyar Pál mester özvegye Margit asszony, Gench-i Boda fia Jánosnak és feleségének Erzsébet asszonynak, valamint örökösöknek adja a Papuch területén, a *houstat*-ban fekvő jobbágytelkét minden haszonvételével és tartozékával együtt (MOL., DL. 5622). Az eredeti oklevél latin nyelvű szövegében a *houstat* helynév, a korabeli közhasználatú nevének (vulgo dicitur) van jelen. Az adományozott birtokrész helye 1391-ben és 1476-ban, már *hostath* formában szerepel (MOL., DL. 7681; DL. 88581).

Az oklevélben említett település életében az Anjou-kor közepén jelentős változások történtek. Magyar Pálné Gelsei Margit 1359-ben Ágoston-rendi kolostort, majd férje halálát követően 1365-ben egy társas káptalant (prépostságot) is alapított. Az alapító oklevelekben a település még birtokként (possessio), illetve faluként (villa) szerepel, 1367-ben és 1369-ben is még birtokként említik, 1403-ban pedig már mezővárosként (oppidum). Így logikusan úgy gondolhatnánk, hogy a ’város’ tartalmú jelentésváltozatok eleve kizárhatók, és a fenti jelentésváltozatok közül csak az ÚMTsz. (2: 1004) szerinti ’falu félreeső része’, illetve az ehhez kapcsolódó ’majorság’ és ’belsőség’ értelmezés marad.

A *haustat* mint vulgó már egy Árpád-kori, 1262. évi oklevélben is megtalálható. Későbbi alakja a *hostath* egy 1359-es oklevélben szerepel először, és később már csak ez a névalak van használatban. A középkori okmánytárakban a *houstat* helynév két, a *hostath* pedig hét előfordulással rendelkezik – az utóbbiból kettő egyébként a már említett pápoci hóstátra vonatkozik. Az egyetlen Árpád-kori és a későbbi előfordulásoknál a ’város’ tartalmú jelentésváltozatok hasonlóan problémásak, ugyanis az érintett települések nem csak városok.

A *hóstát* szó és régebbi okleveles változatainak a jelentésére Bakay Kornél *Castrum Kwszug* című tanulmánya (1996) adhat támpontot. Bakay szerint, Ottokar von Steier (Horneck) német nyelvű rimes krónikájában egyértelmű jelentéstartalommal használja a *hus* és a *stat* kifejezéseket.

A *hus* kifejezés használata német területen a 11–14. században tekinthető általánosnak. A Bakay által hivatkozott 1890/93. évi kiadás glosszáriumában Joseph Seemüller állásfoglalása szerint a *hus* – haus, mit huse sten wohnen, zu huse riten nach hause, **festes haus** (Ottokars Österreichische Reimchronik. MGH. A/8 Deutsche Chroniken und andree Geschichtsbücher des Mittelalters. Hrsg. J. Seemüller. Hannover 1893, 1311–1416; 1362) – ’erődített ház’-at jelent. Ennek egyik típusa a *turn* (*turm*), amely ’toronyvár’-at, ’lakótorny’-ot, ’öregtorny’-ot jelent. Az ilyen lakótorny jellegű építmény említése elég gyakori, főként az Árpád-korra jellemzően. Ezek a korai kőépítmények a magasabb társadalmi státuszú személyek családi lakhelyeül szolgáltak. A kőtoronyból, kapuvédműből és kerítőfalból álló építmény belső tere lépcsőt, nagyobb ablakokkal ellátott lakószobát, éléskamrát és gyakran még börtönt is tartalmazott, általában része maradt a később megépített várnak. A *stat* szó Steier Ottokar szóhasználatában, Bakay szerint ’város’-t jelent, de a 11–12. században még csak ennek a kezdetleges formáját, a település magját jelenthette.

Így véleményem szerint a *hóstát* kifejezés valószínűleg egy német területről átvett összetett szóból a *hus-stat*-ból alakult ki, olyan településeknél használhatták, ahol még csak a vár kezdetleges megfelelője az erődített ház vagy lakótorny volt meg. A nem túl nagyszámú oklevél tanúbizonyosága szerint ennek környezetétől elkülönült, attól távolabb eső – de a földesúrnak alárendelt – jobbágytelkes (bauernlehen, sessio iobagionalis) területet, településrészt jelenthette. A nemesi birtok kettéválásával létrejött jobbágytelek, a nyugati határszélen német mintát követve a 13. században jelent meg hazánkban, magával hozva az agrártechnika és a településfejlődés más új eredményeit is.

SZAKIRODALOM

- Bakay Kornél 1996. Castrum Kwszug. A községi felsővár és a milléniumi kilátó. *Városi Múzeum* 19: 79–84.
- Lévai Béla 1999. Hóstát. *Magyar Nyelvőr* 123: 242–4.
- A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. A középkori Magyarország digitális könyvtára. Internetes kiadás. (http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f) 2016. március 24.

Csiszár Zoltán

A *dúdol* ~ *dudul* és *tutul* ~ *tutul* igék jelentéskapcsolatairól

Gyerők, tē gyűssz ám még dudúvā hozzám! – mondják figyelmeztetésként Alsómocsoládon annak a személynek, akiről feltételezik, hogy korábbi helytelen viselkedését, cselekedeteit megbánva megtörtén és sírva fog visszatérni a megsértett emberhez. Mit jelenthet a *dudul* ige és a belőle képzett határozói igenév? Milyen a *dudúvā* érkező személy?

A *dudul* tájszó kapcsolatban van a *dúdol* igével és változataival, valamint a *dúdol*-tól kissé elkülönülő *tutul* tájszavunkkal is. A *dúdol* és a *tutul* igék összefüggését nem nehéz megállapítanunk a TESz. és az ÚMTSz. adatai alapján. A **dúdol** szócikkben ez a 3. jelentés: ’< a kutya > vonít’ (TESz. 1: 162.). – Utalás hívja fel a figyelmet, hogy a *dúdol* nyelvjárási megfelelőit (*dudul*, *dudult*) az MNyA. 377. lapján is megtalálhatjuk a **vonít** címszó alatt (ÚMTSz. 1: 1028.). Minthogy *tutul* tájszóként ’vonít’ jelentésű [’< kutya, farkas > mély, tomp hangon vonít’] (ÚMTSz. 5: 499), a *dúdol* ~ *dudul* megfelelés alapján – végső soron – a hangutánzó szavaink közé tartozik. A *dúdol* és a *tutul* kapcsolatát megerősíti az, hogy a *dúdol* szótörténeti adatai között az 1565-ből származó szóalak elsődleges jelentése ’csendesen dalol’, ám 1885-ben a szónak már ’vonít’ jelentése is volt (TESz. 1: 682). Az említett szótár szerint: „A hangutánzás szintjén a [*dúdol*] összefügg a *tutul* ’vonít’ igével, sőt távolabbról alkalmasint a *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. i. h.).

A *dudul* ’énekel, dalol’ és a *tutul* ’< farkas, kutya, róka > vonít’ szavak a mássalhangzó-különbségen (szóelemkülönbségen) alapuló alakpárok közé tartoznak (NyKk. I: 139). A *d/t* fonémaoppozíció különíti el a két jelentést. A *dúdol* ~ *dudul* eredeti (elsődleges) jelentése a szóhasadás révén úgy módosult, hogy két önálló lexéma jött létre: a *dudul* inkább csak ’énekel, énekelget’, a *tutul* meg ’állat és/vagy ember hosszú, éles, üvöltő hangot hallat’ jelentésű. A *tutul* igét eredetileg valószínűen elsősorban állatra vonatkoztatták, majd metonimikusan (hasonlóságon alapuló névátvitellel) – nem éppen dicsőítő szándékkal – kapta a *tutul* szó az ’< ember > éles, hosszan tartó, vonításszerű hangot ad’ jelentést. H a *tutul* szót és változatát a *dudul*-t sajátos emberi viselkedés érzékeltetésére is használjuk, akkor a hangzásra utaló jelentésen kívül még ez a többletjelentés kapcsolódik a szóhoz: ’sírva, panaszkodva, összetörten, azaz *dudulva* ~ *dudúva* < jön valaki >’. A *tutul* korábban jellegzetesen állathangutánzó szónak számított. Éppen ezzel lehet összefüggésben, hogy emberre vonatkoztatva pejoratív jelentést kapott. Ugyanez érvényes a *dudúvā* szóalakra is. Nem hízeglő, ha személyre mondjuk, hogy állatra jellemző hangot ad, illetve így viselkedik.

A *tutul* ~ *dudul* összefüggésre (a szóbeli mássalhangzók zöngésülésére és zöngétlenedésére) emlékeztető példák sokaságát találhatjuk meg tájszótárainkban. Például: *sekrestyle* – *segröstyé*, *karambol* – *garambó*, *karambolozik* – *garambolozik*, *rebedeges* – *rebetegős*, *kunyhó* – *gunyhó*, *kalázli* – *galázli* ’kis üvegecske’, *hinta* – *hinda*, *hintázik* – *hindázik*, *dukmall* – *tukmall*, *dorkó* – *dorgó*.

A köznyelvben is előforduló állathangutánzó szavaink – éppen a poliszémikus jelentésvonatkozás alapján – alkalmasak arra, hogy használatukkal az emberi hangadás-viselkedés furcsaságaira hívják fel a figyelmet. Közismert, hogy a következő szavak állatra és emberre egyaránt vonatkozhatnak: *bóg*, *huhog*, *visít*, *csipog*, *csicsérög*, *nyerít*, *nyehög*, *nyihog*, *nyekég*, *mekég*, *röfög*, *kukorékol*, *viribül*, *nyérvákol*, *nyérvog*, *nyivákol*, *káricál*, *cikákol*, *sziszög*, *sziszérög* stb. – A poliszémia kialakulásának szemantikai alapja az, hogy a jelentésintegráció révén például a *nyávog* igékben két jelentés kontaminálódik: ’< macska sajátos, ismétlődő, elnyújtott, éles hangot hallat’ és → ’< ember >

SZAKIRODALOM

Bakay Kornél 1996. Castrum Kwszug. A községi felsővár és a milléniumi kilátó. *Városi Múzeum* 19: 79–84.

Lévai Béla 1999. Hóstát. *Magyar Nyelvőr* 123: 242–4.

A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.

A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. A középkori Magyarország digitális könyvtára. Internetes kiadás. (http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f) 2016. március 24.

Csiszár Zoltán

A *dúdol* ~ *dudul* és *tutul* ~ *tutul* igék jelentéskapcsolatairól

Gyerők, tē gyűssz ám még dudúvā hozzám! – mondják figyelmeztetésként Alsómocsoládon annak a személynek, akiről feltételezik, hogy korábbi helytelen viselkedését, cselekedeteit megbánva megtörtén és sírva fog visszatérni a megsértett emberhez. Mit jelenthet a *dudul* ige és a belőle képzett határozói igenév? Milyen a *dudúvā* érkező személy?

A *dudul* tájszó kapcsolatban van a *dúdol* igével és változataival, valamint a *dúdol*-tól kissé elkülönülő *tutul* tájszavunkkal is. A *dúdol* és a *tutul* igék összefüggését nem nehéz megállapítanunk a TESz. és az ÚMTSz. adatai alapján. A **dúdol** szócikkben ez a 3. jelentés: ’< a kutya > vonít’ (TESz. 1: 162.). – Utalás hívja fel a figyelmet, hogy a *dúdol* nyelvjárási megfelelőit (*dudult*, *dudult*) az MNyA. 377. lapján is megtalálhatjuk a **vonít** címszó alatt (ÚMTSz. 1: 1028.). Minthogy *tutul* tájszóként ’vonít’ jelentésű [’< kutya, farkas > mély, tomp hangon vonít’] (ÚMTSz. 5: 499), a *dúdol* ~ *dudul* megfelelés alapján – végső soron – a hangutánzó szavaink közé tartozik. A *dúdol* és a *tutul* kapcsolatát megerősíti az, hogy a *dúdol* szótörténeti adatai között az 1565-ből származó szóalak elsődleges jelentése ’csendesen dalol’, ám 1885-ben a szónak már ’vonít’ jelentése is volt (TESz. 1: 682). Az említett szótár szerint: „A hangutánzás szintjén a [*dúdol*] összefügg a *tutul* ’vonít’ igével, sőt távolabbról alkalmasint a *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. i. h.).

A *dudul* ’énekel, dalol’ és a *tutul* ’< farkas, kutya, róka > vonít’ szavak a mássalhangzó-különbségen (szóelemkülönbségen) alapuló alakpárok közé tartoznak (NyKk. I: 139). A *d/t* fonémaoppozíció különíti el a két jelentést. A *dúdol* ~ *dudul* eredeti (elsődleges) jelentése a szóhasadás révén úgy módosult, hogy két önálló lexéma jött létre: a *dudul* inkább csak ’énekel, énekelget’, a *tutul* meg ’állat és/vagy ember hosszú, éles, üvöltő hangot hallat’ jelentésű. A *tutul* igét eredetileg valószínűen elsősorban állatra vonatkoztatták, majd metonimikusan (hasonlóságon alapuló névátvitellel) – nem éppen dicsőítő szándékkal – kapta a *tutul* szó az ’< ember > éles, hosszan tartó, vonításszerű hangot ad’ jelentést. H a *tutul* szót és változatát a *dudul*-t sajátos emberi viselkedés érzékeltetésére is használjuk, akkor a hangzásra utaló jelentésen kívül még ez a többletjelentés kapcsolódik a szóhoz: ’sírva, panaszkodva, összetörten, azaz *dudulva* ~ *dudúva* < jön valaki >’. A *tutul* korábban jellegzetesen állathangutánzó szónak számított. Éppen ezzel lehet összefüggésben, hogy emberre vonatkoztatva pejoratív jelentést kapott. Ugyanez érvényes a *dudúvā* szóalakra is. Nem hízélgő, ha személyre mondjuk, hogy állatra jellemző hangot ad, illetve így viselkedik.

A *tutul* ~ *dudul* összefüggésre (a szóbeli mássalhangzók zöngésülésére és zöngétlenedésére) emlékeztető példák sokaságát találhatjuk meg tájszótárainkban. Például: *sekrestyle* – *segröstyé*, *karambol* – *garambó*, *karambolozik* – *garambolozik*, *rebedeges* – *rebetegős*, *kunyhó* – *gunyhó*, *kalázli* – *galázli* ’kis üvegecske’, *hinta* – *hinda*, *hintázik* – *hindázik*, *dukmall* – *tukmall*, *dorkó* – *dorgó*.

A köznyelvben is előforduló állathangutánzó szavaink – éppen a poliszémikus jelentésvonatkozás alapján – alkalmasak arra, hogy használatukkal az emberi hangadás-viselkedés furcsaságaira hívják fel a figyelmet. Közismert, hogy a következő szavak állatra és emberre egyaránt vonatkozhatnak: *bóg*, *huhog*, *visít*, *csipog*, *csicsereg*, *nyerít*, *nyehég*, *nyihog*, *nyekég*, *mekég*, *röfög*, *kukorékol*, *viribül*, *nyérvákol*, *nyérvog*, *nyivákol*, *káricál*, *cikákol*, *sziszég*, *sziszereg* stb. – A poliszémia kialakulásának szemantikai alapja az, hogy a jelentésintegráció révén például a *nyávog* igékben két jelentés kontaminálódik: ’< macska sajátos, ismétlődő, elnyújtott, éles hangot hallat’ és → ’< ember >

a macska hangjához hasonló hangot hallat'. Kisgyermekre mondjuk általában, hogy *nyávog* ~ *nyivákol*, mint a macska. (Lásd a jelenség bővebb magyarázatát Pesti 2012.)

Összegezve: a *dúdol* ~ *dudol* ~ *dudul* → *tutol*, *tutul* igék a hanglaki változás ellenére szemantikai tekintetben szoros kapcsolatban vannak egymással. A *dudívā* igenév pedig a *dudul* ige szóképzéssel alakult igenévi származéka. Ha valaki kutya, róka, farkas vonító hangjához hasonló éles, vonításszerű hangot hallat, az *tutul*; a tettét megbánó ember meg szinte sírva *dudul*. Így juthattam el dolgozatomban szójelentések vizsgálata során a *dúdol* 'énekelget' szótól a *tutul*-on át a *dudul*-ig. Az énekléstől a sírásig...

SZAKIRODALOM

Pesti János 2012. Poliszémia az állathangutánzó szavakban. *Magyar Nyelvjárások* 50: 134–6.

Pesti János
ny. egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem

Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, 2015. 237 lap

„Damus pro memoria” – az Árpád-kori okleveleknek ez a fordulata juthat eszünkbe Szathmári István könyvének olvasásakor. A jelennek és a jövőnek szánt munka ez, amelyben megelevenedik a Magyar Nyelvtudományi Társaság több mint százéves története, áttekintést kapunk a Társaság céljairól, működésének állandó elemeiről és folyamatosan változó történeti alakulásáról, felépítéséről, szervezeti kérdéseiről, folyóiratáról, kiadványairól és tevékenységének valamennyi formájáról. Mindezek háttérben megjelenik a múlt század magyar nyelvtudományának története is, annak kiemelkedő alakjaival, akik közül jó néhányról igen érzékletes kép rajzolódik ki. Ilyen módon egy átfogó, teljességgel hiánypótló művet vehet kezébe az olvasó, amely valóságos kalauzt jelent a téma megközelítéséhez.

Ahhoz, hogy ez a mű megszülessen, szerzőjének el kellett mélyednie a múlt hatalmas (kéziratos és nyomtatott) forrásanyagában, hogy a részletek sokaságából felszínre hozza a fő összefüggéseket, és hozzáférhetővé tegye a konkrét adatok egész sorát. Szathmári István elvégezte ezt a rendkívüli feladatot. Ugyanakkor az ő nézőpontja azért is különleges, mert belülről tudja láttatni mindazokat a korszakokat, amelyeket ő maga is átélt mint a Társaságnak 1951-től, a Választmányának 1960-tól tagja és a Tisztikarnak évtizedek óta meghatározó személyisége (1961–1970: titkár, 1970–1984: főtktár, 1985-től alelnök). Bizton állíthatjuk: ennek a könyvnek a megírása órá várt. A legnagyobb tisztelettel, elismeréssel és örömmel üdvözölhetjük azt aényt, hogy a tervet megvalósította, kivételes szolgálatot téve ezzel a Társaságnak és a magyar nyelvtudománynak.

A mű hét nagy fejezetre tagolódik. A Bevezetés után az egyes korszakok bemutatása következik történeti rendben: az első a megalakulás felé vezető utat vázolja fel, a következő három pedig az alábbi időbeli határok szerint rendeződik: 1904–1919, 1919–1949, 1949–2005; e dátumok egyszerre számolnak a történelmi fordulópontokkal és azoknak a Társaság életére való kihatásával. A hatodik fejezet gazdag irodalomjegyzéket nyújt, az utolsó pedig (a „Mellékletek”), közel 40 lapos gyűjteményt tartalmaz, amelyben alapvető dokumentumok, fényképek, a Társaság tevékenységéről számot adó listák követik egymást. E rész forrásértéke külön kiemelendő, hiszen fontos iratok közvetlen tanulmányozását teszi lehetővé, és módot nyújt arra is, hogy az olvasó választ találjon a Társaság életével kapcsolatos legkülönbözőbb kérdésekre.

Az alábbiakban néhány fő szempont kiemelésére vállalkozom, különös tekintettel egyrészt az állandónak tekinthető, meghatározó elemekre, másrészt azokra a pontokra, amelyek az idők során figyelemre méltó változásokat mutattak.

A Társaság története – már a tervezés időszakától – más tudományterületek hasonló törekvéseivel mutat összefüggést. A 19. század közepétől, majd a század második felében és a 20. század elején egymás után jönnek létre az egyes tudományok művelésére és egyes népszerűsítésére szerveződő társulatok és egyesületek, amelyek gyakran saját folyóiratot is indítanak. A nyelvészet terén a természettudományok felől érkező Szily Kálmán eltökélttségének és tudományos szervezési gyakorlatának köszönhető a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítása (1904) és folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a megindítása (1905). Az előbbire vonatkozó „Fölvhívás” a Magyar Nyelvőr 1903-i évfolyamában jelent meg, harminc tudós aláírásával (201). Ezek között – a kor legkiválóbb nyelvészei mellett – Gyulai Pál, Herman Ottó, Négyesy László, Sebestyén Gyula, Szilády Áron és mások nevével is találkozhatunk, világos jeleként annak, hogy a magyar nyelvtudomány művelését több társtudomány is szívügyének tekintette. Az utóbbiakkal való együttműködés és ezen belül az irodalomtörténet, a néprajz és a történettudomány kitüntetett szerepe a későbbiek során is jellemző marad (156–62). Ismeretes, milyen erős szálakkal kötődött a Társasághoz Horváth János és Kodály Zoltán; a korai tagok között több író, így Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső nevét is felfedezhetjük (34, 39).

Tudományosság és közérdekű jelleg: e kettős irányultság egyszerre van jelen van a Társaság és folyóirata törekvéseiben. Jellemző tény, hogy a Magyar Nyelv belső címlapján még 1949-ben is szerepelt a következő megjelölés: „Közérdekű folyóirat a művelt közönség számára”. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szaktudomány fejlődésével és specializálódásával a közérdekű jelleg egyre kevésbé tartható. Mindamellett – koronként más-más formában – a Társaság ilyen irányú tevékenysége is jelentős. A 20. század második felében például kiemelkedik az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtések megszervezése (143–37), majd a tanárokkal való eleven kapcsolat kiépítése és fenntartása, amelynek 1972-től három évtizeden át visszatérő eleme volt az Anyanyelv-oktatási Napok megrendezése (95); később, 2005-ben, újabb jelentős esemény a Magyartanári tagozat megalakulása (177).

Milyen szerepet játszott, illetve játszik a Társaság a magyar nyelvtudomány egészében? Erre a kérdésre csak árnyalt válasz adható, amely gondosan számol a történeti változások egész sorával. Az első két korszakra nézve az rajzolódik ki, hogy a Társaságnak egészen 1949-ig irányító szerepe volt. Innen kezdve a Magyar Tudományos Akadémia lépett előtérbe, és az ekkor létrehozott Nyelvtudományi Intézet a továbbiakban kiemelt jelentőséget kapott. Ezzel párhuzamosan kiépült az egyetemek, főiskolák nyelvtudományi tanszékeinek kutatási tevékenysége is. Ezáltal a tudományos feladatok végzése – Kiss Jenő szavaival – hárompólusúvá vált (89), amelyeknek egyike a Társaság. Ez utóbbinak ugyanakkor megmaradt az az alapvető szerepe, amely Benkő Loránd talaló kifejezésével így jellemezhető: „tudományos fórum” (10, 41, 182). Korai történetétől kezdve a Társaság a magyar nyelvtudomány legátfogóbb fórumává vált, és ma is az. Külön hangsúlyt kap még egy sajátos vonás: a Benkő Loránd által kiemelt „személyes-összefogó” funkció (184), amelyről elődeink meleg szavakkal emlékeztek meg, kiemelve a családba tömörülés jelentőségét is.

Az előbb jelzett elmozdulásokra nézve ide kívánczik egy gondolat az utolsó részfejezetek egyikéből, amely az „Összefoglalás és jövőkép” címet viseli (179–85). Itt mintha a hangnem is személyesebbé, tünődőbbé válna, és a változások még tágabb perspektívába kerülnek: „nem a Társaság tevékenysége változott akkorát, hanem a környezet radikális átrendeződése és a nyelvtudomány művelésének a – tegyük hozzá: örvendetes – intézményi és személyi kiterjedése és sokoldalúvá válása miatt került a Társaság abba a helyzetbe, amelyben már nem maradhatott meg a magyar nyelvtudományban a története első félévszázadában betöltött központi szerepe” (180). Bölcsesség és történeti érzék sugárzik ebből a megközelítésből.

Érdemes néhány szó erejéig külön visszatérni az 1949-es dátumhoz, annál is inkább, mert ez (az ideológiai fordulat számos következményén túl) más kérdésekhez is elvezet. Korábban a Társaság önerőből tartotta el magát: alapelve volt, hogy kizárólag tagdíjából és adományokból biztosítsa működését. A háború végén és az azt követő nehéz években a helyzet kritikusra fordult, és maga a fennmaradás is kétségessé vált; a Magyar Nyelv egyes köteteinek megjelentetését nemegyszer a szerkesztő, Pais Dezso áldozatkészsége biztosította. 1949-től változik a helyzet: „a Társaság az MTA felügyelete alá kerül, később pedig (és ez már a közelmúlt eseményeiből ismert tény) mint társadalmi szervezet működik tovább (vö. 164–5, 223). Az ezzel összefüggő szorító anyagi gondokat jól ismerjük. A szerző mindezekről, ahogyan a fegyelmezett belső gazdálkodásról is a vezetők felelősségével szól. Ugyanilyen gonddal ad helyzetképet a taglétszám alakulásáról és a felolvasóülések látogatottságáról, jelezve bizonyos korokban a negatív tendenciákat is.

Hogyan jelentek meg a különféle nyelvészeti irányzatok a Társaság működésének egyes korszakaiban? A 20. század közepéig a nyelvtörténet játszott kiemelt szerepet; a leíró nyelvészet terén nagy volt a lemaradás, szoros összefüggésben a nemzetközi kutatásoktól való több évtizedes elszigeteltséggel. 1949 után egyre sürgetőbb igényként jelentkezett a leíró nyelvészet művelése, majd az „elméleti nyitás”, a későbbi évtizedekben pedig egymás után jelentek meg az újabb és újabb irányzatok, kutatási területek és megközelítési módok: generatív nyelvészet, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb. A Társaság mindezek felé nyitottnak bizonyult: értékek tartotta az új irányokat. Éppen ezért arra a kérdésre, hogy célszerű-e például az 1980-as évek végén belső korszakhatárt húzni (177), Szathmári István válasza az, hogy a célokban, alapelvekben, funkciókban nem történt olyan változás, amely ezt indokolná.

A szerkezeti felépítés és a működési formák elemzése rendkívül sokrétű és elmélyült. Hadd idézzek először egy tömör, összefoglaló megjegyzést: a Társaság mindig ellátta kezdetben vállalt hármass fő szerepkörét: felolvasóülések stb. tartása, publikálás, közérdekű tevékenység (180).

A részletekre nézve pedig hadd álljon itt egyetlen példa. A harmadik korszak bemutatása során a működési formák között egy ilyen sorozat rajzolódik ki: közgyűlési előadások, felolvasóülések, jubileumi közgyűlések, emlékülések, vitaülések, vándorgyűlések, szimpóziumok, konferenciák, kongresszusok (110–33). Ugyanígy gondos áttekintés jelenik meg a többi területről is: a különféle szakosztályok létrejöttéről (105–7), a vidéki csoportok működéséről (107–10) vagy a Társaság „első élete”-ről és ezen belül a Kruzsokról is (154–6). Ha meggondoljuk, hogy az egyes rövid fejezetekben mennyi és milyen pontos információt találunk meg, joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy ez a könyv a Társaság történetének valóságos enciklopédiája.

Külön fejezetek szólnak a publikálás kérdésköréről és ennek keretében első helyen a Magyar Nyelvről. Ez a folyóirat – Kiss Jenő szavai szerint – „a magyar nyelvtudomány tematikailag legáltalánosabb orgánuma” (133), amely szerkesztési hagyományait tekintve is kivételes. Az a tény, hogy 1905 óta minden nehézség ellenére minden évben rendszeresen megjelent és megjelenik, nagy erővel világít rá a szerkesztők felelősségtudatára. Hadd kapjon itt külön hangsúlyt az, hogy közülük ketten: Pais Dezső és Benkő Loránd egy-egy félévszázadon keresztül tekintették szívügyüknek a Magyar Nyelv szerkesztését. A folyóirat mellett kiemelkedik a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat (212–20). Arra nézve pedig, hogy emellett milyen sok és változatos publikációval számolhatunk még (szótáraktól kódexkiadványokig), a könyv egyes fejezetei rendre számot adnak.

A múlt század nagy nyelvtudósai – Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd – sok szállal kötődtek a Társasághoz; annak elnökei, alelnökei, folyóiratának szerkesztői voltak. Ilyen értelemben is tudománytörténet tárul elénk: az ő nevükkel, irányjelző gondolataikkal szinte minden kérdés bemutatásakor találkozunk.

Bizonyára sokak számára ismert az az olvasói élmény, hogy egy könyvből váratlanul kiemelkedik egy (nem is hangsúlyos) részlet, amely azután külön jelentőséget kap, és emlékeztetessé válik. Számomra ilyen a következő mondatkezdet: „Magam 1951-től szinte minden felolvasóülésen részt vettem” (119). Úgy érzem, ebben a természetes hangon megfogalmazott néhány szóban benne van mindaz a felelősségtudat, lelkiismeretesség és munkaszeretet, amely Szathmári István egész tudósi és tanári munkásságának az alapköve. A jelen könyv szimbolikus tettként is felfogható: valóságos foglalatja ez a magyar nyelvtudomány iránti elkötelezettségnek és hűségnek.

Korompay Klára

ny. egyetemi docens

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Gósy Mária (szerk.) 2015. Diszharmonias jelenségek a beszédben. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 261 lap

Beszédbeli megnyilatkozásaink összetett működések és egyidejűleg zajló folyamatok eredményei. Ezek rejtetten zajlanak, ám ha összhangjuk megbomlik, azaz a tervező és kivitelező funkciók egymást megzavarják vagy feltartják, azt a beszédben diszharmonias jelenségként észleljük. Az ép beszélő úgy használja anyanyelvét a legkülönfélébb kommunikációs helyzetekben, hogy nincsen tudatában a beszéd létrehozásáért felelős bonyolult pszichológiai és idegrendszeri működéseknek. Aki már látott lejegyzett spontán beszédet, tudja, hogy az nagy ritkán szünetek és megakadások nélküli, és gyakran tartalmaz lexikai és grammatikai hibákat. A spontán beszédben előforduló hibák közismert fajtái a freudi elszólások vagy a „nyelvem hegyén van” jelenség. Beszédmegakadásként tartjuk számon az „ö-zést” vagy az „izézést”. Valójában a hibák és megakadások, közös nevükön tehát a diszharmonias jelenségeknek számos típusa ismert, amelyek csoportosíthatók aszerint, hogy az összetett nyelvi tervezési és kivitelezési folyamat melyik szintjén áll be a zavar, amely a felszíni jelenséget eredményezte. Mít tudhatunk meg a nyelvi rendszer működéséről a megakadások tükrében?

Egy megnyilatkozás létrehozása tehát egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését akadályozó szimultán működéseket és folyamatokat igényel. Azt mondhatjuk, hogy a diszharmonias jelenségeknek a célja az időnyerés annak érdekében, hogy egy átmeneti zavar után a folyamatok

A részletekre nézve pedig hadd álljon itt egyetlen példa. A harmadik korszak bemutatása során a működési formák között egy ilyen sorozat rajzolódik ki: közgyűlési előadások, felolvasóülések, jubileumi közgyűlések, emlékülések, vitaülések, vándorgyűlések, szimpóziumok, konferenciák, kongresszusok (110–33). Ugyanígy gondos áttekintés jelenik meg a többi területről is: a különféle szakosztályok létrejöttéről (105–7), a vidéki csoportok működéséről (107–10) vagy a Társaság „első élete”-ről és ezen belül a Kruzsokról is (154–6). Ha meggondoljuk, hogy az egyes rövid alfejezetekben mennyi és milyen pontos információt találunk meg, joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy ez a könyv a Társaság történetének valóságos enciklopédiája.

Külön fejezetek szólnak a publikálás kérdésköréről és ennek keretében első helyen a Magyar Nyelvről. Ez a folyóirat – Kiss Jenő szavai szerint – „a magyar nyelvtudomány tematikailag legáltalánosabb orgánuma” (133), amely szerkesztési hagyományait tekintve is kivételes. Az a tény, hogy 1905 óta minden nehézség ellenére minden évben rendszeresen megjelent és megjelenik, nagy erővel világít rá a szerkesztők felelősségtudására. Hadd kapjon itt külön hangsúlyt az, hogy közülük ketten: Pais Dezső és Benkő Loránd egy-egy félvévszázadon keresztül tekintették szívügyüknek a Magyar Nyelv szerkesztését. A folyóirat mellett kiemelkedik a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat (212–20). Arra nézve pedig, hogy emellett milyen sok és változatos publikációval számolhatunk még (szótáraktól kódexkiadványokig), a könyv egyes fejezetei rendre számot adnak.

A múlt század nagy nyelvtudósai – Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd – sok szállal kötődtek a Társasághoz; annak elnökei, alelnökei, folyóiratának szerkesztői voltak. Ilyen értelemben is tudománytörténet tárul elénk: az ő nevükkel, irányjelző gondolataikkal szinte minden kérdés bemutatásakor találkozunk.

Bizonyára sokak számára ismert az az olvasói élmény, hogy egy könyvből váratlanul kiemelkedik egy (nem is hangsúlyos) részlet, amely azután külön jelentőséget kap, és emlékeztetessé válik. Számomra ilyen a következő mondatkezdet: „Magam 1951-től szinte minden felolvasóülésen részt vettem” (119). Úgy érzem, ebben a természetes hangon megfogalmazott néhány szóban benne van mindaz a felelősségtudat, lelkiismeretesség és munkaszeretet, amely Szathmári István egész tudósi és tanári munkásságának az alapköve. A jelen könyv szimbolikus tettként is felfogható: valóságos foglalatja ez a magyar nyelvtudomány iránti elkötelezettségnek és hűségnek.

Korompay Klára

ny. egyetemi docens

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Gósy Mária (szerk.) 2015. Diszharmonias jelenségek a beszédben. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 261 lap

Beszédbeli megnyilatkozásaink összetett működések és egyidejűleg zajló folyamatok eredményei. Ezek rejtetten zajlanak, ám ha összhangjuk megbomlik, azaz a tervező és kivitelező funkciók egymást megzavarják vagy feltartják, azt a beszédben diszharmonias jelenségként észleljük. Az ép beszélő úgy használja anyanyelvét a legkülönfélébb kommunikációs helyzetekben, hogy nincsen tudatában a beszéd létrehozásáért felelős bonyolult pszichológiai és idegrendszeri működéseknek. Aki már látott lejegyzett spontán beszédet, tudja, hogy az nagy ritkán szünetek és megakadások nélküli, és gyakran tartalmaz lexikai és grammatikai hibákat. A spontán beszédben előforduló hibák közismert fajtái a freudi elszólások vagy a „nyelvem hegyén van” jelenség. Beszédmegakadásként tartjuk számon az „ö-zést” vagy az „izézést”. Valójában a hibák és megakadások, közös nevükön tehát a diszharmonias jelenségeknek számos típusa ismert, amelyek csoportosíthatók aszerint, hogy az összetett nyelvi tervezési és kivitelezési folyamat melyik szintjén áll be a zavar, amely a felszíni jelenséget eredményezte. Mít tudhatunk meg a nyelvi rendszer működéséről a megakadások tükrében?

Egy megnyilatkozás létrehozása tehát egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését akadályozó szimultán működéseket és folyamatokat igényel. Azt mondhatjuk, hogy a diszharmonias jelenségeknek a célja az időnyerés annak érdekében, hogy egy átmeneti zavar után a folyamatok

között az összhang helyreálljon. A megakadások valójában tehát segítik a beszélőt mondandója megalkotásában éppúgy, mint hallgatóját a megértésben. A folyamat rejtetten zajlik, de azt megvizsgálhatjuk, hogy milyen észlelhető jelenségekkel jár e tervezési és kivitelezési folyamat szinkronjának a megbomlása.

Gósy Mária szerkesztette azt a kötetet, amelyben az ő és nyolc kutató kollégája tollából összesen tizenegy tanulmány taglalja a beszédbeli diszharmoniai jelenségek körét. Magyar nyelvterületen elsőként készült szöveggyűjtemény azzal a céllal, hogy a diszharmoniai jelenségek okát, funkcióját és beszédben betöltött szerepét több oldalról megmutassa. Ezek a jelenségek ugyanis elemezhetők, kategorizálhatók, mérhetők – adatot szolgáltatva mind az egyéni nyelvhasználó, mind a közösségi nyelvhasználat mélyebb megismeréséhez. Segítséggükkel betekintést nyerünk a beszéd létrehozásának rejtett működésébe.

Az első, legerjedelmesebb, bevezetőként vagy összefoglaló tanulmányként egyaránt helytálló írás Gyarmathy Dorottya munkája. Legelőször két olyan fogalmat jár körül, amelyek tisztázása szükséges ahhoz, hogy a kötetet értőn és haszonnal forgathassuk. Az egyik a spontán beszéd meghatározása. A többi beszédtypustól (felolvasás, interpretatív és félreproduktív beszéd) eltérően a valódi spontán beszédben a beszédészandék és -produkciónak között nincs felkészülési fázis, azaz a mondandó megtervezése és létrehozása szinkron tevékenységeknek tekinthetők. A tervezés és kivitelezés diszharmonijából adódó megakadásjelenségek valamennyi beszédtypusban előfordulnak, de mivel gyakoriságuk fordítottan arányos a tervezettséggel, vizsgálatukhoz a spontán beszéd szolgál a legtöbb példával. A szerző kitér a természetes és a spontán beszéd megkülönböztetésére is, mivel módszertanilag fontos tisztázni, hogy a spontán beszéden miért nem kérhetők számon a természetes beszéddel szemben támasztott követelmények. Ugyanis a két beszédtypus nem mutat átfedést, és előre meg nem tervezettségük okán még a „laboratóriumi” környezetben nyert spontán beszéd is megfelel a megakadásjelenségek elemzéséhez. A másik, mélyebben taglalt fogalom a megakadásjelenségek köre. Arról, hogy mik a megakadásjelenségek, nincsen egységes tudományos álláspont. A megakadásjelenségek, ahogy nevük mutatja, a beszéd folyamatosságát törlik meg, de nem minden esetben. Léteznek olyan megakadásjelenségek is, amelyek nem akasztják meg a beszéd folyamatosságát (pl. töltelékiszavak), hanem éppen ellenkező a hatásuk, mégis a vizsgálandó jelenségek közé sorolhatók. Ez felveti a kérdést, hogy tulajdonképpen mit értünk beszédfolyamatosság alatt?

A szerző a megakadásjelenségek többféle hazai és külföldi megközelítését ismerteti, majd részletezi azt a hazánkban elterjedt osztályozást, amelyre a kötet többi tanulmánya is alapoz. Eszerint a megakadásjelenségek két nagy csoportba sorolhatók. A fogalmi és nyelvi tervezés közötti összhang megbomlásáról tanúskodnak többek között a szünetek, ismétlések és nyújtások. A nyelvi tervezéstől a kiejtésig vezető beszédproduktív tervezési folyamat problémáit pedig a hibajelenségek jelzik, és ilyenkor a közlés eltér a beszélő szándékától. E két fő kategóriába tartozó számos jelenséget példákkal is alátámasztja szerző. A tanulmány ezen kívül tartalmazza a téma kutatásának történeti összefoglalóját és végül egy rövid fejezetet a megakadásjelenségek javításáról.

Hasonlóan általános érvényű a téma szempontjából a kötet utolsó tanulmánya (Neuberger Tilda és Gyarmathy Dorottya), amely a megakadásjelenségek gyűjtésének és lejegyzésének módjait ismerteti. A szerzők a valós idejű és rögzített korpuszok sajátosságait, valamint az annotálás lehetséges módjait ismertetik nemzetközi és hazai kitekintéssel. Az írás részletezi a BEA – magyar beszélt nyelvi adatbázis (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2007-től) a beszédben előforduló diszharmoniai jelenségekre fókuszáló lejegyzési stratégiáit.

A kötet második tanulmánya (Neuberger Tilda és Gósy Mária) a megakadásjelenségek és a nyelvsajátítás összefüggését vizsgálja. A tanulmány a nyelvfejlődés és a diszharmoniai jelenségek gyakorisága és jellemző típusai közötti kapcsolatot kutatja, sorra véve a beszédtervezési folyamatok fejlődését a holofrázisos létrehozásától a komplex gondolatok közléséig. Végül soron arra a kérdésre keresi a választ, hogy a megakadásjelenségeket az ép megnyilatkozásokat is létrehozó beszédfolyamatok okozzák-e a gyermekek esetében csakúgy, mint a felnőtt beszélőknél. Azaz mennyiben tanult nyelvi viselkedés a megakadás, és mennyiben a nyelvfejlődési folyamat természetes velejárója? Áttekintő munkájukban a szerzők arra következtetnek, hogy az életkor és nyelvi fejlődés előrehaladtával a gyermekek egyre gyakorlatabban alkalmazzák a beszédtervezési diszharmonia feloldására irányuló stratégiákat. Ezt jelzi, hogy a hibatípusú megakadások száma csökken, míg a hezitálások mennyisége nő az életkorral. Ez a változás azonban nem egyenletes, mivel az óvodából

iskolába kerülés nagy valószínűséggel befolyásolja a gyermekek önmonitorozási igényét. A tanulmány egyik fontos felvetése, hogy a tipikus nyelvi fejlődésen túl a nem tipikus nyelvi működésekbe is betekintést nyerhetünk a megakadásjelenségeken keresztül, különös tekintettel a dadogás korai felismerésére és differenciáldiagnosztikájára.

Szintén életkori sajátosságokat vizsgál, ezúttal felnőtteknél Bóna Judit tanulmánya. Az ismétlések előfordulását veszi górcső alá fiatalok, idősödők és idősek spontán beszédében. Ezek időbeli, formai és funkcionális jellemzőit elemezve arra a következtetésre jut, hogy mindhárom tekintetben kimutatható változás a három korcsoportban. A fiatalkorban gyakoribb ismétlések egyik oka a gyorsabb beszédtempó lehet. Az idősebbek lassúbb beszéde lehet életkori sajátosság. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy korábbi kutatásokban a 60–70 évvel ezelőtti fiatalok is lassabban beszéltek, mint a maiak: a kötet egy másik tanulmányában Auszmann Anita éppen a mai és a 40 évvel ezelőtti beszélőknél vizsgálja a spontán beszéd időviszonyait.

Arról pedig, hogy a beszédtempó milyen összefüggéseket mutat a megakadásjelenségekkel, Krepsz Valéria tollából olvashatunk részletes tanulmányt. Gyorsabb és lassabb beszélők megakadásjelenségeinek vizsgálatában különbségeket talált a megakadások gyakoriságában és típusaiban egyaránt. Feltételezi, hogy a gyorsabb és lassabb beszélők eltérő stratégiákat alkalmaznak a beszéd folyamatosságának a fenntartása érdekében.

Több tanulmány a diszharmonias jelenségek egyes típusaira összpontosít, azok fizikai jellemzőit és a spontán beszédben betöltött funkcióját vizsgálva. Markó Alexandra az irreguláris zöngeménység szerepét vizsgálja a kitöltött szünetekben, Gyarmathy Dorottya és szerzőtársai az ismétlések és újraindítások időmintázatait, egy másik tanulmány (Gyarmathy et al.) pedig ez újraindítások és téves kezdések szerkesztési sajátosságait elemzi.

A beszédstílus megakadásjelenségekre tett hatását Beke András és szerzőtársai tanulmánya tárgyalja: eredményeik alapján a diszharmonias jelenségek különböző típusainak gyakorisága eltérő a spontán narratívában és a társalgásban. Erre alapozzák azt az érdekes megállapítást, hogy habár a tervezési, kivitelezési diszharmonias feloldó stratégiák univerzális sémát követnek, mégsem jellemzik az egyéni beszélőt.

Nem tipikus beszédfejlődés esetén, amennyiben azt feltételezzük, hogy a megakadásjelenségek az ép megnyilatkozásokat is létrehozó folyamatok szülőttei, azoknak eltérő megjelenését várjuk. Auszmann Anita és Gyarmathy Dorottya siket és ép halló beszélők megakadásjelenségeit vizsgálta szövegfelolvasásban. Gyakorlatlanabb felolvasóként (és beszélőként) a siket adatközlők lényegesen rövidebb beszédszakaszokat és sokkal több néma szünetet produkáltak, visszacsatolás híján pedig kevesebb hibát javítottak. A hallás szerepe a beszédelsajátításban nyilvánvaló, de valószínű, hogy egyéb, kevésbé látványos oki háttérű nyelvi eltérések megismeréséhez is közelebb kerülhetünk a megakadásjelenségek vizsgálatával.

A kötet borítóképe sugallja Victoria Fromkin bevezetőben idézett gondolatát: a megakadásjelenségek „ablakok” az agy beszédtervezési folyamataira. Ajánlom a tanulmánykötet első és utolsó írását minden, nyelvvel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakembernek azért, hogy a diszharmonias jelenségek mibenlétéről, jelentőségéről és vizsgálati módjairól értesüljön, és ezzel szakmai általános műveltségét bővíthesse. A kötet további tanulmányai pedig szolgáljanak ablakokként ki-kki szakterületére, legyen az egyéni nyelvhasználat, a nyelvi diagnosztika vagy terápia, nyelvtechnológia, adatbázisok fejlesztése vagy a lexikológia, de akár szociálpszichológiai vizsgálódások területe. A diszharmonikus jelenségeket tagláló további kutatásokhoz gondolatébresztőként is szolgálnak az írások: vizsgálhatók a megakadásjelenségek a nem tipikus nyelvfejlődés más formáiban vagy többnyelvűségben. Érdekes kérdés továbbá, hogy az egyéni nyelvhasználó megakadásjelenségeit mely tényezők mentén befolyásolja a kommunikációs helyzet és mennyire a beszélő egyéni jellemzői. Nyelvközi vizsgálatok feltárhatnák a nyelvelsajátításban igazolódott univerzálékat a megakadásjelenségek szintjén. Különös figyelmet érdemelne a diszharmonias jelenségek percepciói oldala, annak a humán- és a gépi módja egyaránt, illetve az önmonitorozás működése, fejlődése. A beszéd diszharmonias jelenségeinek vizsgálata tehát a nyelvészet számos területén állít releváns kérdéseket az empirikus hajlamú kutató számára.

Tőke-Farkas Vanda

doktori hallgató

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvtudományi Doktori Iskola

Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Szerkesztette: Benő Attila és T. Szabó Csilla. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. 200 lap

2016. január 29–30-án Szabó T. Attila születésének 110. évfordulójára rendezett konferenciát az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének nyelvészcsoportja, társszervezésben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézettel. A kétnapos konferencián olyan előadások hangzottak el, melyek tematikájukban kötődnek a nagy erdélyi nyelvész munkásságához.

A könyvben a szerkesztők témakörök szerint csoportosították a tanulmányokat.

I. A nyelvtudós és az ember

T. Szabó Csilla: *Szabó T. Attila, a nyelvész és az ember* című tanulmánya elején megállapítja, hogy Szabó T. Attilát „égtartó ember”-nek is nevezték, hiszen olyan egyéniség volt, aki egyszemélyes intézményként széles körű tudományos munkájával az anyanyelv kutatásának, művelésének szentelte minden idejét, egész életét, az anyanyelvnek, amely itteni és mai közösségi létünk legfőbb őrzője volt és maradt (11). Anyanyelvünk sokoldalú tudósa volt, aki egyaránt foglalkozott nyelvtörténettel, nyelvjáráskutatással, hely- és személynévtörténet-kutatással. Az erdélyi nyelvészeti iskola megteremtőjének tartjuk, személyisége, munkássága meghatározó a 20. század nyelvészeti munkálataiban, olyan tudományos örökséget hagyva hátra, amely a következő nemzedéknek is tudott feladatot adni. Részteles képet kapunk a nagyszerű nyelvészprofesszor életpályájáról, az eltávovása utáni megemlékezésekről, monográfiákról, megemlékező ülésszakokról, munkásságát feldolgozó doktori értekezésekről. A Professzor úr ma is megszívlelendő gondolata az utódoknak is szól: „Én nagyon sokat gondolkoztam azon, hogy mi az emberi életnek a célja: És nem tudtam mást kitalálni, mint azt, hogy a munka. Az alkotás. A közösség számára való alkotás és a közösség életével való egybefonódás a munka révén” (15) (Szabó T. 1988: 270).

Szabó T. E. Attila, a nyelvészprofesszor fia, *Szabott időkben. Gondolatok az Erdélyi magyar szótörténeti tár kapcsán* elméleti kérdésekről, a biológiai és nyelvi fejlődés (evolúció) lehetséges párhuzamairól, az idő és az információ viszonya kapcsán értekezett: „Az időről azért, mert Édesapám az idő és az idők embere volt, különleges időérzéssel megáldva. És nehéz időkben élt. Különben is itt egy születés 110. évfordulójára emlékezünk ma Krisztus születésének 2016. évében. Az információról azért, mert Édesapám egész életében ezzel foglalkozott: a magyar szavak információtartalmával és ennek fejlődésével térben (nyelvjárások) és időben (nyelvtörténet)” (18–19). Szabó T. Attila vér szerinti felmenőinek ismertetése után barátairól, a kollégiumi, a teológiai és az egyetemi évekről olvashatunk a tanulmányban, majd a tár családi vonatkozásairól. Összegezőként a szerző megállapítja az Erdélyi magyar szótörténeti tár a magyar nyelvi evolúció közel félezer éves kövületgyűjteménye. A közösségi tudásnak és a szavak információtartalmának időbeni változásait dokumentálja; általános és nyelvi evolúciós jelenségeket tükröz. A Szótörténeti tár messze túlmutat az erdélyi és a magyar tudományon – európai összefüggésekben értelmezendő.

B. Gergely Piroska: *Személyes emlékeim Szabó T. Attiláról* címmel a tanársegédi évekről – Szabó tanár úr tanácsairól, és arról, hogyan sikerült névtanos, személynévkutatói munkája nyomán megírni kandidátusi dolgozatát, a tár szerkesztőbizottságába osztotta be, segítette finnországi ösztöndíjasként is.

Posgay Ildikó a nagyra becsült tudós menyeként emlékszik arra, hogy az első perctől fogva nagy szeretettel fogadta be a családba.

II. Nevek térben és időben

Hoffmann István: *A helynevek kormeghatározó értékéről* szóló előadásában Szabó T. Attila tudományos pályájáról szólva a rendkívüli sokszínűségét, tematikus gazdagságát emeli ki, azt, hogy fordulatot, szemléletváltást hozott a magyar névkutatás történetében. Hatalmas levéltári forrásfeltá-

rása és élőnyelvi gyűjtőmunkája révén beemelte a nyelv- és névtudomány forrásanyagába, új műfajt teremtett a magyar névkutatásban, a területi helynév-monográfiáét, munkássága révén Erdély és a Partium térsége felkerült a magyar névkutatás térképére.

Rácz Anita: *Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyait* vizsgálta. A magyar történeti helynév-típológiában nagy jelentőséget kapott a helynevek úgynevezett kormeghatározó értéke, és a személynévi eredetű helynevek kapcsán Szabó T. Attila kutatásai nyomán ismerhettük meg, hogy hely- és határnevek özöne jött létre a 16–18. század folyamán is.

Györfly Erzsébet: *Szabó T. Attila és a kalotaszegi vízrajzi köznevek. Szempontok a kalotaszegi vízrajzi köznevek vizsgálatához* címmel az 1942-ben megjelent *Kalotaszeg helynevei* és *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse* című tanulmány nyomán újabb szempontok felvillantásával ösztönzi a kutatókat, hogy mélyebb vizsgálatoknak vessék alá a kalotaszegi vízrajzi szókincset és magukat a helyneveket is, hogy ráirányítsa a figyelmet a Szabó T. Attila által összegyűjtött névkincs kiaknázásának a lehetőségére.

Tóth Valéria tanulmányában a Szabó T. Attilát is foglalkoztató névtörténeti kérdések közül a két fő tulajdonnévi kategória, a helynevek és a személynévek legfontosabb rendszertani kapcsolódási pontjait kívánta feltárni a régi magyar nyelvre vonatkozóan. A vizsgálati módszerek bemutatása után az eredményekről számol be.

N. Fodor János: *A történeti személynév- földrajzi kutatások újabb perspektívái* című, a Szabó T. Attila munkásságához sok szálon kapcsolódó családnév- földrajzi előadásával tiszteleg a tudós emléke előtt. Erdély 18. század eleji személynévanyagának névtani és tágabban értelmezhető interdiszciplináris tanulságait szemlélteti. A Történeti magyar családnév- atlasz kutatási programról térképeket mellékelve számol be. Kitér az etnikai vonatkozású kérdésekre is.

Vörös Ferenc: *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár és a családnév- földrajzi kutatások kapcsolódási pontjairól* érkezett. Az összevetéshez az Erdélyi magyar szótörténeti tártól jellegében merőben különböző korpuszt használt föl az 1720-as országos összeírás családnév- állományát, amely a Magyar Királyság fennhatósága alá tartozó közigazgatási egységek népességének személynév- állományát tartalmazza. A *-fazakas*, az *-ohabai* és a *-fi* névrészes családnevek egy részét vizsgálta, térképekkel szemléltetve földrajzi megoszlásukat.

Bárh M. János: *A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban* című előadásában Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjteményét fölhasználva (ETH.), egy-egy konkrét példa kiragadásával, térképes elemzésével a kivételes tudós páratlan életműve előtt is tiszteleg.

Már Orsolyát *Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek nyelvi elemzése* című dolgozata elkészítésére Szabó T. Attila gondolatai serkentették: „felbecsülhetetlen értékű tudományos kincset gyűjthetnénk össze saját falujuk, vidékük teljes helynévanyagának lejegyzésével, ugyanakkor jelentős lépéseket tehetnénk környezetük bensőségebb, alaposabb megismerése és megismertetése fele is” (144) (Szabó T. 1980: 23). „A faluját, szülő- vagy neveltetési helyét közvetlenebbül ismerő ember jobban szereti azt a földet, amelyen dolgoztak ősei és dolgoznak – remélhetőleg – majd utódai is” (152) (Szabó T. 1980: 274).

III. A nyelv időbelisége

Benő Attila: *Szabó T. Attila és a román nyelvi hatás történetének vizsgálata* című tanulmánya leszögezi, hogy Szabó T. Attila vitathatatlan érdeme, hogy az általa feltárt történeti források adalékaival hozzájárult a román eredetű jövevényszavak kronológiájának a tisztázásához, különös tekintettel az első előfordulásra, és ugyanakkor olyan transzszilvanizmusnak tekinthető kölcsönelemekre is felhívta a figyelmet, amelyek korábban elkerülték a kutatók figyelmét. Szabó T. Attila levéltári kutatásai alapján a román–magyar nyelvi érintkezés etimológiai, kronológiai, művelődéstörténeti jelenségeinek pontosabb leírása vált lehetővé. A szerző véleménye: ahhoz, „hogy a szótárhasználók sokkal könnyebben rátalálhassanak az egymással alakilag összefüggő szavakra, szókapcsolatokra egy komplex mutatóra lesz szükség, amelynek szerepe a különböző alakváltozatok egy helyre hozása” (173).

Fazakas Emese a *Címszótípusok Az erdélyi magyar szótörténeti tárban* című előadásában Szabó T. Attila meghatározását idézi, aki maga határozta meg azt, hogy mit tekint címszónak, illetve mit nem –: „a tőszavakon és az összetételeken túl önálló címszóvá emelek minden rendű és rangú származékot, a ritka toldalékúakat éppen úgy, mint az olyanokat, melyek a nyelv egész történeti élete folyamán eleven, termékeny toldalékokkal alakultak” (168). A szerző véleménye: hogy a szótárhasználók sokkal könnyebben rátalálhassanak az egymással alakilag összefüggő szavakra, szókapcsolatokra, egy komplex mutatóra lesz szükség, amelynek szerepe a különböző alakváltozatok egy helyre hozása.

Szentgyörgyi Rudolf: *Helynév-etimológia és művelődéstörténet* tematikájú előadásában Szabó T. Attila helytörténeti életművének kétarcúságáról szól: a szorgalmas gyűjtő elmélyült, egy-egy helynév eredetét, etimológiáját, az abban felsejlő művelődéstörténeti vonatkozásokat töprengve elemző-feltáró tudós volt. Szabó T. Attila egy, 1942-ben született, *Néhány adat a „babonás helynevek”-hez* című írása alapján példákat sorol fel a népetimológias értelmezésekre – *Lejándomb, Leányvágó, Lánycsók, Aramáj, Leánykarzat, Leányvár* –, amelyekből néhány módszertani alapelvet szűr le.

Juhász Dezső előadása – *Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében* – olyan, nyelvemlékekhez kapcsolódó – interpretációs műveletekről szól, amelyek sokoldalú tudást kívánnak meg a kutatóktól: a képi szint (képhűség), a betűk szintje (betűhűség), a hangzás szintje (hanghűség) – fonetikai interpretáció, fonológiai interpretáció – a morfémák szintje (morfémahűség), a lexémák szintje (lexémahűség), a szintagmák és mondatok szintje (mondatszerkezeti hűség), szemantikai-hermeneutikai szint (tartalmi, „üzenetbeli” hűség). Terbe Erika a régi idők írásos emlékeiről szól: *A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban*. Egy forrástípus nyelvtörténeti pályafutásának egynéhány mozzanatáról emlékezik meg, a történész-levéltáros, az irodalmár, a nyelvész, a jogszolgáltató és más kutatók szemével. A jövő feladatai: a szövegkiadások mellett a misszilis-kutatásnak – és a nyelvtudománynak is – nagyon hiányzik a szaktudományi bibliográfia.

Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága máig ható, ennek bizonyítéka ez a kötet is, valamint számos megjelent könyv és tanulmány, amelyek akár a jeles erdélyi kutató által kezdeményezett forráskiadványokra támaszkodnak, akár valamilyen általa már felvetett kérdéskör továbbgondolására vállalkoznak – vélik a kötet szerkesztői. Köszönjük munkájukat és a szerzők tanulmányait, amelyek az emlékezésen túlmenően egy-egy nyelvészeti, módszertani vagy nyelvtudomány-történeti rész-kérdés tudományos elemzését is elvégzik.

Málnási Ferenc

ny. magyartanár

Brassai Sámuel Líceum, Kolozsvár

Helyreigazítás

A Nyr. 139. évfolyamának 3. számában a 257. oldalon összeecsúsztott a 2. és a 3. bekezdés, és így kimaradt másfél mondat. – A helyes szöveg:

A következő lépésben a bizottság egy körülbelül 300-as lista alapján, mely lista tartalmazta azokat a szavakat, amelyek a különböző szótárakban más-más helyesírással szerepeltek, eldöntötte, hogy a vitatott szavaknak mi a helyes írásmódja. Ezeket a javaslatokat a bizottság teljes ülése 2011. június 14-én elfogadta.

2011. július 16-án a bizottság elnöke, Keszler Borbála, a társelnökkel, Grétsy Lászlóval együtt az Akadémia elnökének jóváhagyását kérte a szabályzathoz, hogy így elkezdődhessen a szótári rész kidolgozása. Az engedélyt egy hónap múlva írásban megkaptuk, ekkor nekiláttunk a szótári rész kidolgozásához.

*

Ugyanebben a cikkben a 261. oldalon a 139. ponttal kezdődő bekezdés 4. sorában van egy fölösleges vessző a használatos szó után. – Helyesen:

...,Az idegen szavakat és előtagokat akkor tekintjük külön összetételi tagnak, ha önállóan is használatosak, például: *miniszoknya*, *miniszoknya-viselet*, **vagy ha önállóan is használatos utótag járul hozzájuk: *antialkoholista*, *antialkoholista-klub*, *biotechnológia*, *biotechnológia-ipar*; stb.**”